

HANDELINGEN

van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

153 | 2

2016

HANDELINGEN
van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 153 | 2016/2

Inhoud

JG. 153 – 2016 | 2

ARTIKELS

Jos MONBALLYU

Heksenvervolgingen in Poperinge (1650-1677) 217

Nadine MAI

Creation of the Sacred. Notes on the Jerusalem Chapel in Bruges and its relic of the True Cross 267

Jan D'HONDT & Jean Luc MEULEMEESTER

Van Oost en Huyssens, Janssens, Rubens en Schut: enkele aanvullende gegevens over de Brugse wandtapijtenreeks De Zeven Vrije Kunsten 287

Michel VANLUCHENE & Timo VANHAVERE

De grote ontreddering. Het archiefwezen in Oost- en West-Vlaanderen tijdens de Eerste Wereldoorlog 303

Frank SIMON, Robert BARBRY & Marc DEPAEPE

“Même absent il était présent”: inspecteur lager onderwijs en leerboekauteur Hilaire Delobel (1889-1958) 341

BOEKBESPREKINGEN

371

Boogschieten en schuttersgilden in middeleeuws Vlaanderen, 1300-1500 (Marc Lemahieu) 371

Sint-Sebastiaan binnen Brugge (Jan D'hondt) 375

Een vierde jaarboek van het *In Flanders Fields Museum* (Ludo Valcke) 379

LITERATUURSIGNALEMENTEN 2015-2016 383

KRONIEK 413

AUTEURS 437

INHOUDSTAFEL 441

Jos Monballyu

Heksenvervolgingen in Poperinge (1650-1677)

HEKSENVERVOLGINGEN IN EUROPA, BELGIË EN HET GRAAFSCHAP VLAANDEREN

Tussen de historici die onlangs hebben geschreven over heksenvervolgingen in het Oude Europa, bestaat er onenigheid over het aantal vervolgingen dat toen plaatsvond. Terwijl sommige het aantal vervolgden op 100.000 schatten, waarvan 50.000 eindigden op de brandstapel, hebben anderen het over 60.000 vervolgden, waarvan men er 30.000 verbrandde¹. Ook het aantal vervolgden in onze gewesten blijft betwist. Zo schatte Dries Vanysacker het aantal personen dat omwille van hekserij de vuurdood onderging in de Zuidelijke Nederlanden in 2004 op 922², maar zeven jaar had hij het, samen met Eric Aerts, over 2792 tot 3892 executies³. Wijzelf telden in het Vlaamssprekend gedeelte van het graafschap Vlaanderen (Vlaanderen flamingant) 631 vervolgden, waarvan er 206 de vuurdood stierven en 24 in de gevangenis overleden ten gevolge van tortuur of een andere onmenselijke behandeling.

Dat de schattingen zo uiteenlopen is niet verwonderlijk. Zo bepaalt bijna niemand van bovengenoemde historici wat zij juist onder een heksenvervolging verstaan en kwalificeren zij bijgevolg ook ‘*iniurie*’-vervolgingen wegens het verwijt van een heks

1 B. LEVACK, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, Londen, 1987, p. 21; W. BEHRINGER, *Witches and Witch-hunts*, Cambridge, 2004, p. 156-157.

2 D. VANYSACKER, ‘Het aandeel van de Zuidelijke Nederlanden in de Europese heksenvervolging (1450-1685)’, in: *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden*, 9 (2004), p. 329-349.

3 E. AERTS & D. VANYSACKER, *Hekserijbestrafing met twee snelheden. Peilen naar geografische verschillen in de Zuidelijke Nederlanden*, in: M. DECALUWE, V. LAMBERT & D. HEIRBAUT (red.), *Inter amicos. Liber amicorum Monique Van Melkebeek* (Iuris Scripta Historica, XXVI), Brussel, 2011, p. 325.

te zijn⁴ of strafvervolgingen wegens rituele magie⁵ als heksenvervolgingen, hoewel die twee soorten vervolgingen helemaal niet op uit waren om iemand te straffen die omging met de duivel of met diens hulp schade berokkende aan zijn medemensen, zijnde de twee feiten die typisch zijn voor een heksenvervolging. Van de andere kant zijn - ten minste volgens ons - niet enkel de vervolgingen voor deze twee laatste feiten die eindigden op de vuurdood, maar ook deze die afliepen met een vrijspraak, een verbanning, een vrijlating onder 'cautie juratoire' of 'cautie fideijussoire', een gerechtelijk vooronderzoek⁶, een ondervraging van de verdachte en een overlijden van de verdachte tijdens de tortuur of in de gevangenis, heksenvervolgingen.

Verder moet men er rekening mee houden dat veel archiefstukken die ons konden inlichten over heksenvervolgingen in de loop van de eeuwen door brand, vocht of een andere verwaarlozing verloren zijn gegaan. Dit is het geval voor Poperinge waar voor de periode dat er in de Zuidelijke Nederlanden heksenvervolgingen plaatsvonden (1450-1685)⁷, nog alleen losse 17de-eeuwse stukken te vinden zijn in één kartonnen doos met als opschrift. 'Bijgeloof en toverij'⁸. Aan de hand van dit schaarse bronnenmateriaal is niet

- 4 Zie bijv. W. TILLIE, 'Tovenares actief in Poperinge', in: *Aan de Schreve. Heemkundig tijdschrift voor Poperinge en omstreken*, 17 (1987), p. 21-22. Technisch gezien waren deze vervolgingen meestal processen tussen twee particulieren en strekten zij ertoe om van de verweerder een 'amende honorable' (het publiek intrekken van het verwijt) en een 'amende profitable' (geldsom wegens de morele schade) te verkrijgen. Een gerechtsofficier (baljuw, amman, meier) kon van ambtswege ook een dergelijke (civiele) vervolging instellen en de 'amende profitable' hield dan een geldsom in voor de morele schade aan de gemeenschap. Voor een nader begrip van deze iniurie-vervolgingen in Poperinge, raadpleegt men het best de *Costumen van Poperinge* (1620), XVII, artikel 1-5.
- 5 Strafvervolgingen waarbij een gerechtsofficier vorderde dat iemand werd gestraft omdat hij anderen oplichtte door met bijgelovige praktijken te proberen mensen of dieren te genezen, gestolen of verloren voorwerpen te vinden of de toekomst te voorspellen. Ook in de 18de en 19de eeuw vindt men nog zulke vervolgingen! Voor het onderscheid tussen heksen- en magievolvingen zie: J. MONBALLYU, 'De houding van de rechters tegenover de hekserij in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 15de tot de 17de eeuw', in: *Standen en Landen*, 86 (1987), p. 23-27.
- 6 Meer over deze begrippen bij: J. MONBALLYU, 'De hoofdlijnen van de criminele strafprocedure in het graafschap Vlaanderen (16de tot 18de eeuw)', in: C. VAN RHEE, F. STEVENS & E. PERSOONS, *Voortschrijdend procesrecht. Een historische verkenning*, Leuven, 2001, p. 89.
- 7 VANYSACKER, 'Het aandeel', p. 340-345.
- 8 POPERINGE, *Stadsarchief*, Oud archief, 494. Alle archiefstukken waarnaar hierna

Quid Cocleobanorum netheri ubi formae pugnolij
 Gaudis inuocis Sigisphidijq; hinc omnia
 Hic alia; hincque valde spectator emicit; hildam; Cum Nihilque per hylis; nudi; spem fatisa uera;

Alles Chores of Lure, Uitzlapp; omiltch
 Exigantur miferis ueris spens; a pignim
 Quo rudio mifer; aco; hinc; uari; Cere; rna
 Et hyl; rama; ful; a; uencht; 17; 1; 16;

Die hinc
 17

<p>Die her soll sein und schickte Diawil / Dem Zauffel sich erst offerre auff / Der hoch so freck sich hinferebont / Nyltwer er sich habet; der wer reut / Sondern ein zweiffelhaft; gefesselt / Der kunt der sticket ban; gehont / Wie auch bey Dero; la; es gehont / Was Ghewelt alle verschonten may / Ist soner hoch; noch wol an bon; Tag / Wann es yett; tost; Schelm; maniff; / Auch anderhal; Substantiamiff; /</p>	<p>Wie man soldest; er; ster; end; licht / Das ban; man; nicht; zu; spess; ten; nit / Getit; auf; Ghoben; in; der; Luft; / Al; ein; aber; bey; Er; gung; klump; / In; d; ein; f; ein; l; e; n; C; w; an; t; / Zu; sie; l; e; n; b; e; y; C; w; an; t; / Auf; s; t; o; m; e; n; b; e; y; g; w; o; n; g; e; n; t; e; t; / In; y; e; s; i; e; l; e; n; f; e; t; e; r; l; e; c; h; t; / Wann; ein; D; e; u; d; e; l; i; c; h; e; i; s; t; / Et; t; a; m; e; n; s; f; e; r; m; a; n; i; s; q; u; e; r; e; n; / In; d; e; r; B; e; n; e; d; i; c; t; i; o; n; e; m; /</p>	<p>Auch haben sich Wölmer herbey / Damit der Sien an mir gang sey / Die; C; w; an; t; u; s; d; e; r; f; e; t; e; r; l; e; c; h; t; / S; o; c; w; an; t; u; s; d; e; r; f; e; t; e; r; l; e; c; h; t; / Denn; Gh; e; n; e; n; s; t; e; n; d; e; r; f; e; t; e; r; l; e; c; h; t; / G; r; a; n; t; u; s; d; e; r; f; e; t; e; r; l; e; c; h; t; / Was; g; r; a; n; t; u; s; d; e; r; f; e; t; e; r; l; e; c; h; t; / Al; L; a; z; e; r; e; t; e; h; e; t; e; n; d; e; S; a; b; e; r; e; n; / D; i; e; b; e; y; d; e; r; f; e; t; e; r; l; e; c; h; t; / W; i; e; d; i; e; b; a; c; h; t; n; o; n; e; D; e; r; e; w; a; n; n; i; g; k; e; i; t; / Die; e; i; n; t; e; n; t; e; r; l; e; c; h; t; e; r; e; w; a; n; n; i; g; k; e; i; t; / W; i; e; s; o; l; l; e; d; e; r; f; e; t; e; r; l; e; c; h; t; /</p>
---	---	--

te bepalen hoeveel heksenvervolgingen er in Poperinge plaatsvonden, wanneer die gebeurden, hoe die verliepen en wie er zoal bij betrokken was. We hebben enkel gegevens over zeven heksenvervolgingen die plaatsvonden tussen 1650-1677 en het zijn deze gegevens die in dit artikel worden ontleed⁹.

DE HEKSENERVOLGING TEGEN MAIJE LUPAERS (1650-1651)

De oudste heksenvervolging waarover voor Poperinge gegevens beschikbaar zijn vond plaats tussen augustus 1650 en maart 1651 en was gericht tegen ene Maije Lupaers¹⁰, weduwe van Adriaen Van Damme. Volgens de schaarse gegevens die we hierover kennen¹¹ was Maije een zwakzinnige vrouw die leefde van aalmoezen die ze van deur tot deur bijeen bedelde.¹² Aan de Poperingenaren vertelde ze soms dingen die elk gezond verstand te buiten gingen, bijv. dat zij ging trouwen met de griffier van Poperinge, die haar op haar trouwdag zou laten rondrijden in een mooie koets. Zij liep soms rond terwijl zij luid tegen zichzelf praatte of aan het lamenteren was.

Enige inwoners van Poperinge verdachten haar van hekserij en dienden daarom een klacht tegen haar in bij baljuw Lodewijk Makeblijde. Die maakte de klacht over aan de burgemeester en schepenen van Poperinge, die haar in augustus 1650¹³, na een gerechtelijk vooronderzoek, lieten aanhouden en opsluiten in de ge-

verwezen wordt, komen uit die doos. In die doos steken dan nog een groot aantal *iniurie*-vervolgingen wegens het verwijt van hekserij.

- 9 Een eerste aanzet is te vinden in het artikel van W. TILLIE & H. VANDENBERGHE, 'Hekserij en heksenproces te Poperinge', in: *Aan de Schreve. Heemkundig tijdschrift voor Poperinge en omstreken*, 7 (1977), ongepagineerd. (n.v.d.r) Zie ook de bijdrage van J.MONBALLYU, 'De terechtstelling van een duivelse moordenaar op 23 februari 1673 in Poperinge' in ons vorig nummer, p. 177-184.
- 10 In de archiefstukken ook wel vermeld als Lipaers of Luupaers. Misschien is dit, zoals ook Lupaers, een verschrijving van de naam Luypaers.
- 11 Over die vervolging zijn er alleen zijdelings gegevens te vinden in de dossiers tegen Vegherijne en Cathelijne Van Beddelem.
- 12 Haar leeftijd, woonplaats en verdere familiale situatie zijn nergens te vinden.
- 13 '*Terminus a quo*': tijdens een confrontatie met Vegherijne Van Beddelem op 30 oktober 1650 beweerde Majiedat zij nog op de laatste feestdag van Maria Magdalena (22 juli) gerechten at bij Vegherijne en Cathelijne Van Beddelem. '*Terminus ad quem*': Cathelijne Van Beddelem werd op 7 september 1650 aangehouden op grond van de informatie die Maije Lupaers over haar aan de burgemeester en schepenen van Poperinge had verschaft.

vangen. Gedurende de ondervraging die kort daarna plaatsvond verklaarde zij aan de burgemeester en schepenen dat zij al meer dan tien jaar in goede verstandhouding leefde met de familie Van Beddelem, die woonde op de Edewaerthoek in Poperinge en bestond uit de zusters Vegherijne, Cathelijne, Maijken, Jacquemijne en Christijne Van Beddelem en hun broer Michiel Van Beddelem. Vegherijne Van Beddelem gaf haar soms een aalmoes.

Op een dag lieten Vegherijne Van Beddelem en haar zus Christijne Maije binnenkomen in hun woning en vroegen haar of ze het niet beu was om arm te zijn. Maije Lupaers antwoordde dat dat inderdaad zo was en onmiddellijk kwam er uit een belerende kamer een man die in het blauw gekleed was en ook aan Maije vroeg of ze het niet beu was om arm te zijn. Maye antwoordde ook nu bevestigend en daarop beloofde die man, die later een duivel bleek te zijn, haar om haar geld te geven om nieuwe klederen te kopen en al wat zij nodig had voor haar kinderen. Zij moest hem wel eerst zelf beloven dat zij al zijn bevelen zou uitvoeren. Maije deed dat en korte tijd daarna leerde Vegherijne Van Beddelem haar de kunst aan om mensen en dieren te betoveren. Vegherijne Van Beddelem betoverde zelf Adriaen Van Damme, de man van Maije Lupaers, omdat hij Maije geregeld sloeg. Door die betovering was Adriaen Van Damme lange tijd ziek. Hij genas alleen nadat Vegherijne Van Beddelem hem had behandeld op een manier die Maije niet mocht weten en die in ieder geval niet bestond in het innemen van medicamenten.

Tijdens haar ondervraging bekende Maije Lupaers ook dat zij met de zusters Van Beddelem soms 's nachts in een ronde danste. Zij deed dat onder meer op Sint-Jan (24 juni 1650) in een driehoek voor de omheining van de hofstede van Maijken Van Beddelem. Maije Lupaers arriveerde er om tien uur 's avonds en Vegherijne greep haar meteen bij de hand en verplichtte haar hierdoor om mee te dansen. Een duivel in de gestalte van een mannetje die zich Hansken heette, stond toen in het midden van de kring en speelde er zacht op een vedeltje opdat men de muziek niet al te ver zou horen. Toen hij wat uitrustte, zong elk van de danseressen een liedje om het dansplezier voort te zetten. Voor de duivel brandde er een kaarsje zodat hij de danseressen kon zien. Maijken Van Beddelem

haalde bier uit haar woning waarvan iedereen dronk. Nadat zij wat gedanst hadden maakte Hansken van alle deelnemers het ge-laat zwart. Het gezicht van de vrijgezellen, zoals Christijne Van Beddelem, maakte hij wat zwarter dan dat van de gehuwde perso-nen. Om 11 uur 's nachts zonderde Maije Lupaers zich af van de an-deren. Toen zij terugkwam, gaf de duivel haar een pak slaag omdat zij zonder zijn toestemming was vertrokken.

Het hele gezelschap danste ook bij de hofstede van Vegherijne Van Beddelem en een andere keer voor de hoeve van Cathelijne Van Beddelem. Tijdens dat dansen trappelden zij het onderliggende gras in de aarde, wat de burenen 's anderendaags opmerkten. Op de maandagavond voor de Maria-omwegang in 1650 danste Maije Lupaers met de zusters Van Beddelem en enkele andere personen eerst rond de lindeboom die stond voor een herberg ('De Leene') en later voor de hofstede van Cathelijne Van Beddelem. Na deze dansen gaf iedereen, behalve Maije Lupaers die hiervoor te arm was, tien stuivers aan de duivel die voor hen gemusiceerd had. Daarna vloog iedereen weg naar zijn woning. Maije Lupaers bleef alleen achter met Cathelijne Van Beddelem. Samen gingen zij naar de woning van Cathelijne, waar Maije een boterham met wat kaas at en wat bier dronk.

De griffier van Poperinge noteerde die verklaringen en baljuw Makeblijde maakte er gretig gebruik van om tegen de zusters Van Beddelem een gerechtelijk vooronderzoek te starten, waarin de burgemeester en schepenen getuigen verhoorden. Op vraag van de baljuw lieten de burgemeester en schepenen daarna op 7 september 1650 Vegherijne en Cathelijne Van Beddelem aanhouden en in de gevangenis van Poperinge opsluiten. Korte tijd later ondervroegen zij hen over de verklaringen die Maije Lupaers over hen had afge-legd. Zowel Vegherijne als Cathelijne Van Beddelem ontkenden ten stelligste al wat Maije Lupaers over hen beweerd had.¹⁴

In de gevangenis van Poperinge bekende Maije Lupaers einde ok-tober 1650 aan Jan Blicck, een medegevangene, een reeks wanda-

14 Zie hierover verder in de volgende punten.

den die zij gepleegd had samen met Vegherijne Van Beddelem. Toen de burgemeester en schepenen dit hoorden, verhoorden zij op 30 oktober 1650 eerst Jan Blicck en vervolgens Maije Lupaers. Daarna confronteerden zij Jan Blicck met Maije Lupaers en Maije Lupaers met Vegherijne Van Beddelem.

Tijdens die confrontatie bevestigde Maije al wat zij aan Jan Blicck had verteld en voegde er nieuwe feiten aan toe. In het huis van de zusters Van Beddelem had zij jaren geleden een geest ontmoet die alleen een hemd aanhad en eruit zag als een halve duivel. Die duivel vroeg haar of ze het niet beu was arm te zijn en beloofde haar dat zij geen gebrek meer zou lijden als zij al zijn betoveringsopdrachten uitvoerde. Vegherijne Van Beddelem was op de hoogte van die ontmoeting en ontmoette toen ook die duivel. Maijes echtgenoot, Adriaen Van Damme, had soms ruzie met haar en sloeg haar omdat zij te vertrouwelijk omging met Vegherijne Van Beddelem die de reputatie had van een heks. Tijdens haar confrontatie met Vegherijne riep Maije haar heel kwaad toe: 'Ei, Ei, Vegherijne waarom loochen jij dat nu? Jij weet toch heel goed dat het waar is!'. De burgemeester en schepenen vroegen Maije Lupaers ook of zij in de woning van Vegherijne Van Beddelem 'goede sier had gemaakt'. Maije beaamde dat en voegde eraan toe dat zij dat het laatst deed op de feestdag van Maria Magdalena (22 juli 1650). Zij verorberde toen meerdere gerechten.

Volgens een proces-verbaal van 26 maart 1651 opgemaakt in het kader van de heksenvervolging tegen Vegherijne Van Beddelem, was Maije Lupaers op die dag al gestorven. Tijdens diezelfde vervolging bevestigden ene Maijken Hallijnck op 26 juli 1651 en ene Janne Maes op 29 juli 1651 dit overlijden. Zij voegden eraan toe dat Maije nog na haar dood in de gevangenis 'een sententie had onderstaen' en later 'wert gheusticieert'. Dit laatste vinden we ook terug in de 'reprochen'¹⁵ die baljuw Makebljide op 2 september 1651 indiende in het proces tegen Cathelijne Van Beddelem. De baljuw had het over het feit dat de burgemeester en schepenen Maije's lijk hadden laten 'executeren'. Hiermee bedoelde hij dat de burgemeester en sche-

15 Bezwaren tegen bewijzen van de tegenpartij.

penen toen Maije Lupaers, ondanks haar dood, schuldig hadden gevonden aan hekserij en daarom haar lijk zonder enig ceremonieel hadden doen begraven in een put buiten het kerkhof. Zulk een behandeling van personen die tijdens hun vervolging voor hekserij waren overleden, was toen heel gewoon. Onder meer de schepenen van Hondschote deden op 29 februari 1596 hetzelfde met het lijk van Lynken Van Brugge nadat zij die dag tijdens haar tortuur plots was overleden¹⁶. Zoals we verder nog zullen zien, was dit ook het lot van het lijk van Vegherijne Van Beddelem. Maije Lupaers overleed dus in de loop van haar vervolging.

DE HEKSENVERVOLGING TEGEN VEGHERIJNE VAN BEDDELEM

In de literatuur over heksenvervolgingen in de Zuidelijke Nederlanden zijn bijna geen voorbeelden te vinden van heksenfamilies. De familie Van Beddelem uit Poperinge was er één van¹⁷. Zoals we bij de bespreking van de heksenvervolging van Maije Lupaers al aangaven, verklikte Maije Lupaers deze familie in augustus 1650. Als gevolg van deze verklikking hielden baljuw Makeblijde en één schepen een gerechtelijk vooronderzoek waarbij zij meerdere getuigen verhoorden. Op 7 september 1650 lieten de burgemeester en schepenen van Poperinge Vegherijne Van Beddelem aanhouden en opsluiten in de gevangenis.

De burgemeester en schepenen van Poperinge ondervroegen Vegherijne een eerste keer op 21 september 1650¹⁸. Zoals in de

16 J. MONBALLYU, *Heksen en hun bureu in Frans-Vlaanderen. 16de tot 18de eeuw* (Ieperse Historische studies, 11), Ieper, 2004, p. 109-114.

17 Een ander voorbeeld betreft de familie De Waele uit Adinkerke, waarvan de vader Pauwels De Waele, de moeder Bette Blaere en de dochters Mayken en Marynken De Waele tussen 1600 en 1623 in Veurne als heksen werden verbrand: G. DE CUYPER, 'Een heksenproces te Veurne op 10 februari 1616 ten laste van Bette Blaere', in: *Jubileumuitgave Bachten de Kupe*, Nieuwpoort, 1974, p. 46-72; F. BECUWE, *Heksenwaan en -vervolging in de Westhoek met Bette Blaere als exempel*, s.l., 1984, 36 pp. In 1615 werden in Geluwe zowel vader Willem Van der Haeghe, moeder Helene Denys en hun dochters Jenne en Josyne verdacht van hekserij: P. HUYS, 'Een toverijproces in Geluwe', in: C. DE BACKER (ed.), *Cultuurhistorische Caleidoscoop*, Gent, 1992, p. 241-256; IDEM, 'Op beschuldiging van toverij (Een Geluwse familie voor de Kortrijkse rechtters, 1615)', in: *Jaarboek Stedelijke Oudheidkundige Commissie*, Wervik, 1993, p. 1-24; J. MONBALLYU, 'Gerechtelijke concurrentie inzake toverij in de kasselrij Kortrijk tijdens de 17de eeuw. Het proces Pieter de Vroe (1618-1633)', in: *De Leiegouw*, 35 (1993), p. 211-227.

18 Volgens de costumen van Poperinge moest de eerste ondervraging binnen de

twee daaropvolgende ondervragingen (op 4 en 14 oktober 1650) ging het daarbij alleen over wat Maije Lupaers over Vegherijne Van Beddelem had verteld. Vegherijne gaf toe dat zij Maije Lupaers kende en haar soms een aalmoes gaf, maar ontkende stellig dat zij vertrouwelijk met haar omging. Integendeel, net omdat Maije Lupaers de reputatie had een heks te zijn, gaf Vegherijne haar nooit persoonlijk een aalmoes, maar liet zij dat altijd doen door één van haar dienstmeiden of knechten. Op de beschuldiging van Maije Lupaers dat Vegherijne Van Beddelem op Sint-Jansavond 1650 met haar danste voor de hofstede van Maijken Van Beddelem, antwoordde Vegherijne dat zij toen de hele avond en nacht voor haar haardvuur zat in aanwezigheid van haar man, haar meid en een knecht. Zij was die hele nacht zelfs niet naar bed gegaan omdat zij vreesde dat de heksen die nacht zouden toeslaan.

De burgemeester en schepenen ondervroegen Vegherijne Van Beddelem opnieuw op 19 oktober 1650. Ditmaal ging het over wat haar burens op de Edewaerthoek in Poperinge over haar hadden verteld. Volgens hen hadden Vegherijne, Cathelijne, Maijken, Jacquemijne en Christijne Van Beddelem, die toen nog samenwoonden, de reputatie heksen te zijn en werden daarom door iedereen gevreesd en gemeden. Op een dag hoorden die burens Michiel Van Beddelem zijn zussen verwijten dat zij heksen waren en geen van hen had hiertegen geprotesteerd. Wat later verweten de zussen elkaar onderling dat ze heksen waren zonder dat de ene dit tegen de andere ontkende. Ook toen een vreemde man hen verweet dat zij heksen waren, hadden zij zich hiertegen niet geprotesteerd. Het niet-protesteren tegen het verwijt van een heks te zijn, was in die tijd overal een ernstige aanwijzing van hekserij¹⁹!

Aan één van haar buurvrouwen verklapte Vegherijne Van Beddelem dat zij een boek had waarmee zij, door erin te lezen, zoveel duivels naar haar toe kon laten komen als ze wou. Toen die buurvrouw haar vroeg of ook iemand anders dit met dat boek

drie dagen na een aanhouding plaatsvinden: *Costumen van Poperinge* (1620), XVI, artikel 3.

19 J. MONBALLYU, *De heksen en hun burens. Heksenvervolgingen in de Lage landen 1598-1652*, Leuven, p. 149-155.

kon doen, antwoordde Vegherijne dat dit niet het geval was omdat niet iedereen daarvoor bekwaam was. Zelf wist zij wel raad als er te veel duivels bij haar kwamen. Dan gooide zij een pint raapzaad in haar mestput en liet de duivels dat oprapen. Toen de buurvrouw vroeg waar dat wonderbare boek zich bevond, antwoordde Vegherijne Van Beddelem dat zij dat onder haar strodak had verstopt. Aan diezelfde buurvrouw vertelde Vegherijne dat zij zelf was betoverd en om te genezen dagelijks gele bolletjes innam die zij gekregen had van Jan Van Winckel, een volksgenezer uit Duinkerke. Die Jan Van Winckel wees er haar op dat zij niet in de linkerhoek van haar haard mocht gaan zitten omdat er een kuip vol venijn stond die daar was neergezet door de persoon die haar had betoverd. Voor zover die buurvrouw later had kunnen vaststellen, was Vegherijne nadien niet van haar ziekte genezen, maar bleef zij intussen wel verder werken. Die Jan Van Winckel kwam soms ook bij de familie Van Beddelem op bezoek en vertelde daarbij eens aan de burens dat de zusters soms ziek waren omdat zij elkaar hadden betoverd. Toen de burgemeester en schepenen hierover Vegherijne ondervroegen, ontkende zij de meeste van die beweringen. Zij gaf wel toe dat zij zestien jaar lang ziek was en hiervoor eens een soldaat raadpleegde die haar medicijnen voorschreef die zij in Poperinge kocht bij apotheker en burgemeester Joos Cheys. Zij betaalde voor dit advies aan de soldaat.

De burgemeester en schepenen van Poperinge ondervroegen Vegherijne Van Beddelem nog eens op 27 oktober 1650. Zij hadden het daarbij over wat gebeurd was met het kind van Jan Dureij de jonge. Volgens vier burens had Vegherijne eens tijdens een huwelijksfeest dat kind op haar schoot genomen en het rapen te eten gegeven. Kort daarna was dat kind ziek geworden en het genas nooit meer ondanks de medicijnen die het innam op voorschrift van meerdere artsen. Het kind teerde volledig uit en overleed een half jaar later. Jan Dureij de jonge was ervan overtuigd dat zijn kind door hekserij gestorven was. Hij onderzocht daarom zijn bedje en vond er naalden, spelden, kippenbeentjes, pluimen en andere vuiligheid die, volgens hem, op hekserij wezen. De burgemeester en schepenen vroegen aan Vegherijne of zij het kind van Jan Dureij de jonge betoverd had. Zij ontkende dat ten stelligste.

De burgemeesters en schepenen ondervroegen Vegherijne Van Beddelem een zesde keer op 5 november 1650. Nu hadden zij het over de verklaringen die ene Jacquemijne De Weert, buurvrouw van Vegherijne, bij hen had afgelegd tijdens het gerechtelijk vooronderzoek. Volgens die verklaringen gingen Jacquemijne en Vegherijne lange tijd vertrouwelijk met elkaar om en gaf Vegherijne soms rapen, appels, peren, vleessap en andere eetwaren aan Jacquemijne De Weert. Met haar kinderen at en dronk Jacquemijne ook soms iets in Vegherijnes woning. Plotseling kreeg Jacquemijne de ene tegenslag na de andere en dit gedurende negen jaar. Zo stierven vier van haar kinderen kort na elkaar op een onnatuurlijke manier. Eén van die kinderen was nochtans belezen door de pastoor van Poperinge en was na die beleving twee jaar opnieuw gezond. Maar nadat het bij de burens assen was gaan halen, kwam het met een verkoudheid thuis en overleed elf dagen later. In diezelfde periode had Jacquemijne een koe waarvan zij de melk niet tot boter kon karnen. Net toen ze van plan was om de koe te verkopen, kon ze plots weer boter karnen, maar na enkele dagen ging dat plotseling opnieuw niet meer. Jacquemijne De Weert had de koe dan maar onder de prijs verkocht.

Omdat Vegherijne op enkele plaatsen kwaad had verteld over Jacquemijne, stapte Jacquemijne op een dag met een mes in haar hand en vergezeld van haar man die gewapend was met een riek, naar het huis van Vegherijne Van Beddelem. Van ver riep Jacquemijne dat Vegherijne een heks was en hiervoor zou boeten. Vergezeld van haar broer Michiel die een geweer in zijn handen had, kwam Vegherijne uit haar woning met een bezemsteel in haar hand. Jacquemijne en haar echtgenoot besloten daarom wijselijk om zich terug te trekken. Terwijl zij dat deden riep Vegherijne hen toe: 'Wacht maar, jullie zullen niet lang nog koeien hebben!' Kort daarna viel Jacquemijnes enige koe plotseling op de grond en overleed korte tijd daarna tot iedereen verbazing. Voordien was de koe nochtans kerngezond. Toen de burgemeester en schepenen hierover vragen stelden aan Vegherijne, ontkende zij al deze betoveringen.

Kort na deze ondervraging deed Vegherijne, die nu al twee maanden in ellendige omstandigheden was opgesloten, verwarrende

uitspraken. Zo deelde ze de cipier van Poperinge dat zij de baljuw wou zien om haar misdaden te bekennen. Baljuw Makeblijde haastte zich naar de gevangenis, maar toen hij daar aankwam was Vegherijne van gedacht veranderd en wou zij niet meer bekennen. De dagen erna herhaalde Vegherijne nog vier keer datzelfde spelletje.

De vierde keer, op 12 november 1650, gaf Vegherijne, na twee uur ondervraging, wel toe dat zij zelf al jaren betoverd was en hiervoor de 35-jarige volksgenezer Jan Van Winckel raadpleegde en betaalde. Die liet haar medicamenten innemen die zij haalde bij de apotheker-burgemeester Joos Cheys. In de gevangenis van Poperinge had de duivel²⁰ van haar zuster Maijken, die zich Grauken heette, haar al meerdere keren lastig gevallen. Die duivel fluisterde in haar oor dat zij tot haar grote schande verbrand zou worden als zij zichzelf niet met haar lichaam en ziel en met haar twee kinderen aan hem overgaf. Om haar kinderen tegen die duivel te beschermen vroeg zij aan de baljuw en schepenen om haar twee kinderen, die toen zeven en drie jaar oud waren, op te sluiten in het klooster van de grauwezusters in Poperinge en hen te behangen met 'heiligheden' (scapulieren?) en een gewijde stoel. Zij vroeg toen ook de bijstand van een pater recollet om haar biecht af te nemen en haar ziel te redden.

Nog diezelfde dag bekende Vegherijne Van Beddelem aan de burgemeester en schepenen dat zij op de feestdag van Sint-Jan samen met haar zusters tot twaalf uur 's nachts danste voor de hofstede van haar zus Maijken Van Beddelem. De zonen van Maijken Van Beddelem, Jacques Allemersch, Franchois Lupaers²¹, zijn echtgenote en ene Godelieve Dureij, vrouw van Jan Dureij de oude, dansten ook mee alsook Grauken, de duivel van haar zuster Maijken. Een andere duivel in de gedaante van een mannetje met een bult, Hansken geheten, speelde er muziek op een vedel. Met diezelfde personen danste Vegherijne ook tijdens de Maria-

20 In het proces-verbaal van haar ondervraging staat dat het om 'de beteraer' van Maijken Van Beddelem ging, maar verder uit de tekst blijkt het dat het om haar duivel ging.

21 Er wordt geen verband gelegd met Maije Lupaers.

omwegang voor de hofstede van haar zuster Cathelijne Van Beddelem. Grauken trad toen op als voordanser. Voor haar eigen hofstede danste Vegherijne met die personen op de feestdag van Sint-Niklaas. Omdat er toen geen muzikant was, zong Grauken met een holle stem enkele liedjes. De dansers kwamen om de vier tot vijf maanden bijeen. Maar soms dansten zij met elkaar om de veertien dagen.

Nog op 12 november 1650 bekende Vegherijne dat zij de koe van Jacquemijne De Weert betoverd had, maar niet haar kind. Voor dat laatste was ene Godelieve Dureij verantwoordelijk. Toen men haar ervan betichtte dat zij het kind van Jan Dureij de jonge betoverd had, zei Grauken haar dat zij zich hierover geen zorgen moest maken, want dat Godelieve Dureij hiervoor verantwoordelijk was. Door enkele vreemde woorden uit te spreken slaagde Vegherijne er eens in om een groot aantal duivels op haar mesthoop te doen verschijnen. Door ze wat raapzaad toe te gooien gingen die duivels daarna tevreden weg. Op aanraden van de duivel stak Vegherijne ook eens een speld tot aan de kop in haar hartstreek om zichzelf te doden. De heilige moeder Gods Maria, die zij tijdens die poging voortdurend had aangeropen, had haar toen gered. Korte tijd daarna ondernam zij door haar keel dicht te nippen met een halssnoer een tweede poging tot zelfdoding.

Twee dagen later, op 14 november 1650, ontboden de burgemeester en schepenen Vegherijne in de schepenkamer en vroegen haar haar verklaringen van twee dagen eerder te bevestigen. Vegherijne antwoordde dat ze zich niet herinnerde wat zij toen gezegd had en daarom niet kon antwoorden op de vragen die men haar stelde. Zij zou dat wel kunnen doen als zij zich opnieuw in de gevangenis bevond.

De burgemeester en schepenen lieten Vegherijne daarom meteen terugbrengen naar de gevangenis en daar bevestigde zij inderdaad enkele verklaringen die ze eerder had gedaan. De andere uitspraken bleef zij ontkennen. Daarbij deelde zij ook mee dat zij op 12 november 1650 alleen maar verklaringen had afgelegd om een tijdje niet meer opgesloten te zijn in de 'kwade plaats' waar zij tot dan

toe was opgesloten en om eens te vertoeven in een kamer waar een vuur brandde. Met die 'kwade plaats' bedoelde Vegherijne de houten of metalen kooi waarin men toen in Poperinge de personen opsloot die van hekserij verdacht waren²².

Tijdens een intussen gehouden enkwest²³ bekrachtigden de burens van Vegherijne op de Edewaerthoek de verklaringen die ze tijdens het gerechtelijk vooronderzoek hadden afgelegd. De burgemeester en schepenen verhoorden die dag ook de knecht Franchoijs De Witte die drie jaar lang had ingewoond bij Vegherijne en haar man. Deze zei vooreerst dat Christijne Van Beddelem er toen inwoonde. De twee zussen hadden bijna dagelijks ruzie en verweten elkaar voortdurend dat zij heksen waren zonder dat de ene hiervoor tegen de andere protesteerde. Een jaar nadat hij bij Vegherijne was ingetrokken, was Vegherijnes merrie ziek. Jan Van Winckel las toen in Vegherijnes paardenstal een tekst voor uit een boek, maar de merrie genas niet. Vegherijnes echtgenoot verplicht was hierdoor verplicht om haar te verkopen. Tijdens zijn verblijf bij Vegherijne was De Witte ook eens zelf ernstig ziek. Omdat hij ervan overtuigd was dat Vegherijne hem betoverd had, liet hij zich gedurende negen dagen belezen door een pater recollect in Poperinge. Dit hielp niet en daarom raadpleegde hij Adriaen De Smedt, een volksgenezer uit Boeschepe. Die liet hem op een stoel zitten terwijl hij luid voorlas uit een boek met Latijnse woorden waarvan hij de betekenis niet snapte. Na de belezing vroeg De Smedt hem zijn naam en voornaam te spellen en deelde vervolgens mee dat hij hiermee genoeg had om hem verder te genezen. Bij de volgende gebedssessies moest hij dus niet meer persoonlijk aanwezig zijn. Na deze belezingen voelde hij nog pijn in zijn hoofd, maar die pijn verdween langzamerhand.

Tijdens datzelfde enkwest legde de dagloner Pieter De Clercq ook een verklaring af. Als knecht woonde hij vier jaar in bij Maijken Van Beddelem die toen weduwe was van Franchoijs Grison. 's

22 Ongedateerd antwoord van baljuw Lodewijk Makebljide op het 'advertissement' van Jan Tormeijne in het strafdossier tegen Marie Goddein, f. 3r (artikel 10).

23 Over de verhouding tussen een 'informatie préparatoire' en een enkwest, zie MONBALLYU, 'De hoofdlijnen', p. 76-82 en 91-96.

Nachts hoorde hij haar soms luid roepen en huilen in de slaapkamer waar zij toen alleen verbleef. Toen hij de dag erop aan Maijken vroeg waarom zij 's nachts zo luid geroepen en gehuild had, antwoordde zij alleen dat zij toen bijna dood was. Verder gaf zij geen uitleg. In die tijd klaagde Maijken soms over een stekende hoofdpijn. Haar hoofd was toen sterk opgezwollen, maar heel verwonderlijk genas zij hiervan al na korte tijd zonder dat zij hiervoor enig medicament innam. Omdat Maijken toen al de reputatie van een heks had en zijn loon soms inhield, was Pieter De Clercq bij haar vertrokken en gaan wonen bij haar zus Vegherijne Van Beddelem, die getrouwd was met Maillaert Van Houcke. Bij hen woonde toen ook Christijne Van Beddelem en tussen beide zussen vielen soms hoge woorden waarbij zij elkaar verweten heksen te zijn. Toen Christijne Van Beddelem een deel van haar melk naar haar Maijken Van Beddelem droeg, zei Vegherijne Van Beddelem tegen haar: 'Ga maar naar de korte heks en leert ginds toveren. Als je hier geen genoeg melk kunt krijgen, zal je er daar meer wel des te meer krijgen.'

Omdat Vegherijne er zich tijdens de ondervraging op 12 november 1650 over had beklaagd dat zij in de gevangenis voortdurend was lastig gevallen door een duivel en zij er toen ook mee dreigde zich van kant te maken als zij verder opgesloten bleef in de plaats waar zij tot dan toe vastzat, lieten de burgemeester en schepenen haar opsluiten in de gevangenkamer waar niet-betalende schuldenaars werden vastgezet. Daar lieten zij haar dag en nacht bewaken door twee baljuwsknechten. Die moesten erop letten dat zij zichzelf niet van kant maakte en moesten er ook toezien hoe zij zich gedroeg. Zij moesten ook alles noteren wat zij uitkraamde. De burgemeester en schepenen zonden daarna een recollet om haar biecht te horen en lieten een arts haar fysieke en geestelijke gezondheidstoestand controleren. Een pater wijdde de kamer waarin zij zat opgesloten en de burgemeester en schepenen lieten Vegherijne zelf van kop tot teen in nieuwe kleren steken²⁴. Toen Vegherijne later nog eens over haar toeren raakte omdat zij ervan

24 Over het aantrekken van nieuwe kleren in heksenvervolgingen, zie J. MONBALLYU, *Van hekserij beschuldigd. Heksenvervolgingen in Vlaanderen tijdens de 16de en 17de eeuw*, Heule, 1994, p. 76.

overtuigd was dat de duivel haar twee kinderen had ontvoerd, lieten de burgemeester en schepenen hen allebei een tijdje bij haar brengen. Met al die maatregelen hoopten de burgemeester en schepenen dat de duivel zou wegblijven en Vegherijne spontaan tot bekentenissen zou overgaan.

Jan Blicck liet op 15 november 1650 terug van zich horen. Aan de burgemeester en schepenen vertelde hij die dag dat hij de nacht ervoor met twee baljuwsklerken had doorgebracht in de kamer waar Vegherijne Van Beddelem zat opgesloten. Vegherijne had hem toen meegedeeld dat zij bereid was om de namen te noemen van al diegenen die met haar 's nachts op heksenvergaderingen hadden gedanst. Meteen noemde zij enkele namen op die Jan Blicck, op haar verzoek, op een blaadje papier had geschreven met de bedoeling ze later aan de baljuw te geven. Blicck vroeg haar toen ook of haar zusters ook hadden meegedanst. Vegherijne antwoordde daarop dat zij dit niet meer wist en in ieder geval niet bereid was om familieleden te verklikken. Vervolgens noemde zij de namen van enkele duivels die meedanst, maar die namen had Blicck niet opgeschreven of onthouden. Aan Jan Blicck vertelde Vegherijne ook dat zij ook eens met bovengenoemde personen danste rondom de lindeboom die voor de herberg 'De Leene' in Poperinge stond. Een in het groen geklede duivel die zich 'Monsieur' noemde en een hoed met pluimen en een groene sjaal droeg, speelde toen muziek. Ook Vegherijnes duivel, die zich Dansaert of Pensaert heette, was daarbij.

Over datgene wat Vegherijne Van Beddelem tijdens die nacht allemaal gezegd had, verhoorden de burgemeester en schepenen twee dagen later ook de baljuwsknecht Pieter Provost. Die bevestigde wat Jan Blicck had verteld en specificeerde daarbij dat Vegherijne op zeker ogenblik luid had gezegd: 'Daar ik toch moet branden, zal ik de namen geven van al diegenen die met mij dansten zodat die ook veroordeeld worden'.

De burgemeester en schepenen van Poperinge confronteerden nog diezelfde dag Vegherijne met die uitspraken. Daarbij vroegen ze of het klopte dat de personen waarvan Jan Blicck de namen had

opgeschreven, werkelijk hadden deelgenomen aan heksendansen. Vegherijne bevestigde dit en voegde er meteen enkele andere namen aan toe. Verder herhaalde ze dat haar duivel ‘Dansaert’ of ‘Pensaert’ heette en dat ze tot dan toe nog nooit aan mensen of dieren schade berokkende.

Nog op 17 november 1650 verhoorden de burgemeester en schepenen een tweede keer Jan Blicck die het daarbij had over wat Vegherijne hem in de nacht van 15 op 16 november 1650, in het bijzijn van de baljuwsknechten Jan De Ceulenaere en Jacques Maréchal in de gevangenis had meegedeeld. Vegherijne vertelde hem die nacht dat haar 39-jarige zuster Maijken Van Beddelem al van haar 23ste jaar een heks was. Een duivel, die zich Hamodera noemde, was bij haar gekomen en gaf haar drie geldstukken waarmee zij een blauwe rok kocht. Op een vergadering van heksen en duivels, waar Hamodera de belangrijkste duivel was, maakte hij zich heel kwaad over het feit dat de heksen niet wilden meewerken om de wereld te doen vergaan. Hij bedreigde hen om hen te verdrinken tijdens een storm of hen door de lucht weg te voeren. Een paar jaren later leerde Maijken Van Beddelem haar zus Cathelijne toveren. Dit gebeurde in een periode dat Cathelijne droevig was omdat zij meerdere koeien had verloren. Maijken troostte haar en beloofde haar dat als ze de betoveringen uitvoerde die de duivel haar opdroeg, ze genoeg geld zou krijgen om nieuwe koeien te kopen. Vegherijne leerde 22 jaar eerder zelf de toverkunst aan, maar had sindsdien alleen meegedanst en nooit iemand schade berokkend. Aan het lijstje met de namen van heksen die zij daags voordien had opgenoemd, voegde Vegherijne toen ook de naam toe van de echtgenote van een Jan Cornil. Jan Blicck vroeg haar toen ook hoe de naam van Cathelijnes duivel luidde. Vegherijne antwoordde daarop dat zij dit niet meer wist. Op de vraag van Blicck of zij op har lichaam een duivelsteken had, antwoordde zij negatief. Haar zuster Maijken had er wel één in haar lies.

Jan De Ceulenaere bevestigde diezelfde dag Vegherijnes verklaringen en deelde soms hier en daar wat meer details mee. Zo zou Maijken Van Beddelem op 22- of 23-jarige leeftijd in contact gekomen zijn met haar duivel. Dit gebeurde nadat ze verbolgen was

omdat ze van haar moeder geen rokje kreeg. Een duivel was toen bij haar gekomen en had haar twee geldstukken gegeven om een rokje en een hemdje te kopen. Vegherijne ging met dat geld naar Ieper en kocht er een rokje en een hemdje. Maijken Van Beddelem leerde haar zus Cathelijne hoe ze via toverij geld kon krijgen. Eerst moest zij enkele 'surclietbladeren' (zurkelbladeren?) in de vorm van 'oortiens' (d.i. een munteenheid) snijden en daarna op die uitsnijdingen slaan. De uitsnijdingen zouden dan veranderen in 'pistolen' (d.i. een gouden munteenheid). Cathelijne deed dit, maar zij slaagde niet in die geldcreatie. Op de vraag van Jan Blicck of zij door de duivel was getekend, antwoordde Vegherijne negatief. Haar zus Maijken was wel getekend, met name in haar vrouwelijkheid.

Jan Blicck kon zijn verklikkingsdrift niet beheersen en verscheen nog diezelfde dag een derde keer voor de burgemeester en schepenen van Poperinge om iets over Vegherijne te vertellen. Kort geleden had zij hem verteld dat ze haar eigen, zwartgevlekte, koe had betoverd en dat zij een kind waarvan ze al twee maanden zwanger was, uit haar buik had weggetoverd. Toen haar echtgenoot, Maillaert Van Houcke, eens wat lang wegbleef en Vegherijne hierover ongerust was, kroop de duivel met haar in bed en had hij met haar meerdere keren seks. Later deden zij dat nog meerdere keren over in haar schuur. De duivel tekende haar toen in haar vrouwelijkheid. Toen zij danste voor de hofstede van Maijken Van Beddelem trad Vegherijne op als heksenkonigin. Toen Jan Blicck haar toen vroeg hoe iemand tijdens zo een danspartij koningin werd, antwoordde Vegherijne dat de aanwezige duivels onder elkaar zomaar iemand uit de danseressen kozen. De keer voordat zij zelf tot koningin was aangeduid, was ene Godelieve Cornil koningin. Vegherijne liet Blicck toen ook beloven dat hij alles wat zij hem verteld had, aan het gerecht zou doorgeven. Ze zei hem ook dat zij bereid was om aan het gerecht uitgebreid te vertellen hoeveel kinderen en beesten zij had betoverd en hoeveel boter zij via hekserij had verkregen, maar alleen op voorwaarde dat zij daarna onmiddellijk zou worden terechtgesteld. De duivel had haar immers gezegd dat hij met haar zou wegvliegen als zij de waarheid aan het gerecht vertelde.

Burgemeester Cheys en twee schepenen ondervroegen hierover Vegherijne nog diezelfde dag. Op hun vraag of alle personen waarvan Jan Blicck de namen had opgeschreven heksen waren, antwoordde Vegherijne bevestigend en voegde eraan toe dat ze allen met haar tot elf uur 's avonds gedanst hadden nabij de hofstede van de weduwe van Jan Torhout op de dinsdag van de Maria-omwegang. Een in het groen geklede muzikant met een bult speelde toen muziek terwijl hij tegen een perenboom leunde en men rondom hem danste. Vegherijnes duivel, Dansaert of Pensaert, leerde haar dansen voor de hofstede van Cornelis Beudaert. Deze laatste betoverde Vegherijne door haar een appel te geven die ze opat. Zij was toen nog maar twaalf jaar.

De burgemeester en schepenen van Poperinge confronteerden op 23 november 1650 baljuwsknecht Jacques Maréchal met de bovengenoemde verklaringen van Jan Blicck en Jan Ceulenaere. De baljuwsknecht bevestigde ze. Zij confronteerden vervolgens Vegherijne met die verklaringen en vroegen haar of ze strookten met de waarheid. Vegherijne antwoordde dat zij dat inderdaad allemaal gezegd had, maar ook dat sommige feiten die zij toen had meegedeeld, gelogen waren. In het bijzonder gold dat laatste voor alles wat zij beweerd had over haar zussen, over de betovering van haar koe, over het wegtoveren van een kind in haar buik en over haar 'vleselijke conversaties' met een duivel. Alleen dat zij danste in een driehoek voor de hofstede van haar zus Maijken Van Beddelem en dat haar duivel Dansaert heette en die van Maijken Van Beddelem Hamodera, was waar.

Op verzoek van de burgemeester en de schepenen bevestigden Jan Blicck en de Jan Ceulenaere nog dezelfde dag hun verklaringen van 17 november 1650 en voegden eraan toe dat Vegherijne Van Beddelem hen toen ook vertelde dat zij haar duivel ontmoette toen zij als jong meisje op de weg was naar Ieper en die duivel haar toen tot aan haar huis begeleidde. De burgemeester en schepenen vroegen aan Vegherijne of dit waar was, maar zij ontkende dat ten stelligste. Zij gaf wel toe dat zij aan Jan Blicck en Jacques Maréchal vertelde waar de duivel haar zus Maijken Van Beddelem had getekend, maar deed dat alleen omdat niet ophielden om haar te vragen waar Maijken precies getekend was.

Op 30 november 1650 confronteerden de burgemeester en schepenen Vegherijne met twee andere getuigen ten laste²⁵, maar boekten hiermee ook geen succes. Ontgoocheld zetten ze daarna de vervolging een hele tijd stop zonder er zich nog verder om te bekommeren. Aan de strikte dag- en nachtbewaking van Vegherijne maakten zij na 24 dagen en nachten een einde. Pas op 20 maart 1651 liet baljuw Makeblijde aan de burgemeester en schepenen weten dat hij afzag van verdere bewijzen en zij daarom aan Vegherijne moesten vragen of zij een tegenbewijs wou leveren en een advocaat of procureur verlangde om haar te verdedigen. De burgemeester en schepenen deden dat diezelfde dag nog en Vegherijne meldde dat ze geen van beide wilde. Terzelfdertijd smeekte zij de burgemeester en schepenen op haar beide knieën dat zij vlug een einde zouden maken aan haar vervolging.

Drie dagen later ondervroegen de burgemeester en schepenen Vegherijne nog een keer over alle getuigenverklaringen ten laste en al de bekentenissen die ze eerder al had afgelegd. Omdat zij ook nu alle betichtingen stellig bleef ontkennen lieten zij haar daarna, op voorstel van de baljuw, om 8 uur 's avonds door twee baljuws-knechten op een stoel zetten voor een hoog oplaaierend vuur met de bedoeling haar uit te putten en zo te doen bekennen. Maar Vegherijne Van Beddelem versaaude niet en bleef de hele nacht elke betichting ontkennen.

Ten einde raad zonden de burgemeester en schepenen op 25 maart 1651 de raadspensionaris van Poperinge en één schepen naar Ieper om daar advocaten te raadplegen. De raadspensionaris en schepen voerden die opdracht uit en keerden nog diezelfde dag terug naar Poperinge met het advies dat de burgemeester en schepenen bij tussenvonnis moesten bepalen dat Vegherijne onder tortuur moest ondervraagd worden. De dag daarna volgden de burgemeester en schepenen dit advies en zonden zij baljuw Makeblijde naar Ieper om aan Jean De Ruelle, beul van Ieper, te vragen om de tortuur op zich te nemen.

25 Haar buurvrouw Casijne Van Cauwera op de Edewaerthoek en haar knecht Franchois De Witte.

Jean De Ruelle, die zichzelf een heksenspecialist noemde²⁶, nam die opdracht aan en kwam nog op 26 maart 1651 naar Poperinge. Het college van burgemeester en schepenen kwam bijeen om 10 uur 's avonds en ondervroeg eerst nog een keer Vegherijne. Omdat zij ook nu niets bekende, zette de beul haar op een stoel en maakte rond haar hals een band vast die van binnen met ijzeren pinnen uitgerust was. Hij bond vervolgens haar handen vast op haar rug en snoerde haar duimen en tenen toe met fijne koorden. Haar blote benen bond hij vast aan de folterstoel.

Volgens het proces-verbaal van deze pijnlijke ondervraging ging Vegherijne heel gewillig zitten op de folterstoel en bood ze zelfs zonder problemen haar handen en tenen aan om te worden toege-snoerd. Na twee uren foltering toonde zij nog geen teken van pijn. De burgemeester en schepenen gaven Jean De Ruelle daarom de toelating om de tortuur te verzwaren door haar met scherpe roeden te geselen op haar blote rug. Ook nu gaf Vegherijne geen kik. Er kwam zelfs eerst geen bloed uit haar rug. Al die tijd praatte zij erop los, declameerde zij gedichtjes en zong ze plezante liedjes. En hoe harder de beul haar sloeg, hoe luider zij declameerde of zong.

Na drie uren foltering bevalen de burgemeester en schepenen haar lichaamshaar af te scheren en na te gaan of zij op haar lichaam een duivelsteken had. Misschien wilden zij zo ook de magische kracht wegnemen die men toen aan lichaamshaar toeschreef en waarmee men onder meer foltering kon weerstaan²⁷. Uiteindelijk schoor men alleen haar hoofd- en okselharen af. Maar ook na deze scheerbeurt bekende Vegherijne Van Beddelem helemaal niets. Zij ging zelf nog luider praten en zingen.

Omdat de burgemeester en schepenen beseften dat ook deze foltering Vegherijne niet zou doen bekennen en zij wel eens zou kunnen bezwijken aan de gevolgen ervan, gaven zij de beul het bevel te stoppen met geselen en lieten haar nog alleen met de halsband

26 Over het optreden van die beul in andere heksenvervolgingen, zie MONBALLYU, *Van hekserij beschuldigd*, p. 80.

27 Over de bedoeling van deze schering, zie MONBALLYU, *Van hekserij beschuldigd*, p. 59-63.

rond de nek op de folterstoel zitten. Soms gaf de beul haar wel nog een slag opdat zij niet in slaap zou vallen. Geen enkele keer vroeg Vegherijne om uit haar lijden verlost te worden. Zij vroeg ook helemaal niet naar een biechtvader om haar zonden te biechten.

Na vier uur foltering viel Vegherijne plotseling flauw. Meteen haalde de beul haar uit de halsband, bevrijdde haar van alle koorden en zette haar op een gewone stoel. Zonder nog iets te zeggen stierf zij kort daarna. Volgens de verslaggever van haar ondervraging onder tortuur keek zij voortdurend naar de linkerhoek van de kamer waar de haard stond. Misschien suggereerde die verslaggeven daarmee dat er in die hoek een duivel stond die haar tijdens haar foltering bijstond²⁸.

Na haar overlijden voerde Jean De Ruelle onmiddellijk een lijk-schouwing uit. Aan de onderkant van haar rechterschouder vond hij een teken dat hij de vorige dag niet had opgemerkt. Na enig onderzoek (met de naaldproef?) verklaarde hij dat dit teken een teken van de duivel was. In haar hals vond hij een grote blauwe plek waaruit hij afleidde dat een duivel Vegherijnes nek had gebroken. Het feit dat Vegherijne maar zeer gematigd was gefolterd en dat er geen enkele aanwijzing was dat zij een natuurlijke dood was gestorven, bevestigden hem in die conclusie.

De burgemeester en schepenen zaten duidelijk verveeld met Vegherijnes plotse dood. Nog diezelfde dag zonden zij daarom baljuw Makeblijde met één schepen naar Ieper om advocaten te raadplegen. Die advocaten gaven de burgemeester en schepenen advies in een vonnis te bevelen Vegherijnes lijk zonder ceremonieel te begraven in een put (buiten het kerkhof). De kosten voor haar begrafenis en haar vervolging mochten verhaald worden op haar goederen.

De burgemeester en schepenen volgden dit advies op 27 maart 1651 en om zeven uur 's avonds gaven zij aan twee baljuwsklerken het bevel om midden in de nacht een put te delven en daarin, zon-

28 Ook Joanne De Deyster (Janne Panne) keek tijdens haar foltering in Nieuwpoort naar de linkerhoek van de folterkamer en zei dat zij dat deed omdat zij in die hoek haar duivel zag staan: MONBALLYU, *De heksen en hun burens*, p. 42.

der plechtigheid, Vegherijnes lijk te werpen en met aarde toe te dekken. Hierdoor kwam er in Poperinge een einde aan een tweede heksenvervolging die bijna zeven maanden duurde en kostte 477 ponden en 19 schellingen parisis. Wie uiteindelijk die kosten betaalde is nergens meegedeeld.

DE HEKSENERVOLGING VAN CATHELIJNE VAN BEDDELEM

Maije Lupaers verklikte naast Vegherijne Van Beddelem ook haar zus Cathelijne, weduwe van Antheunis Van Houcke. Na een gerechtelijk vooronderzoek waarbij de baljuw en één schepen getuigen verhoorden, lieten de burgemeester en schepenen van Poperinge Cathelijne op 7 september 1650 aanhouden en opsluiten in de gevangenis van Poperinge.

De burgemeester en schepenen ondervroegen Cathelijne een eerste keer op 21 september 1650. Net zoals bij haar tweede verhoor op 4 oktober 1650 stelden zij daarbij alleen vragen over wat Maije Lupaers over haar had verteld. Cathelijne ontkende al die betichtingen: zij ging nooit vertrouwelijk om met Maije, zijzelf noch haar zussen hadden niet de reputatie van heksen, de zussen Van Beddelem verweten onder elkaar nooit dat zij heksen waren en zij danste met haar zussen en Maije Lupaers nooit voor haar eigen hofstede, voor de hofstede van Maijken Van Beddelem en voor de hofstede van Vegherijne van Beddelem. Op Sint-Jan 1650 bleef zij de hele nacht thuis op omdat haar kinderen een Sint-Jansvuur hadden aangelegd om beschermd te worden tegen de donder en bliksem. Enkele jonge mannen dansten die avond en nacht rond dat vuur, dronken meerdere kannen bier en kaartten op haar hofstede tot 's morgens vroeg. Zij bleef de hele nacht op om het jonge volk te controleren.

Tijdens de ondervragingen ontkende Cathelijne ook een rits andere betichtingen aan haar adres. Zo strookte het verhaal dat de zussen vaak onder elkaar vertelden dat Cathelijne de lange heks en hun koningin was, Vegherijne de grote heks en Maijken de kleine heks, helemaal niet met de waarheid. Ook het verhaal dat de zusters zich soms bevonden op ongewone plaatsen zoals achter een droge dijk of een haag waar ze dan op fluistertoon met elkaar

spraken, klopte niet. Dat zij bij haar aanhouding op 7 september 1650 dadelijk aan de baljuw en zijn knechten verklaarde dat zij haar kwamen halen omdat zij van hekserij verdacht was zonder dat de baljuw of zijn knechten hiervan iets gezegd hadden, klopte ook niet en hield in ieder geval geen impliciete bekentenis van haar schuld in. Een onbekend kind vertelde haar immers al een uur voor haar aanhouding dat men in de stad rondvertelde dat men de zusters Van Beddelem wegens hekserij zou aanhouden.

De burgemeester en schepenen ondervroegen Cathelijne Van Beddelem een derde keer op 14 oktober 1650 en hadden het daarbij vooreerst over de verklaringen die een Jan Delvoije had afgelegd tijdens het gerechtelijk vooronderzoek. Delvoije was Cathelijnes naaste buurman toen zij met haar man, Antheunis Van Houcke, woonde op een hofstede op de Hamhoek in Poperinge. Hij bezat enkele paarden waarmee hij landbouwwerk verrichtte en hout vervoerde. Om die taken behoorlijk uit te voeren leende hij soms de merrie van Van Houcke. In die tijd verloor hij vier mooie, sterke paarden, en dat altijd nadat ze hadden samengewerkt met de merrie van Van Houcke. Eén van zijn paarden liep tijdens het eggen van een stuk land naast de merrie van Van Houcke en begon plots te schudden en te beven. Kort daarna wierp het zich op de grond, sloeg met de poten wild in het rond, trok zijn harnas aan stukken en briede zo luid als een leeuw. Niemand waagde het nog te benaderen. Delvoije kwam erbij en durfde het paard bij de breidel vast te nemen en op zijn rug te springen. Het paard was niet te kalmeren en sloeg op hol. Het stormde door bossen en hagen en sprong over beken en dijken zonder dat Delvoije het kon intomen. Pas na een hele tijd kwam het fel zwetend tot stilstand. Delvoije kon het paard toen nog naar zijn stal leiden, maar het was korte tijd daarna zwaar ziek. Om het te redden bracht Delvoije het paard naar een smid van Steenvoorde die bekend was voor zijn paardengenezingen. De smid onderzocht het paard en zei onmiddellijk dat het niet te genezen was, omdat het door en door behekst was. Omdat het paard niet lang meer ging leven, raadde hij Delvoije aan het zo vlug mogelijk naar huis te brengen. Korte tijd daarna stierf het paard. Delvoije bezat nog twee andere paarden die hij met de merrie van Van Houcke liet samenwerken. Cathelijne Van Beddelem betoverde misschien

ook die twee paarden, maar zij stierven niet omdat Delvoije ze voorafgaandelijk had laten belezen. Cathelijne ontkende ten stelligste al die betichtingen.

De burgemeester en schepenen ondervroegen Cathelijne op 14 oktober 1650 ook over de verklaringen die haar buurman Jacques²⁹ Cauwera bij hen had afgelegd. Nadat Cauwera op een dag met zijn merrie het land van Cathelijne had bewerkt, was die merrie zwaar ziek en bleef dit een jaar lang zonder dat hij nog met haar kon werken. Om die merrie te genezen raadpleegde hij enkele paardenmeesters die hem allen niet konden helpen. Ten einde raad liet hij zijn merrie onderzoeken door de smid van Steenvoorde. Die vertelde hem meteen dat zijn merrie behekst was en alleen maar door belezingen kon genezen worden. Kort na die raadpleging sprong de merrie heel wild rond en stampte alles kapot wat zich in haar omgeving bevond. Zij kwam alleen tot bedaren nadat zij was belezen. De burgemeester en schepenen confronteerden Cathelijne met deze feiten, maar zij verklaarde dat zij hiermee niets te maken had.

De burgemeesters en schepenen ondervroegen Cathelijne Van Beddelem voor de vierde keer op 19 oktober 1650. De vragen die zij toen stelden en de antwoorden die Cathelijne toen gaf, zijn niet bewaard gebleven, maar uit een latere kostenstaat kunnen wij afleiden dat de burgemeester en schepenen Cathelijne ondervroegen over de verklaringen die ene Antoine Provost en zijn vrouw Antoinette Toreele hadden afgelegd. Dit echtpaar bevestigde eerst het verhaal over het wild worden van de merrie van Jan Delvoije en voegde er venijnig aan toe dat Cathelijne door haar haag naar het spektakel keek zonder iets te zeggen terwijl zij haar vingers voor haar ogen hield. Verder verklaarde het echtpaar dat hun bijen eens op een heel ongewoon tijdstip achterwaarts uit hun bijenkorven vlogen terwijl zij heel hard zoemden. Toen de echtelieden wat dichterbij kwam, staken de bijen hen op verschillende plaatsen in hun lichaam en moesten zij vlug in hun woning vluchten en alle deuren en vensters sluiten om te beletten dat de bijen ook

29 Joos Cauwera volgens de 'Costen en mysen van justitie' in het strafdossier tegen Vegherijne Van Beddelem, f. 4r.

hun kinderen aanvielen. Na enkele minuten zat de voordeur zwart van de bijen. Die bijen staken toen ook tien kippen die buiten liepen. De kippen stierven ter plekke. Ook toen keek Cathelijne door haar haag naar het spektakel terwijl zij haar vingers voor haar ogen hield. Het kwam bij haar niet op om haar burens te helpen.

Op een dag kwamen de echtelieden Provost terug van hun land en zagen ineens Cathelijne Van Beddelem komen uit hun stal waarin biggen opgesloten zaten. Zonder iets te zeggen liep zij naar haar eigen huis. Twee dagen later liep één van de biggen rond alsof het dronken was en stief kort daarna. Datzelfde gebeurde met vijf andere biggen. In bed zei Antoinette hierover tegen Antoine, terwijl niemand anders dit kon horen: 'Zou dat kreng - ze bedoelde Cathelijne Van Beddelem - daar voor iets tussen zitten?' Kort daarna vertelde Cathelijne aan Antoinettes vader dat Antoinette haar ervan betichtte dat zij haar varkens betoverd had. Het echtpaar Provost had nochtans met niemand over dat voorval gesproken.

Op een dag kwam Cathelijne Van Beddelem bij de echtelieden Provost op bezoek en zei dat zij heel mooie kalveren hadden. Kort daarna kreeg één van die kalveren een gezwel op een poot en stierf korte tijd later. De dagen voordien briede en loeide het ongelofelijk luid. Toen dit enkele dagen later ook met een tweede kalf gebeurde, liet het echtpaar hun derde kalf en al hun andere dieren negen dagen beleden door de prior van Sint-Sixtus³⁰. Van dan af bleef het echtpaar gespaard van verdere tegenslagen. De vroedvrouw die Antoinette Provost bijstond bij haar bevallingen zei op een zeker ogenblik dat zij niet meer zou komen als Cathelijne Van Beddelem nog de bevallingen bijwoonde. Hieruit leidde Antoinette Provost af dat de vroedvrouw Cathelijne niet meer vertrouwde.

Antheunis Van Houcke, echtgenoot van Cathelijne Van Beddelem, was peter van één van de kinderen van het echtpaar Provost. Dit kind was plots volledig lam. Cathelijne bezocht soms dit kind en gaf het dan eieren of andere zaken. Ze speelde soms ook met de an-

30 (n.v.d.r.) Het gaat hier om een klooster van birgittijnen dat van 1615 tot 1784 bestond in Westvleteren (J.LOOTENS, *De Sint-Sixtusabdij van Westvleteren. Geschiedenis*, Westvleteren-Leuven, 2015, p.279-285).

dere kinderen. Een volksgenezer die het koppel raadpleegden om hun kind te genezen, zei dat zij hun kinderen niet meer mochten laten spelen in Cathelijnes huis en dat zij Cathelijne Van Beddelem ook niet meer in hun eigen woning mochten toelaten. Van meerdere personen hoorde het echtpaar daarna dat Cathelijne plotseling ziek was in periodes dat zij tevoren kerngezond rondliep. Zij moest dan gaan liggen voor het haardvuur er riep voortdurend dat zij veel pijn had. Korte tijd later liep ze weer kerngezond rond en deed haar werk alsof er niks gebeurd was. Geconfronteerd met die verklaringen op 19 oktober 1650 ontkende Cathelijne al die feiten.

De schepenen en burgemeester van Poperinge ondervroegen Cathelijne een vijfde keer op 27 oktober 1650. Ditmaal hadden zij het over de verklaringen die Marie Scheers, waardin van herberg De Leene' in Poperinge, had afgelegd. Cathelijne Van Beddelem kwam op een dag naar haar herberg terwijl Marie zelf aan deur van haar woning zat met haar jongste spruit op de arm. Cathelijne kwam bij haar staan en zei: 'Wat een mooi manneken is dat! Het lijkt volledig op zijn vader!' Of zij daarbij het kind aanraakte, wist Marie niet meer, maar in ieder geval was dat kind kort daarna zwaar ziek terwijl het voordien kerngezond was. Het overleed vijf dagen later. Cathelijne Van Beddelem deed ook veel moeite om een ander kind van Marie Scheers te verleiden om bij haar thuis te spelen. Toen dat kind dat deed, kamde Cathelijne zijn haar met een netenkam. Onmiddellijk daarna kreeg dat kind hevige hoofdpijn. Het overleed vier dagen later. Cathelijne gaf een derde kind van Marie wat bier te drinken uit een kan waaruit ze zelf al had gedronken. Kort daarop was ook dat kind ziek. Het had daarbij overal zoveel pijn dat niemand het nog mocht aanraken. Het overleed drie dagen later. Marie deed nochtans haar uiterste best opdat elk van die drie kinderen zou genezen en liep daarvoor met hun urine naar de meest befaamde meesters en artsen van de streek³¹. Allen vonden zij geen oplossing. Toen de burgemeester en schepenen haar confronteerden met al die feiten, antwoordde Cathelijne Van Beddelem dat zij er niets mee te maken had. Tijdens een enkwest

31 Over het urineonderzoek bij betoveringen, zie MONBALLYU, *De heksen en hun burenen*, p. 158-159.

op 12 december 1650 herhaalde Marie Scheers onder eed wel al die verklaringen.

De burgemeester en schepenen ondervroegen Cathelijne Van Beddelem een zesde keer op 14 november 1650. Daarbij hadden zij het eerst over de verklaringen van ene Mahieu Vermeersch tijdens het gerechtelijk vooronderzoek. Volgens deze Vermeersch liep Mechelijne, de dochter van Cathelijne, een tijdje school bij hem, maar na een tijdje daagde zij soms niet op omdat haar moeder gezegd ziek was. Die ziekten duurden wonderbaarlijk heel kort en Cathelijne genas altijd zonder dat ze medicamenten innam. Op een dag zag Vermeersch zelf dat Cathelijne heel ziek was en een dag later alweer gezond rondliep. Van Cathelijnes dochter vernam Mahieu Vermeersch ook dat Cathelijne zich geregeld terugtrok in haar slaapkamer en haar huisgenoten haar dan hard hoorden huilen en kermen alsof iemand haar had geslagen. Omdat baljuw Makeblijde hieruit afleidde dat de duivel haar toen bont en blauw sloeg omdat zij niet had gedaan wat hij haar had bevolen, vroegen de burgemeester en schepenen van Poperinge aan Cathelijne Van Beddelem of dit strookte met de waarheid. Cathelijne ontkende dit ten stelligste.

Volgens diezelfde Vermeersch kwam Cathelijne Van Beddelem op een dag op zijn hofstede terwijl hij bonen plantte. Toen Cathelijne zag dat de aarde waarin hij de bonen plantte, zwart was, zei ze dat de bonen daarin heel goed zouden gedijen. Kort daarna aten gele wormpjes het plantgoed op waardoor Vermeersch van die aanplanting geen opbrengst had. Daarna slaagde hij er nooit meer in om op dat stuk land bonen te kweken. De burgemeester en schepenen vroegen Cathelijne Van Beddelem of zij het land van Vermeersch betoverd had. Cathelijne ontkende dit ten stelligste. De burgemeester en schepenen vroegen haar die dag ook of zij Adriaen Van Damme, de man van Maije Lupaers, had betoverd en hem nadien, op uitdrukkelijk verzoek van zijn vrouw, had onttoverd. Ook die feiten ontkende ze.

De burgemeester en schepenen ondervroegen Cathelijne op 15 december 1650 een zevende keer. Nu hadden zij het over de verklaringen die ene Claijse Merlant had afgelegd tijdens het gerech-

telijk vooronderzoek. Volgens de 61-jarige weduwe bewerkten zij en Cathelijne in de lente van 1650 met hun beider merries samen hun land. Claijses merrie was eerder kerngezond, maar vermagerde naarmate zij samenwerkte met Cathelijnes merrie. Tenslotte was de merrie zo ziek en kreupel dat men met haar niet meer kon werken. Een paardenmeester in Godewaersvelde zei aan Claijse dat de merrie niet in haar poten maar in haar buik ziek was. Op een dag wou de merrie niet meer eten en stierf twee dagen later. Een paardenmeester sneed haar open en vond in haar buik een veulen dat aan de verkeerde kant lag en tegen haar voorpoten gekneld zat. Tot dan toe had niemand al zoiets gezien! Toen de troepen van de Franse Maréchal Rousseau in 1645 de Zuidelijke Nederlanden binnentrokken, vluchtte Cathelijne met haar koeien naar Abeele en dronk in een herberg een paar potten bier. Bewust zocht ze toen de dochter van Claije Merlant op die met haar koeien ook naar Abeele was gevucht. Aan die dochter vertelde Cathelijne dat Claijse in handen van de Fransen was gevallen en dat de soldaten bij haar thuis alles hadden weggenomen wat zij en haar moeder hadden verborgen in de schuur, onder stro en in het duivenkot. Achteraf bleek dat een grove leugen te zijn. Terwijl Cathelijne dat tegen Claijses dochter vertelde, keek zij haar heel strak aan. Claijses dochter was hierdoor heel bang en vertrok onmiddellijk met haar koeien naar Poperinge. Onderweg werd zij zwaar ziek en moest tot driemaal overgeven. Thuis gekomen kroop zij in haar bed en bleef daar maanden liggen zonder één keer te kunnen opstaan. Claijse liet haar eerst door een recollet uit Poperinge en vervolgens door een volksgenezer uit Kasselambacht bezoeken. Die volksgenezer deed aan Claijse mee dat haar dochter betoverd was en dat zij hiervan zou sterven. Als zij niet een deel van het vergif dat in haar lichaam stak, tussen Abeele en Poperinge had uitgebraakt, zou ze zelfs al binnen negen dagen zijn gestorven. Na alles te hebben uitgeprobeerd wat hij wist, gaf de volksgenezer uiteindelijk toe dat hij Claijses dochter niet kon genezen. Daarom gaf hij Claijse de raad aan haar dochter geen verdere kosten te besteden. Zestien maanden later stierf ze. Aan Cathelijne Van Beddelem vroegen de burgemeester en schepenen of zij de merrie en de dochter van Claijse Merlant had betoverd. Cathelijne ontkende dat ten stelligste. Tijdens een enkwest op 7 maart 1651 bleef Claijse Merlant bij die vroegere verklaringen.

De burgemeester en schepenen van Poperinge ondervroegen Cathelijne voor een achtste keer op 23 februari 1651. Nu hadden zij het over de verklaringen die ene Joosijne De Haene, weduwe van Jan Huughe, had afgelegd tijdens het gerechtelijk vooronderzoek. Joosijne De Haene verklaarde toen dat Cathelijne een tijdje in haar buurt woonde en toen heel vertrouwelijk met haar omging. Al voordat Joosijne met Jan Huughe trouwde, kwam Cathelijne soms bij Huughe op bezoek. In die tijd had die een koe die dagelijks veel melk afleverde waarvan hij veel boter kon karnen. Plotseling werd die koe heel mager en gaf bijna geen melk meer. Elke keer dat men haar uit haar stal liet, liep ze als een bezetene door hagen en dijken naar het huis van Cathelijne. Zij deed dat zelfs toen het land overstroomd was en geen mens het waagde om buiten te komen. Omdat Huughe vermoedde dat zij behekst was, liet hij ze belezen door een recollet van Poperinge. Kort daarna was de koe weer gezond zonder één medicament te hebben ingenomen. Zij was zelfs vetter dan ooit en leverde zoveel melk en boter af als tevoren. Wat later was Huughe zelf zwaar ziek. Hij slikte nochtans alle medicamenten die volksgenezers en artsen hem voorschreven. Omdat hij ervan overtuigd was dat hij behekst was, liet hij zich tweemaal negen dagen lang belezen door een recollet van Poperinge. Na elke beleving verbeterde hij en herwon hij tijdelijk zijn vroegere gezondheid. Maar uiteindelijk overleed hij na een hele tijd bedlegerig geweest te zijn en veel pijn geleden te hebben.

Cathelijne vertelde Jan Huughe ook heel nauwkeurig de liefdeswoorden die hij en Joosijne De Haene tegen elkaar hadden gezegd vooraleer ze met elkaar trouwden en ook de beloften ze toen tegenover elkaar hadden afgelegd. Zij wist hem ook te vertellen dat ze naar de kapel van de recolletten in Poperinge waren gegaan om van God te verkrijgen dat ze samen een gelukkig leven zouden leiden. Cathelijne herhaalde daarbij letterlijk de woorden die Jan Huughe en Joosijne De Haene in het grootste geheim tegenover elkaar hadden uitgesproken en die zij aan niemand hadden verteld. Cathelijne herhaalde diezelfde woorden later in aanwezigheid van ene Franchoijs Lebbe. Jan Huughe en Joosijne De Haene kwamen hierdoor in hun blootje te staan en waren heel beschaamd.

Onder het mom dat zij wat kaf kwam kopen, kwam Cathelijne op een dag langs bij Joosijne De Haene en zei toen: 'Wat een kloelke vrouw ben jij. Hoe kan jij nog zo vlug de trap op- en afgaan.' Kort daarna was Joosijne zwaar ziek en bleef dat lange tijd, hoewel ze meerdere volksgenezers raadpleegde en alle voorgeschreven medicamenten innam. Omdat ze ervan overtuigd was dat Cathelijne haar behekst had, liet ze zich belezen door een recollet van Poperinge. Zonder medicamenten in te nemen was zij kort daarna opnieuw gezond.

In de week van de Maria-omwegang kwamen jongeren op Cathelijnes hofstede spelen. Toen zij in haar voortuintje enkele padden opmerkten, zei één van hen dat hij ze zou oppakken en doodsmijten omdat zij toch maar duivels of heksen waren. Cathelijne verzette zich hiertegen en verbood de jongeren in haar voortuintje te komen. Toen de jongeren dat later toch deden, bleken alle padden verdwenen en te zijn binnengekropen in de woning van Cathelijne. Cathelijne ontkende al deze feiten ten stelligste. Tijdens een enkwest op 8 maart 1651 bleef Joosijne De Haene bij hun vroegere verklaringen.

Op 23 februari 1651 vorderde baljuw Makeblijde dat hij zou worden toegelaten tot het bewijs van zijn betichtingen en Cathelijne Van Beddelem tot het leveren van het tegenbewijs. Om een onbekende reden behandelden de burgemeester en schepenen van Poperinge zijn vordering pas op 22 juni 1651. Intussen lieten zij de beul van leper wel toe Cathelijnes lichaam te onderzoeken op duivelstekens. Jean De Ruelle zette haar ook een tijdje in de folterstoel waarin haar zus Vegherijne de vorige dag was bezweken en liet haar met veel spektakel diverse instrumenten zien. Met deze handelswijze, die sommigen beschouwden als een eerste graad van foltering, wilden de burgemeester en schepenen Cathelijne koste wat kost doen bekennen. Maar Cathelijne versaaude niet en bleef die dag en de daaropvolgende dag hardnekkig alle betichtingen ontkennen.

De baljuw, burgemeester en schepenen waren met deze gang van zaken duidelijk niet opgezet en lieten de vervolging tegen

Cathelijne daarom bijna drie maanden aanslepen. Eerst nadat zij er op 22 juni 1651 kennis kregen van een verzoekschrift wegens onbehoorlijke rechtsbedeling bij de Raad van Vlaanderen³², vroegen ze Cathelijne of zij de betichtingen van de baljuw schriftelijk wou weerleggen en hiervoor een advocaat of procureur nodig had. Zij antwoordde dat ze vertrouwde op de wijsheid van de rechtbank en geen advocaat of procureur nodig had.

Met de fatale afloop van de vervolgingen tegen Maije Lupaers en Vegherijne Van Beddelem in het achterhoofd en vrezende voor inmenging van de Raad van Vlaanderen besloten de burgemeester en schepenen echter dat Cathelijne zich toch moest laten bijstaan door een procureur en stelden zij Antheunis Maeseman ambts-halve daarvoor aan. Deze laatste aanvaardde de opdracht en kreeg meteen een kopie van de betichtingen van de baljuw, een afschrift van de antwoorden van Cathelijne en een lijstje met alle namen van de getuigen ten haren laste, niet van hun verklaringen!

Procureur Maeseman werkte heel efficiënt. Op nog geen drie dagen verzamelde hij schriftelijke attesten van personen die onder hun handtekening verklaarden dat:

- 1° Maije Lupaers een bedelares was die niet goed bij haar zinnen was;
- 2° Cathelijne Van Beddelem op Sint-Jansavond 1650 de gehele nacht aanwezig was op haar hofstede;
- 3° De naaste burenen van Cathelijne Van Beddelem nooit hoorden vertellen dat zij een heks was;
- 4° Cathelijne Van Beddelem zich nooit terugtrok in haar kamer en dan terugkwam alsof zij door een duivel was geslagen;
- 5° De drie kinderen van Marie Scheers niet door hekserij, maar

32 Over de tussenkomsten van de Raad van Vlaanderen wegens het onrechtmatig optreden van de baljuw, schepenen en leenmannen tijdens heksevenvolgingen, zie MONBALLYU, *Van hekserij beschuldigd*, p. 100-123 en IDEM, 'Staatsbildung und Hexenprozesse in Flandern. Die Rolle des Provinzialjustizrates "Rat von Flandern"', in: J. DILLINGER, J. M. SCHMIDT & D. BAUER (eds.), *Hexenprozeß und Staatsbildung. Witch-Trials and State-Building* (Hexenforschung 12), Bielefeld, 2008, p. 117-132; IDEM, 'Advocaten van de duivel? De verdediging aan het woord in heksevenvolgingen', in: G. MARTYN, G. DONKER, S. FABER & D. HEIRBOUT (eds.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen. Pro memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 11 (2009), p. 37-61.

- door de pest waren gestorven;
- 6° De merrie van Claijse Merlant was overleden aan een gescheurde baarmoeder nadat een knecht er roekeloos mee over dijken en door hagen was gesprongen;
- 7° Claijse Merlant meteen na het overlijden van haar merrie aan niemand verteld had dat die merrie behekst was;
- 8° Claijse Merlant na de dood van haar merrie prompt een nieuw paard kocht en dat paard nog vele keren liet samenwerken met de merrie van Cathelijne Van Beddelem.

Gewapend met deze attesten stelde Maeseman een verweerschrift op dat hij op 5 juli 1651 indiende bij de schepensbank van Poperinge. Daarin betoogde hij eerst dat de verklaringen van Maije Lupaers niet mochten geloofd worden omdat zij een publieke bedelares en zwakzinnige vrouw was die bijna iedereen van hekserij betichtte. Haar verklaringen bewezen in elk geval niet dat Cathelijne zich met hekserij bezig hield en de koningin van de heksen was. Verschillende burens van Cathelijne waren immers bereid om te getuigen dat zij nooit verdacht was van hekserij. Cathelijne had die betichting ook altijd ontkend en de strafrechtelijke vervolgingen tegen Vegherijne en Maijken Van Beddelem leverden hiervoor ook geen bewijs op. Integendeel, Vegherijne had, zelfs toen ze zwaar was gefolterd, nooit bekend dat zij of haar zussen heksen waren. Alleen al dat feit nam tegenover Cathelijne Van Beddelem elke verdachtmaking van hekserij weg. Ook het feit dat Christijne Van Beddelem nooit was aangehouden wegens hekserij, bewees dat de zussen Van Beddelem niet van hekserij verdacht waren. In het omgekeerde geval zou de baljuw haar maar al te graag voor de rechtbank gesleept hebben. Verder kon met eerbare getuigen bewezen worden dat Cathelijne Van Beddelem op Sint-Jan 1650 de hele nacht in haar eigen woning had doorgebracht en die avond en nacht dus niet met haar zussen en Maije Lupaers voor de hofstede van Maijken Van Beddelem had gedanst. Met eerbare getuigen kon ook worden aangetoond dat de drie kinderen van Marie Scheers niet waren gestorven door hekserij, maar aan de pest.

Aan de andere kant kon de baljuw al evenmin met eerbare getuigen bewijzen dat Cathelijne het paard van Jan Delvoije en de merries

van Jacques Cauwera en Claijse Merlant behekt had. Integendeel, dat Claijses merrie gestorven was aan een gescheurde baarmoeder, kon ook door meerdere eerbare getuigen bewezen worden. Dat laatste was ook het geval voor het feit dat Claijse Merlant na het overlijden van deze merrie haar nieuw paard nog vele keren liet samenwerken met de merrie van Cathelijne Van Beddelem. Ten slotte toonde het feit dat Cathelijne niet was gevluht nadat Maije Lupaers haar van hekserij had beschuldigd, ook haar onschuld aan.

Het bewijs van al die beweringen verschaftte Maeseman met een enkwest dat de burgemeester en schepenen afnamen tussen 19 en 29 juli 1651. Vijftien getuigen, veelal burens van Cathelijne van Beddelem, verklaarden toen voor de burgemeester en schepenen dat:

- 1° Maije Lupaers een publieke bedelares en zwakzinnige vrouw was die om het even wat uitkraamde;
- 2° Cathelijne een eerbare vrouw was;
- 3° Zij bij Cathelijne dikwijls melk, boter en andere eetwaren hadden gekocht of in haar huis hadden gegeten en gedronken zonder dat zij daarvan nadeel hadden ondervonden;
- 4° Zij Cathelijne niet schuwden en er op de markt veel mensen waren die bij haar zonder probleem melk, rapen en andere eetwaren kochten;
- 5° Cathelijne Van Beddelem op Sint-Jansavond en -nacht 1650 de gehele nacht op haar hofstede was;
- 6° De kinderen van Marie Scheers van de pest waren gestorven;
- 7° De merrie van Claijse Merlant stierf aan een gescheurde baarmoeder;
- 8° Claijse Merlant na het overlijden van die merrie een nieuwe merrie kocht en deze van maart tot augustus 1650 vele keren samenwerkte met de merrie van Cathelijne Van Beddelem.

Sommige getuigen ten ontlaste deelden eerlijkheidshalve ook mee dat zij hadden horen zeggen dat Cathelijne een heks was en bij heksenvergaderingen opgetreden was als koningin. Maar allen voegden zij daaraan toe dat zij dat zelf niet hadden gezien en van haar ook nooit een nadeel hadden ondervonden.

Na dit verhoor deelde Maeseman aan de burgemeester en schepenen schriftelijk mee dat hij geen verder tegenbewijs wilde leveren. Op 31 juli 1651 beslisten de burgemeester en schepenen dat zowel de baljuw als de procureur bezwaren tegen elkaars getuigen en bewijzen ('reprochen en contradictien') mochten indienen.

Procureur Maeseman leverde die bezwaren bij de rechtbank in op 11 augustus 1651. De verklaring van Mahieu Vermeersch, waarin stond dat Cathelijne Van Beddelem de reputatie van een heks had, kon de baljuw niet als bewijs tegen haar inroepen omdat eerbare personen tijdens het tegenbewijs hadden verklaard dat zij die reputatie helemaal niet had. Ook de verklaring van Vermeersch waarin hij stelde dat Mechelijne, de dochter van Cathelijne Van Beddelem, hem vertelde dat haar moeder zich soms in een kamer terugtrok en kort daarna naar buiten kwam alsof een duivel haar een pak slaag had gegeven, kon niet gelden als bewijs. Uit een latere, geschreven verklaring van diezelfde dochter, daterend van 24 juni 1651, bleek immers dat die dochter dat nooit aan Vermeersch had verteld. Ook het verhaal van Vermeersch over de aangeplante bonen leverde geen aanwijzing van hekserij op. Dat wormen van jong plantgoed opaten, was een dagelijks, natuurlijk verschijnsel. Vermeersch had dit opeten trouwens zelf veroorzaakt doordat hij zijn bonen niet eerst had geplant in potten en ze later in volle grond had uitgezet.

De verklaringen van Marie Scheers leverden volgens Maeseman evenmin een aanwijzing van hekserij op. Omwille van haar geslacht waren de verklaringen van Marie Scheers al van nature niet betrouwbaar. Zij was bovendien een vrouw die als hoer bekend stond en een bastaardkind op de wereld had gezet waardoor zij van rechtswege onbekwaam was om te getuigen. Marie Scheers legde ook haar verklaringen maar af nadat zij zich op Cathelijne Van Beddelem kwaad maakte omdat deze van haar een schadevergoeding eiste voor veldschade berokkend door Maries dieren. Tijdens het tegenbewijs was ook duidelijk bewezen dat Maries kinderen niet door hekserij, maar door de pest waren gestorven en dat zijzelf na de dood van haar kinderen nog geregeld op bezoek kwam bij Cathelijne en met haar vertrouwelijk omging zonder dat

Marie daarbij meedeelde dat haar kinderen door hekserij waren gestorven.

De verklaringen van Jan Delvoije boden volgens Maeseman ook geen aanwijzing van hekserij. Het overlijden van paarden, nadat zij in hun stal door een ander paard waren besmet, was immers een alledaagse, heel natuurlijke gebeurtenis, die veelal het gevolg was van het feit dat de paarden niet genoeg eten kregen. Uit een dergelijk overlijden kon dus geen hekserij worden afgeleid. Ook de bewering van de smid uit Steenvoorde dat het paard van Delvoije behekst was, was volgens de procureur niet relevant. Geen enkele smid kon met gezag oordelen dat er sprake was van hekserij. Paardenmeesters die een paard niet konden genezen, beeerden trouwen heel gemakkelijk dat dit paard behekst was.

Het verhaal van het echtpaar Provost over hun betoverde bijen leverde volgens procureur ook geen aanwijzing van hekserij op, want het was heel natuurlijk dat de bijen die eerst door de kinderen van het echtpaar Provost waren getergd, luid zoemden en alles staken wat ze tegenkwamen. Het echtpaar baseerde zijn verhaal bovendien op wat zij van hun kinderen hadden gehoord en kinderen waren in strafzaken geen volwaardige getuigen. Datzelfde gold voor het verhaal van het echtpaar over het feit dat Cathelijne in hun varkensstal was binnengelopen. Ook dit hadden zij van hun kinderen vernomen.

Ook de verklaringen van Claijse Merlant over de dood van haar merrie konden Cathelijne niet deren. Het vermoeden dat Cathelijne haar paard betoverd had, was weerlegd door het bewijs dat de merrie overleden was door een scheur in haar baarmoeder die veroorzaakt was doordat een stalknecht er veel te roekeloos had op gereden.

De verklaringen van Joosijne De Haene waren ook niet geloofwaardig. Zij gingen uit van een vrouw die een bastaardkind op de wereld had gezet en die bovendien niet precies kon vertellen waar zij haar inlichtingen had gehaald. Daarmee was haar verhaal strijdig met de 'Codex van Justinianus' die bepaalde dat de bewij-

zen in strafzaken zo helder moesten zijn als het zonnelicht op de middag: 'Quod in criminalibus probationes debent esse luce meridiana clariores': C. 4, 19, 25. En ook uit het verhaal over de padden in Cathelijnes voortuintje kon de baljuw geen garen spinnen. Nooit zouden er getuigen worden gevonden die durfden verklaren dat de padden die ze hadden gezien, heksen of duivels waren. Het was trouwens helemaal niet abnormaal dat er omstreeks Mariaomgeving padden in een tuin voorkwamen.

De bewering van Maije Lupaers dat Cathelijne en haar zussen heksen waren, was volgens Maeseman al evenmin geloofwaardig. Het tegendeel bleek zowel uit schriftelijke attesten opgesteld in het kader van de vervolging van Maijken Van Beddelem als uit het feit dat Maije verklaarde dat Cathelijne met haar dans- te op Sint-Jansavond 1650 voor de hofstede van Maijken Van Beddelem. Tijdens het tegenbewijs verklaarden eerbare getuigen dat Cathelijne die hele avond en nacht op haar eigen hoeve verbleef. Dat de dochter van Cathelijne bij haar aanhouding had geroepen dat zij haar moeder maar in de eeuwigheid zou terugzien, kon de baljuw ook niet tegen Cathelijne Van Beddelem uitspelen. De burgemeester en schepenen moesten er immers rekening mee houden dat die dochter die verklaring had afgelegd toen zij verbouwereerd was omdat haar moeder was aangehouden.

Dat Cathelijne al zo lang in de gevangenis zat opgesloten zonder iets te bekennen, had volgens Maeseman een even grote zuiverende waarde als het doorstaan van een ondervraging onder tortuur. Het feit dat Cathelijne al op 27 maart 1651 door de beul van Ieper zonder succes op duivelstekens was onderzocht en het feit dat zij al een eerste graad van tortuur had doorstaan door in de folterstoel te zitten terwijl de beul haar de folterinstrumenten toonde, riep procureur Maeseman merkwaardig niet in ter verdediging.

Voor het opstellen van zijn eigen 'reprochen en contradictien' deed de baljuw een beroep op een zeker Thibault, advocaat in Ieper. De baljuw legde die 'reprochen en contradictien' op 2 september 1651 neer op de griffie van de burgemeester en schepenen van Poperinge. Hierin wees hij er vooreerst op dat diverse ge-

tuigen ten ontlaste verklaard hadden dat ze gehoord hadden dat Cathelijne een heks was en soms optrad als heksenkoningin. Dat deze getuigen verklaarden dat ze boter of andere eetwaren hadden gekocht of gegeten bij Cathelijne en daarvan geen nadeel onderzonden, was volgens de baljuw niet ter zake en liet volgens hem niet toe om te besluiten dat Cathelijne geen heks was. Cathelijne mocht van de andere kant niet zomaar inroepen dat Vegherijne Van Beddelem tijdens haar tortuur niet had bekend dat zijzelf en haar zussen heksen waren. De burgemeester en schepenen wisten goed genoeg wat Vegheryne zowel tijdens als na haar ondervraging onder tortuur zoal had bekend. Tenslotte schilderde het verweerschrift van Cathelijne ten onrechte Maije Lupaers af als een zottin of krankzinnige. De burgemeester en schepenen beoordeelden haar immers geheel anders toen zij beslisten dat haar lijk moest worden geëxecuteerd. Het was bovendien algemeen geweten dat personen die schuldig waren aan hekserij, zich onder invloed van hun duivel voordeden als krankzinnigen van zodra zij in handen vielen van het gerecht.

Procureur Maeseman antwoordde nog met 'salvatien' op deze 'reprochen en contradictien' op 6 september 1651. Die 'salvatien' zijn niet bewaard gebleven. Na een nieuwe raadpleging van advocaat Thibault zag baljuw Makeblijde nog diezelfde dag af van eigen 'salvatien' en eiste hij een eindvonnis.

Na deze vordering wisten de burgemeester en schepenen niet goed wat doen en raadpleegden zij daarom, eerst in Ieper en daarna in Brugge, enkele advocaten. Volgens deze advocaten waren er tegen Cathelijne Van Beddelem niet genoeg aanwijzingen om haar onder tortuur te ondervragen. Zij gaven de burgemeester en schepenen daarom het advies om Cathelijne vrij te laten op 'cautie juratoire' en 'cautie fideijussoire'. De burgemeester en schepenen van Poperinge volgden dit advies letterlijk en lieten Cathelijne op 3 januari 1652 vrij op 'cautie juratoire' en 'cautie fideijussoire'. Daarnaast veroordeelden ze Cathelijne tot de betaling van alle proceskosten en legden zij het bedrag hiervan vast op 457 ponden parisis. Of Cathelijne Van Beddelem die som heeft betaald en hoe haar verdere leven verliep, is in de bewaarde archiefstukken niet overgeleverd.

DE HEKSENERVOLGINGEN TEGEN JACQUEMIJNE, CHRISTIJNE EN MAIJKEN VAN BEDDELEM

Het stadsarchief van Poperinge bevat alleen documenten over de strafrechtelijke vervolging tegen Vegherijne en Cathelijne Van Beddelem. Deze stukken bevatten ook aanwijzingen over de vervolging van de andere zussen Van Beddelem.

Zo is er in drie verzoekschriften tot verhoor van getuigen ten laste van Vegherijne sprake van het feit dat de baljuw ambtelijk optrad als eiser tegen Vegherijne, Maijken, Cathelijne, Christijne en Jaquemijne Van Beddelem, 'verweerighen'. In het verweerschrift dat procureur Maeseman op 5 juli 1651 opstelde ten gunste van Cathelijne Van Beddelem, is er van de andere kant sprake van dat hij ervan overtuigd was dat Maijken Van Beddelem tijdens haar vervolging met de nodige schriftelijke attesten zou kunnen aantonen dat zij geen betoveringen uitgevoerd had en dat zij evenmin de reputatie van een heks had. In datzelfde verweerschrift staat vermeld dat uit het feit dat Cathelijne Van Beddelem niet was gevlucht toen zij vernomen had dat Maije Lupaers haar van hekserij beschuldigde, duidelijk bleek uit de strafzaak die tegen Maijken Van Beddelem was ingespannen³³. En in datzelfde verweerschrift staat ook vermeld dat baljuw Makeblijde nooit Christijne Van Beddelem 'in rechte had betrokken' omwille van hekserij en dat hij dat zeker zou hebben gedaan als hij hiervoor ook maar de minste aanwijzing bezat.

Uit die schaarse gegevens valt alleen te besluiten dat er tegen Jaquemijne en Christijne Van Beddelem hoogstens een gerechtelijk vooronderzoek liep. Maijken daarentegen werd ook aangehouden en ondervraagd en zelfs verdedigd door een procureur of advocaat.

Dat Maijken Van Beddelem werd aangehouden en ondervraagd is logisch. Zoals eerder uiteengezet betichtten meerdere getuigen haar ervan dat ze de reputatie van een heks had en tijdens haar ondervragingen beschuldigde haar zus Vegherijne haar er-

33 '... breeder sal blijcken in de sake tegen Maijken Van Beddelem'. Misschien was procureur Maeseman ook de procureur van Maijken Van Beddelem?

van dat zij omging met een duivel die zich Hamodera noemde. Deze gaf haar geld om in Ieper een rok en een hemdje te kopen en liet een duivelsteken bij haar vrouwelijkheid achter. Volgens diezelfde Vegherijne leerde Maijken Van Beddelem de toverkunst aan Cathelijne Van Beddelem en volgens Maije Lupaers had zij nog een tweede duivel, Grauken genoemd, die tijdens de heksenfeesten als muzikant of voordanser optrad. Pieter De Clercq betichtte haar ervan dat zij soms in haar slaapkamer kermde en huilde alsof een duivel haar sloeg. Toen ze daarna de kamer verliet, was haar hoofd sterk opgezwollen en kort daarna was zij hiervan genezen zonder dat zij hiervoor kruiden of medicijnen had ingenomen³⁴.

DE HEKSENVERVOLGING VAN MARIJE GODDEIN

De laatste heksenvervolging waarvan er voor Poperinge documenten bewaard zijn gebleven, begon kort voor 3 januari 1676 en was feitelijk al na enkele dagen voorbij. Na een klacht van ene Marie Van Reninghelieten de burgemeester en schepenen van Poperinge Marie Goddein nog diezelfde dag³⁵ aanhouden en in de gevangenis opsluiten. In haar klacht verklaarde de 40-jarige Marie Van Reninghe dat Marie Goddein drie weken woonde in de achterkeuken van haar moeder, Louise Van Reninghe, en haar tijdens dat verblijf zei dat er in die achterkeuken een geest rondzwierf die er de scepter zwaaide. Toen Van Reninghe aan Goddein zei dat zij dat niet geloofde, antwoordde deze dat zij dat binnenkort wel zou ondervinden. Die geest zou haar overal volgen waar zij ging, tot in haar slaapkamer toe, en dat zou haar veel moeilijkheden opleveren. In zijn eis tot aanhouding wees de baljuw op die klacht en ook op het feit dat Marie Goddein zonder toelating van de burgemeester en schepenen als vreemdelinge in de stad was komen wonen, wat in strijd was met de statuten en de politieke ordonnantiën van de stad Poperinge.

Daags na haar aanhouding hielden de burgemeester en schepenen een gerechtelijk vooronderzoek waarin Marie Van Reninghe als eerste aan bod kwam. Marie Van Reninghe herhaalde daarbij

34 Zie hoger tijdens het verhaal over de vervolgingen van Vegherijne en Cathelijne Van Beddelem.

35 Eén enkele keer ook Goddijn geschreven. Haar leeftijd wordt nergens vermeld.

wat zij de dag ervoor aan burgemeester Van De Sande en schepen Folcque had verteld en voegde er een reeks nieuwe elementen aan toe. Zijzelf en haar moeder hadden pater Eugenius van de recollecten van Poperinge gevraagd om hun huis tegen geesten te belezen en te bezweren³⁶. Nadat de pater zijn belezingen en bezweringen had uitgevoerd, hoorde zij in aanwezigheid van pater Eugenius, Clara De Vos en Brigitte Muters plotseling een kat vallen, maar dan met zoveel lawaai alsof de kat een groot dier was. Zijzelf, haar moeder, Clara De Vos en Brigitte Muters waren hierdoor uiterst verschrikt, maar pater Eugenius zei hen dat zij zich niet ongerust moesten maken zolang God met hen was. Op Marie Goddein maakte de val daarentegen niet de minste indruk. Pater Eugenius gebood Marie Goddein daarom het huis van Marie Van Reninghe te verlaten en er zeker niet te zijn als hij de woning nog eens belas. Goddein was daarover heel boos en zei toen hardop dat zij alleen de geest kon verlossen. Toen pater Eugenius een dag later de woning opnieuw belas, hoorde niemand nog verdachte geluiden.

Omdat Marie Van Reninghe en haar moeder niet langer thuis durfden te slapen, gingen zij vanaf Allerheiligen 1675 wonen bij Fernand Van Reninghe, broer van Marie. Daar hoorde Marie Van Reninghe op een dag om twee uur 's nachts een kat uit de lucht vallen. Die viel op haar bed en liep ter hoogte van haar oorkussen schrijlings over haar. Zij viel er bijna flauw van. Toen zij weer bij haar positieven was, hoorde zij aan haar venster een gerucht alsof iemand twee- tot driemaal met een stok op het venster sloeg. Nadat zij terug in haar eigen huis was gaan slapen, hoorde zij bijna een maand lang geen geest. Ene Christiane De Backer vertelde haar in die periode dat Marie Goddein haar kort daarvoor gezegd had dat de geest omstreeks Kerstmis zou terugkeren. En inderdaad op een woensdagnacht rond Kerstmis hoorde en voelde Marie Van Reninghe zo hard kloppen en slaan op de keukendeur dat het bed waarin zij sliep ervan schokte en dat het leek dat er een aardbeving plaatsvond!

36 (n.v.d.r.) Deze pater kan worden geïdentificeerd als Eugenius Vilain, die in 1672 benoemd werd tot lector moraaltheologie in het klooster in Poperinge (A. HEYSSE, *Tabulae capitulares almae provinciae Sancti Joseph in comitatu Flandriae ordinis fratrum minorum recollectorum* (1629-1796), Brugge, 1910, p. 68).

Op een avond omstreeks tien uur hoorde Marie Van Reninghe in haar slaapkamer beneden een verdacht geluid. Samen met Brigitte Muieters ging zij kijken vanwaar dat geluid vandaan kwam en toen zij de deur (naar de benedenverdieping?) in haar hand hield, gaf er iemand plotseling een zware slag op die deur waardoor zij in de stijlen daverde. Om zich te verdedigen namen Marie Van Reninghe en Brigitte Muieters een tang en een blaaspijp in hun handen en sloegen ermee rondom zich heen met de bedoeling iemand te raken. Beiden slaagden daarin niet. De klopgest kwam nog enkele keren terug. Zo onder meer op Kerstdagnacht 1675, toen Marie Van Reninghe in haar slaapkamer en erboven verschillende kloppen hoorde en ook het getrappel van katten die op de trap naar beneden liepen zonder dat zij er één zag.

Ten einde raad ontbood Marie Van Reninghe Marie Goddein en dreigde haar voor de rechtbank te slepen als zij haar geen eeuwige rust bezorgde. Marie Goddein antwoordde: 'Ik wens je een lange rust' en vervolgens: 'Ik wens je een eeuwige rust.' Marie Goddein zei daarna tegen Marie Van Reninghe: 'Jij spreekt nu zo, maar in de grond van jouw hart denk jij anders. Ik weet wat je denkt'. Marie Van Reninghe antwoordde hierop: 'Wel zeg mij dan eens wat ik denk. Als het juist is wat ik denk, zal ik het jou bekennen!' Marie Goddein antwoordde: 'Jij denkt dat ik het ben die jou al die moeilijkheden aandoe!'. Waarop Marie Van Reninghe antwoordde: 'Het is waar dat ik dat denk'. Van Reninghe herhaalde dat antwoord later in aanwezigheid van pater Eugenius, Cathelinken De Vos en Brigitte Muieters en zei toen ook dat Marie Goddein ervoor zorgde dat er geen rust was in haar huis. Marie Goddein antwoordde toen daarop: 'Als ik niet oppas zal mijn tong er nog voor zorgen dat ik verbrand word.'

Na haar vertrek uit het huis van Marie Van Reninghe ging Marie Goddein wonen bij de 33-jarige weduwe Cathelinken De Vos. Die getuigde op 7 januari 1676 dat Marie Goddein twee maanden op haar zolder woonde. Op een dag vertelde zij haar dat er in het achterhuis van de woning van Louise Van Reninghe een geest woonde die Marie Van Reninghe overal, zelfs tot in haar slaapkamer, volgde. Toen Cathelinken De Vos op een dag samen met Marie Van

Reninghe, Brigitte Muiters, pater Eugenius en Marie Goddein in de woning van de weduwe van Louise Van Reninghe waren, hoorden zij plots één of ander voorwerp vallen. Dat deed hen allen, met uitzondering van Goddein, hevig schrikken. In een discussie tussen Marie Van Reninghe en Marie Goddein hoorde Cathelinken De Vos toen de eerste tegen de tweede zeggen: 'Ik moet de reden weten waarom jij gezegd hebt dat een geest mij overal zal volgen. Als je mij die reden niet geeft, zal ik jou vervolgen tot in de vier hoeken van de wereld'. Cathelinken zei hierop tot Marie Goddein: 'Marie dat komt allemaal door jouw lelijke woorden', waarop zijzelf antwoordde: 'Mijn tong zal mij nog doen verbranden'.

Na twee maanden bij haar te hebben ingewoond, zei Cathelinken De Vos tegen Marie Goddein dat zij ergens anders moest gaan wonen. Goddein werd hierdoor heel boos en zei tegen Cathelinken De Vos: 'Het was een kruis voor jou dat ik hier woonde, maar je zal in de toekomst nog andere kruisen moeten dragen.' Kort nadien was Cathelinken De Vos ziek. Goddein kwam bij haar, tastte aan haar pols en zei: 'Vosken, Vosken, je zal genezen van deze ziekte, maar Anneken³⁷ zal des te zieker worden en uiteindelijk sterven.' Op kerstdagnacht hoorde Cathelinken tussen negen en tien uur 's avonds een groot geklop op de deur van het achterhuis van Louise Van Reninghe, de moeder van Marie Van Reninghe. Dit geklop klonk alsof er iemand met zijn voeten op de deur stampte zonder dat er iemand aan die deur stond.

Goddein vertelde Cathelinken De Vos ook dat ze Cathelinkens broer, Andreas De Vos die recollet in Ieper was, ging opzoeken om hem te raadplegen³⁸. Nadien was zij op hem verbolgen omdat hij haar niet kon helpen. Aan die broer zei zij toen: 'Ik zal je wel nog te pakken krijgen!'. Meteen uitte zij allerlei andere bedreigingen tegen hem. Op 31 augustus 1675 trok Marie Goddein nog een keer naar Ieper om die broer te raadplegen. Kort daarna was die broer zo lam in zijn beide armen dat hij geen mis meer kon lezen.

37 Wie daarmee bedoeld wordt is uit de context niet duidelijk.

38 (n.v.d.r.) Andreas De Vos was vanaf 1668 vicaris in het klooster van Nieuwpoort en vanaf 1677 biechtvader bij de penitentien aldaar (HEYSSE, *Tabulae capitulares*, p. 20, 98).

De burgemeester en schepenen van Poperinge verhoorden op 5 januari 1676 de 37-jarige Guillaume De Swarte, chirurgijn in Poperinge. Marie Goddein kwam hem vijf weken eerder opzoeken om hem te raadplegen over een zwart plekje aan haar linkeroog ter grootte van een erwt. De chirurgijn bekeek het en zei dat het om een gesprongen adertje ging. Marie Goddein vroeg hem van die vaststellingen een schriftelijk attest op te stellen. Guillaume De Swarte vroeg haar waarom zij een dergelijk schriftelijk attest nodig had. Marie Goddein antwoordde dat zij dat nodig had omdat een recollet haar had gezegd dat dit zwart plekje een duivelsteken was en zij daarom een heks was. De chirurgijn antwoordde: 'Indien je een heks bent, dan weet jij dat zelf wel het best!' en 'Het is niet waar dat de paters recolletten zeggen dat jij een heks bent. Zij mogen dit zelfs niet zeggen'. Goddein vertelde hem toen ook dat zij een geest had binnengebracht in de woning van Louise Van Reninghe en men nu eiste dat zij die geest deed verdwijnen.

Op grond van dit gerechtelijk vooronderzoek stelde Makeblijde een vragenlijst op die de burgemeester en schepenen van Poperinge op 7 januari 1676 voorlegden aan Goddein. Marie verklaarde dat zij geboren was in La Gorgue in het noorden van Frankrijk als de dochter van twee schippers die intussen waren overleden. Voordat zij in Poperinge kwam wonen, woonde ze een jaar in Ieper bij de weduwe van Jan-Baptist Bulteel, vervolgens anderhalf jaar bij priester Schoonaert, daarna een jaar bij de overste van het begijnhof³⁹ en tenslotte een tijdje bij procureur Isenbrandt en de weduwe van Cornelis De Vos. Zij gaf toe dat zij een drie weken woonde in het huis van de weduwe van Louise Van Reninghe en toen aan Marie Van Reninghe zei dat er een geest in haar woning was die er de scepter zwaaide. Aan chirurgijn De Swarte vroeg ze wat het plekje aan haar linkeroog was en die antwoordde dat het een gebarsten adertje was. Ze vroeg de chirurgijn om haar hiervan een attest af te geven en toen die haar vroeg waarom ze dit

39 (n.v.d.r.) Joorinken Allein, opperjuffrouw van 1657 tot 1683 (zie: M. BAERT-VANDEBERGHE, 'Het Sint-Christinabegijnhof te Ieper in de Nieuwe Tijd (eind 16^e eeuw-eind 18^e eeuw)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 140 (2003), p. 317-318).

nodig had, zei ze dat de paters recolletten aan de vrouw van Pieter Debackere gezegd hadden dat het plekje aan haar linkeroog een duivelsteken was. Alle anderen betichtingen ontkende zij.

Na deze ondervraging eiste de baljuw nog dezelfde dag dat de burgemeester en schepenen hem akte zouden verlenen van Mariës bekentenissen en de toelating om zijn betichtingen te bewijzen. De burgemeester en schepenen verleenden hem die akte en toelating en gaven Goddein meteen de toelating om een tegenbewijs te leveren. Op vraag van Marie Goddein, die hardnekkig beweerde dat zij onschuldig was, stelden de burgemeester en schepenen haar nog diezelfde dag op vrije voet zonder dat zij ‘cautie juratoire’ of ‘cautie fideijussoire’ moest verlenen en zonder dat zij uitspraak deden over de betaling van de vervolgingskosten.

Zo kwam er al na vier dagen een einde aan de heksenvervolging tegen Marie Goddein. Maar omdat zij niet wou opdraaien voor de proceskosten en bovendien vrijspraak en een schadevergoeding eiste als eerherstel voor haar opsluiting in de gevangenis, kreeg de vervolging nog een lange staart. Die begon op 27 februari 1676 met de aanstelling van een procureur die haar moest verdedigen en eindigde op 27 november 1683 met de veroordeling van de baljuw tot alle kosten voor de vervolging en een schadevergoeding voor onrechtmatige ambtsuitoefening. Marie Goddein was intussen al op 22 december 1677 vrijgesproken van hekserij.

NABESCHOUWINGEN BIJ DE VORIGE UITEENZETTING

Voor zover de bronnen het toelaten om dit te achterhalen, werden in Poperinge tussen 1650 en 1677 zeven vrouwen vervolgd wegens hekserij. In het zuiden van het graafschap Vlaanderen leefde de bevolking toen in een angstpsychose door de voortdurende invallen van de Fransen⁴⁰. Ook in de directe omgeving vervolgde men toen heksen⁴¹.

40 In de stadsrekening van Poperinge voor het jaar 1651 vindt men verschillende verwijzingen naar deze oorlogsomstandigheden.

41 Mayken De Fossé (Brugge) in 1642, Catheline Lorteau (heerlijkheid Krommenelst in de kasselrij Ieper) en Jacquemyne Cambier (Brugge) in 1644, Joanne De Deyster (Nieuwpoort) in 1650, Gillis Ogiers (Kruishoutem), Arianne Van den Steene

De zeven vervolgd waren allemaal vrouwen, wat overeenstemt met één van de belangrijkste kenmerken van de heksenvervolgingen in het oude Europa, namelijk dat zij voor het overgrootste deel gericht waren tegen vrouwen⁴². Twee van de vijf vrouwen waren getrouwd (Vegherijne en Jacquemijne Van Beddelem), drie waren weduwe (Maije Lupaers, Cathelijne Van Beddelem en Maijken Van Beddelem), één was vrijgezel (Marie Goddein). Over de huwelijks staat van Christijne Van Beddelem zijn geen gegevens bewaard.

Alleen van Maijken Van Beddelem kennen we de leeftijd: 39 jaar. Haar zussen zullen niet zoveel jonger of ouder geweest zijn. Vegherijne Van Beddelem had twee kinderen, één van drie en één van zeven jaar, en Cathelijne Van Beddelem had een dochter waar jonge mannen op afkwamen om mee te dansen. Vegherijne, Cathelijne, Maijken, Jacquemijne en Christijne Van Beddelem waren zussen en dus bloedverwanten van elkaar. Bij niemand van de vervolgd was hekserij van generatie op generatie overgeleverd.

(Kruishoutem), Joosijne Ketels (Petegem) en Martyne Soete (Olsene) in 1651, Tanneken De Potter (Nieuwpoort), Mayken Tooris (Nieuwpoort), Jacquemyne De Groote (Nieuwpoort) en Jan Vindevoghel (Ooike) in 1652, Jeanne Carpentier (Moerbeke) in 1656, Tanneken De Roodes (Moerbeke), Claijse Lansheers (Moerbeke), Peronne Tartar (Sint-Winoksbergen), Claijse Serreyns (Moerbeke), Marie Cousin (Moerbeke), Jacquemyne Deikens (Moerbeke) en Matthys Stoop (Asper-Zingem) in 1657, Françoise Camberlin (Merville) in 1658, Jeanne Delecluze (Merville), Marguerite Camberlin (Merville), Thomas Looten (Belle) en Elisabeth De Bode (Heestert) in 1659, Gellyne De Praetere (Moen), Antoinette De Scheemaecker (Moen), Agnes Beaumé (Helkijn), Catheline Acquet (Berquin), Gellyne Isenbrant (Belle), Cathelyne Strubbe (Hondschoote), Pieter Dhondt (Machelen), Marie Van der Bruggen (Heestert) en Pieter Gheldolf (Mesen) in 1660, Jan Dhondt (Olsene), Elisabeth De Smet (Olsene), Maeyken De Smedt (Olsene), Joos Verpraet (Olsene), Adrienne Dhaenens (Olsene), Jeanne De Ruelle (Wervik), Mayken Claerebout (Strazele) en Colyncken Wecsteen (Steenbeke) in 1661, Jacques Van Steenbrugghe (Olsene) en Josyne Dhaenens (Olsene) in 1662, Josyne Labyns (Heestert) in 1664, Anna Nambecque (Kortrijk) in 1665, Jeanne Le Neuf (Broekburg) in 1668, Tanneken Viane (Dentergem) en Maurus Looten (Vinkt) in 1670, Catherine De Craene (Heestert) in 1676, Willemine Ghys (Moerbeke) in 1679, Martha Van Wettteren (Belsele) in 1684 en Maeyken Doelaghe (Sint-Niklaas) in 1692.

42 A.L. LEWELLYN-BARSTOW, *Witchcraze. A new history of the European Witch Hunts*, San Francisco, 1994, p. 16-29; E. BIESEL, *Hexenjustiz, Volksmagie und soziale Konflikte im Lothringischen Raum* (Trierer Hexenprozesse. Quellen und Darstellungen, 3), Trier, 1997, p. 459; R. BRIGGS, *Heksenwaan. De sociale en culturele geschiedenis van hekserij in Europa*, Kampen, 2000, p. 273-279; BEHRINGER, *Witches and Witch-hunts*. p. 37-41.

Over de sociale status van de vervolgdgen is er in de bronnen niet veel te vinden. Maije Lupaers was een bedelares, terwijl Vegherijne, Cathelijne en Maijken Van Beddelem elk woonden op een hofstede (eigendom of pachthoeve?) waar zij zich wel of niet met een partner bezighielden met landbouwactiviteiten. Marie Goddein was, net als haar aanklaagster Marie Van Reninghe, een lid van de (leken)orde van Sint-Franciscus. Maillaert Van Houcke, man van Vegherijne Van Beddelem, bezat een merrie waarmee hij zijn land bewerkte en beiden hadden een meid en twee knechten in dienst. Cathelijne Van Beddelem beschikte ook over een merrie en drie knechten. Maijken Van Beddelem had tenminste één knecht. De sociale status van Jacquemijne en Christijne Van Beddelem is niet overgeleverd.

Zoals in alle andere heksenvervolgingen leidde men in Poperinge het heks-zijn af uit een hele reeks feiten die op zich niet strafbaar waren, maar die gebundeld in een jarenlang stigmatiseringsproces, eerst bij de burens en later bij de rechters, de innerlijke overtuiging verwekte dat men met een heks te doen had⁴³. Die feiten, die in het juridisch jargon van die tijd ‘indiciën’ genoemd werden, bestonden vooreerst uit handelingen of onthoudingen die de goegemeente ook los van een heksenvervolging als asociaal beschouwde. Dit was bijv. het geval voor de kwaadsprekerij waaraan Vegherijne Van Beddelem zich schuldig maakte, het zonder toelating rondlopen in andermans stal, het ontzeggen van burenhulp en het liegen waaraan Cathelijne Van Beddelem zich bezondigde en het veroorzaken van nachtlawaai door Maijken van Beddelem. Verder vormde de band met een plotse, vreemde ziekte of de onverwachte of vreemde dood van een medemens of een economisch belangrijk dier (paard, koe, varken) een belangrijke aanwijzing voor hekserij. Die band zelf kwam tot stand door een handeling die kort voor de ziekte of het overlijden was gesteld, zoals een drank- of voedselgift⁴⁴, een boze

43 MONBALLYU, *De heksen en hun burens*, p. 88-171.

44 Zoals de voedsel- en drankgiften van Vegherijne Van Beddelem aan Jacquemijne De Weerdts en haar gezin en de drankgift van Cathelijne Van Beddelem aan het derde kind van Marie Scheers,

blik⁴⁵ of een bedreiging⁴⁶, een eenvoudig gesprek⁴⁷, lichamenlijk contact⁴⁸ of een simpele ontmoeting⁴⁹.

Ook de verbondenheid van iemand met een onverwachte en daarom onnatuurlijk geachte gebeurtenis werd beschouwd als een belangrijke aanwijzing voor hekserij. Bij de vervolging van Vegherijne was dit het geval voor het plots doodvallen van de koe van Jacquemijne De Weert en bij de vervolging van Cathelijne voor het plotseling wild worden van het paard van Jan Dureij, het ineens dol worden van de koe van Jan Huughe en het op een ongewoon tijdstip achterwaarts uitvliegen van de bijen van het echtpaar Provost. Dat Cathelijne en haar zus Maijken plots ziek waren en korte tijd daarna weer kerngezond rondliepen, interpreteerde men toen als een onnatuurlijk gebeuren en dit was ook het geval voor de klopgeest die geregeld opdook bij de verblijfplaats van Marie Van Reninghe. Zoals elders in Europa waren in Poperinge ook kennis van andermans geheimen, het bekendstaan voor hekserij, de diagnose van een volksgenezer of geestelijke dat het om hekserij ging, verklikkingen door een medeheks en het aantreffen van een duivelsteken, sterke aanwijzingen dat een persoon een heks was.

Omdat er in de bewaarde stukken van de heksenvervolgingen in Poperinge geen processen-verbaal terug te vinden zijn met bekenissen van de vervolgden onder en na de tortuur, zijn er in die documenten weinig gegevens te vinden over de duivels met

- 45 Bijv. de boze blik van Cathelijne Van Beddelem tegen de dochter van Claijse Merchant.
- 46 Zoals de bedreiging van Vegherijne Van Beddelem tegenover Jacquemyne De Weerts in verband met haar koeien en die van Marie Goddein tegenover Cathelinken De Vos toen Marie uit haar huis was gezet of ten aanzien van haar broer de recollet Andreas De Vos.
- 47 Zo het gesprek van Cathelijne Van Beddelem met het echtpaar Huughe-De Haene over de kalveren van de laatste, het gesprek van Cathelijne Van Beddelem over de fithheid van Joosijne De Haene en het gesprek van Cathelijne Van Beddelem met Mahieu Vermeersch over zijn bonen.
- 48 Zoals het op de schoot nemen van het kind van Jan Dureij door Vegherijne Van Beddelem en het kammen van het hoofdhaar van het dochtertje van Marie Scheers.
- 49 Zo de ontmoeting van Cathelijne Van Beddelem met het kind van Marie Scheers dat op haar arm zat en het eenvoudig wonen van Franchois De Witte bij Vegherijne van Beddelem.

wie de vervolgden omgingen. Zoals in andere heksenvervolgingen was de duivel in Poperinge een man die in het blauw of groen gekleed was en die de heks benaderde tijdens een moment van droefheid over haar tegenslagen. Hij sloot met haar een pact af waarin hij allerlei materiële voordelen beloofde tegen haar belofte om betoveringsopdrachten uit te voeren en had met haar seksueel contact. Hij vergaderde soms met haar en andere heksen op een dansfeest dat bij voorkeur op de feestdag van Sint-Jan plaatsvond en waarop men bier dronk en muziek speelde. Op zo'n dansfeest stelde men altijd een andere heks als koningin aan. Als een heks was opgepakt en haar misdaden dreigde te verklikken aan het gerecht, zette de duivel haar ertoe aan om zelfdoding te plegen. De duivel kon ook heksen door de lucht naar een andere plaats wegvoeren. Ten slotte gaf hij zichzelf een gekke naam zoals Grauken, Hamodera, Dansaert en Pensaert.

Nadine Mai

Creation of the Sacred. Notes on the Jerusalem Chapel in Bruges and its relic of the True Cross

As the place of the Passion of Christ and described in the Apocalypse as the eternal City of God, Jerusalem has always been an important subject of Christian devotion. The engagement with Jerusalem experienced a revival in the 15th and 16th century Europe which is in part noticeable through the large number of newly erected chapels with Holy Sepulchres and other Passion monuments. Within these recreations of certain biblical places in art and architecture, the immediate environment was transformed into a sacred space, able to connect it with the redemptive power of the original sites of Jerusalem. Mostly, these monuments were donated on private impetus, but at the same time they enabled a broad public to immediately feel the power of the Holy Sites. Among those ensembles offering a te contact to the Holy Land, the Jerusalem Chapel in Bruges is an extraordinary example. Built by the Adornes family from 1471 to 1485, the chapel represents Jerusalem in a multifaceted way by creating devotional space through architectural design, liturgical use or the iconography of artworks¹. In this short paper, I intend to illustrate that the donors furthermore tried to generate the sacred power of Jerusalem by focussing on the materiality of the Holy Sites and through material transfers, particularly relics. Especially regarding the reliquary of the True Cross preserved in the chapel, which can be traced in some newly read sources, some light might be shed on questions

¹ A first Jerusalem Chapel was consecrated in 1429, however, from 1471 on this first chapel was renovated and rebuild, see Exhibition Catalogue: *Adornes en Jeruzalem*, ed. by N. GEIRNAERT & A. VANDEWALLE, Bruges, 1983. For the sources concerning the Adornes and the chapel see N. GEIRNAERT, *Het archief van de familie Adornes en de Jeruzalemstichting te Brugge*, 2 vols, Bruges 1987/1989. For a broader context see Exhibition Catalogue *Geloof en Geluk. Sieraad en Devotie in Middeleeuws Vlaanderen*, ed. by J. KOLDEWEIJ, Arnhem, 2006, p. 187-192.

of its origin as well as the manner in which it enhanced the representation of Golgotha in the chapel².

THE HOLY LAND RELICS IN THE BRUGES JERUSALEM

Much is known about the eagerness of medieval pilgrims to own and to transfer pieces of the Holy Land, preferentially of sacred places, objects which had come in contact with them or simple souvenirs³. It can be assumed, that in the 15th century a respectable collection of Holy Land relics was kept in the Jerusalem Chapel, gathered mostly by Anselm Adornes (c.1424-1483), who renovated the chapel from 1471 on, and his oldest son Jan Adornes (1444-1511), patron of the chapel from 1483-1511, during their pilgrimage to Jerusalem. A first record concerning these relics can be found on a flyleaf within the *Cartularium* of Jan Adornes. In this letter Jan requests that a certain “nux indiana” decorated with silver ornaments be returned to the Jerusalem Chapel to serve as a container for some of the “reliquie sancte quae portavimus d[omi]n[u]s genitor et ego ex terra sancta de Jh[e]r[usa]l[e]m”⁴. The specific type of relics remains, unfortunately, unclear. Only the much later list of relics (1645) may be indicative of the objects and materials in this collection, listing pieces “de porta Samolonis“, “de calumna flagellationis“, “de monte sinai“, “de monte calvarie“, “de locus nazareth“, “de porta aurea“ and “de monte oliveti”⁵. Although Anselm and Jan Adornes wrote a detailed pilgrimage report, they remained silent thus far about their manner of collecting and types of relics. The first precise mention of the relic dates only from

2 In addition to all staff of archives and museums who supported my research, I would like to thank especially Countess de Limburg-Stirum for the fruitful discussions and for allowing me a detailed research *in situ*, N. Geirnaert for sharing his vast knowledge on the Adornes family and J.P. Debels for showing me the astonishing manuscripts of the Bruges Carmelites.

3 The transfer of materials from the Holy Land is examined e.g. in R. OUSTERHOUT (ed.), *The Blessings of Pilgrimage*, Vol. 2: *The souvenirs and blessings of pilgrimage*, Chicago, 1990; B. REUDENBACH, *Loca sancta. Zur materiellen Übertragung der heiligen Stätten*, in: *Ibid: Jerusalem du Schöne* (Vestigia Bibliae 28), Bern, 2008, p. 9-32.

4 “the holy relics my father and I brought from the Holy Land of Jerusalem” (BRUGES, *City Archives* [hence SAB], Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 39, flyleaf on fol. 183r). I thank Noel Geirnaert for his advice on the “nux”.

5 SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 986; compare also Cat. *Geloof en Geluk*, p. 187.

1493, thus the same moment Jan added the yet cited flyleaf to his *Cartularium*. It appears in an ‘Addendum’ to his testament, mentioning once again the relics in general, but for the first time also the existence of a “venerabile pecia ligni s[an]cte crucis: q[ui] est et iacet nu[n]c inter Jocalia”⁶.

This piece which was believed to be part of the True Cross of Christ can be considered the most important relic conserved in the chapel⁷. It is a striking coincidence that this Addendum to his testament mentions not only for the first time a piece of the Cross of Christ, but also for the first time explains Jan’s will to donate precious reliquaries made of “argento regis Scotie”⁸, the silver of the Scottish empire, conserved within the family’s treasure⁹. Shortly after Jan’s death, a goldsmith named Jooris Huushoen received payment for repairing three “monstrancien” for which he needed 22 “Inghelschen zelvers”¹⁰, probably referring to the silver of the Scottish provided by Jan Adornes. Unfortunately, no information about the form, style or content of these silver works is given in the chapel’s accounts. Considering the fact that the testament of Jan Adornes, who donated the silver repositories, was related to ‘all the relics brought from the Holy Land’; a reliquary designed as a Resurrection and still preserved in the chapel’s treasure, could very well be, however, detected as part of that com-

6 “[...] a venerable piece of the wood of the True Cross: which is located now in the treasury” (BRUGES, *State Archives* [hence RAB], Archief Adornes, inv. 52, fol. 9r). Compare also RAB, Fonds Aafgeschäfte Kloosters, inv. 1 where the piece of wood “iacet int(er) Jocalia ipsius capelle”.

7 The dispersal and veneration of relics of the True Cross described e. g. in A. FROLOW, *La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le développement d’un culte*, Paris, 1961; H.A. KLEIN, *Byzanz, der Westen und das “wahre” Kreuz. Die Geschichte einer Reliquie und ihrer künstlerischen Fassung in Byzanz und im Abendland*. Wiesbaden, 2004; G. TOUSSAINT, *Die Kreuzreliquie und die Konstruktion von Heiligkeit*, in: H. BLEUMER, H.-W. GOETZ, S. PATZOLD & B. REUDENBACH (eds.), *Zwischen Wort und Bild. Wahrnehmungen und Deutungen im Mittelalter*, Köln-Weimar-Berlin, 2010, p. 33-77.

8 “[...] all relics of the chapel as well as the relics we brought from the Holy Land” (RAB, Archief Adornes, inv. 52, fol. 9r).

9 For the connection of Anselm Adornes to the Scottish King James III, see A. MACQUARRIE, ‘Anselm Adornes of Bruges. Traveller in the East and friend of James III’, in: *The Innes Review*, 33 (1982), p. 15-22.

10 SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 781, fol. 17r.

Ill. 1 Reliquary of the Ascension, Bruges c. 1511, private collection (foto Studio Formanoir)

mission (ill. 1)¹¹. It is also listed within the first detailed inventory of the chapel made in 1521¹². The sarcophagus in the centre of this amazing reliquary displays at its front two small stones, certainly pulled away from the Holy Sepulchre Church in Jerusalem¹³. Like many others, this reliquary connects Passion legend and Passion place through the incorporation of authentic material and thus combines biblical narrative, Holy Sites of Jerusalem, and the as-

11 Cat. *Adornes en Jeruzalem*, cat. no. 14.

12 SAB, *Adornes en Jeruzalemstichting*, inv. 969, fol. 2r.

13 The use of pulling away little stones of the Holy Sites was most common among pilgrims and is described colourfully e.g. by the pilgrim and priest Felix Fabri in 1483. *Fratris Felicis Fabri Evagatorium in Terræ Sanctæ, Arabiæ et Egypti peregrinationem*, ed. by K.D. HASSLER, Stuttgart, 1843, p. 95f.

Ill. 2 Reliquary of the Holy Cross, gilt silver, Bruges c. 1511, Jerusalem Chapel, Bruges (foto Studio Formanoir)

pect of pilgrimage within a single devotional object¹⁴. Stylistically datable to the beginning of 16th century, it was most probably part of the commission connected to the Scottish silver fulfilling Jan's testamentary wish in 1511, although the lack of a personal inscription or coat of arms might be unusual. Another object within the chapel's treasury clearly refers to Jan Adornes as the donator, the gilt cross containing the True Cross of Christ (ill. 2).¹⁵ At the foot

14 An important example is the casket of Sancta Sanctorum in Rome from the 6th century, see REUDENBACH, *Loca sancta*, p. 21ff.; for other forms of reliquaries of the Holy Land see G. TOUSSAINT, 'Jerusalem - Imagination und Transfer eines Ortes', in: B. REUDENBACH (ed.), *Jerusalem du Schöne* (Vestigia Biblicae 28), Bern 2008, p. 33-59.

15 Cat. *Adornes en Jeruzalem*, cat. no. 55. While this gilt cross was formerly exhibited

on the front and backside, the coat of arms of the Adornes appears, as well as a banderole with the word TANDEM next to a skull and a dagger, the devices of Jan Adornes. In its centre, the large (55 cm x 33 cm) gilt cross holds the oblong piece of wood fixed within a golden rectangular frame and decorated with seven little gems. In all probability the piece of wood can be identified as the ‘*pecia ligni sancte crucis*’ which Jan mentions in his testament. The precious silverwork characterizing the cross is in absence of any biblical scenes or representations of saints. The only reference to the Passion of Christ may be noted on the upper side of the crystal or glass bar which is surrounded by a crown of thorns fitting exactly the central part. The ends of the cross are shaped as fleur-de-lis corresponding with the filigree foliate tendrils visible on the cross arms as well as with the large pedestal, which also alludes to the floral form¹⁶. Indicating the organic nature of the wood, these decorative issues might visualise the crucifix as *lignum vitae* referring to the centrality of the True Cross within salvation history¹⁷. Each of the four cross arms shows an ornamental cloud traversed by rays which can be identified as the device of the Adornes family, introduced by Anselm Adornes¹⁸. The family’s clouds are followed by a locket with the Cross of Jerusalem also marking the ‘fleur de lis’ shape endings. This symbol represents the far eastern “*Terram Sanctam*” as historical place of the Passion on the one hand, but on the other refers to the pilgrimage which was undertaken by Anselm Adornes and his son Jan in 1470-1471¹⁹. Combining the device of the radiating clouds with the Holy City’s emblem, the reliquary does preferentially point to the long tradi-

on the main altar in the upper choir, dedicated to St Catherine, it has been preserved in a niche in the northern wall of the crypt since 1713.

- 16 The shape of the cross is typical for late medieval Reliquaries of the True Cross in that region. See A. FROLOW, *Les reliquaires de la vraie croix*, Paris, 1965, p. 141-151.
- 17 See B. BAERT, *A Heritage of Holy Wood. The Legend of the True Cross in Text and Image*. Leiden-Boston, 2004, p. 58f, 98f, 381f., 424f.
- 18 In his testaments he referred to his insignia as “*meyne wolken*”. See the transcription of the testament in: A. DE POORTER, ‘Testament van Anselmus Adornes, 10. Febr. 1470’, in: *Biekorf*, 37 (1931), p. 235.
- 19 For the Pilgrimage of the Adornes, see J. HEERS & G. DE GROER (eds.), *Itinéraire d’Anselme Adorno en terre sainte (1470-1471)/Itinerarium terrae sanctae*, Paris, 1978; Cat. *Geloof en Geluk*, p. 83f; W. VAN HAM, ‘Het Jeruzalemskruis een bijzonder embleem - 3. Het teken van ridders, paters, pelgrims en prelaten’, in: *Heraldicum Disputationes. Kwartaalblad voor Heraldiek*, 133 (2008), p. 65f.

tion of Jerusalem devotion by the Adornes family culminating most notably in the donation of the chapel²⁰.

Although the True Cross reliquary might be connected to the accounts of the three silver reliquaries, until now nothing specific is known about the provenience of this relic and its meaning for the chapel itself. Indeed, the Adornes' relic of the True Cross cannot be traced in the sources before 1493 when Jan prepared the 'Addendum' to his testament. A first detailed hint concerning the True Cross relic, its provenience history and usage cannot be found until 14th April 1519, a good twenty years later²¹. It is related to a charter of the Bishop of Tournai, which names the piece as part of a relic of the Holy Cross brought by the famous pilgrim Nicolaas Schoudete to Bruges in 1431²². The charter declares that Schoudetes' relic was divided, whereby one piece was given to the Adornes, one to Dordrecht, another to the chapel donated by Pieter Bladelin in Middelburg, and one piece to the Our-Ladies-church of Bruges. In fact, the common history of this well-known relic describes, however, only the last three pieces with no mention of a part of the wood owned by the Adornes²³. Thus, we might ask how this connection was made possible and why it is not part of the local tradition?

The True Cross pieces of Middelburg and Our-Ladies of Bruges were in fact not presented by the pilgrim Nicolaas Schoudete, but delivered by Wouter Utenhove, who married the widow of Schoudete, Margareta Tristram, in 1433²⁴. Interestingly, this fam-

20 A description of the affection for Jerusalem by the Adornes family was recorded in a letter by Maarten Adornes (SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 39, fol. 194ff).

21 SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 1247.

22 See Cat. *Adornes en Jeruzalem*, cat. no. 56.

23 See J.M.L.V. VAN CALOEN, *Triumphe van het Heilige Kruise Christi Jesu, dat is de geschiedenis van de vier kruisreliquien die worden ofte die eertijds vereerd wierden te Dordrecht ... door een lid van de Sinte Thomas- ende Lucasgilde, Brugge, 1871*. For the veneration of Schoudete's relic see G. VERHOEVEN, 'De cultus van het heilig Hout te Dordrecht. Het ontstaan van een bedevaart in de late middeleeuwen', in: N. LETTINCK, J.J. VAN MOOLENBROEK & A.H. BREDERO (eds.), *In de schaduw van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland aangeboden aan Prof. Dr. A.H. Bredero*, Utrecht, 1986, p. 200-223; A. BROWN, *Civic Ceremony and Religion in Medieval Bruges c.1300-1520*, New Haven, 2011, p. 122f.

24 For biographical information to Scoudete see VERHOEVEN, *De cultus*.

ily was closely connected to the Adornes family; for instance, Utenhoves wife became godmother of Anselms' son Pieter IV in 1460 who later was even married to a Catharina Utenhove of Gent²⁵. Since both families were intertwined over many generations, Utenhove certainly was aware of the Adornes' veneration of the Holy Sites. Thus, although no further source can be traced connecting the Schoudete relic and the Adornes, it cannot be excluded that the relic was in fact a gift from Wouter Utenhove himself or of his heirs to the Jerusalem Chapel²⁶.

Of equal importance is, after all, another question: Why do we hear about this piece of the True Cross only in 1493? To answer this, I would like to point to a so far unnoticed source, the *Antiquus liber fundatorum*, a manuscript conserved at the Carmelite archive in Bruges. This calendar for the liturgical events is of particular interest for the history of the Jerusalem Chapel. The Carmelite order owned one of the most popular convents in its surrounding, was connected to the Holy Land and was mainly involved in the liturgy of the chapel especially on Palm Sunday, Good Friday, and Corpus Christi²⁷. On September 18th, the Carmelites also participated at the chapel's liturgy on the feast of the *Exaltatio Crucis*. Regarding this feast the manuscript states that: "In sacello hierosolymitano solet hac tempestate solemniter a n[ost]ris fratribus cantari missa quia illic collocata e[st] particula ligni sanct[a]e crucis superioribus a[n]nis e[x] domo carthusianorum allata"²⁸. The entry which can be dated to the beginning of the 16th century suggests that a piece

25 For the connection of the Adornes with Utenhove see M. BOONE, M. DANNEEL & N. GEIRNAERT, 'Pieter IV Adornes 1460-ca. 1496. Een Brugs patriciër in Gent', in: *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent. Nieuwe reeks*, 39 (1985), p. 124f.

26 Within the sources of the Adornes family one can find "Nikolai Scouteetius" as owner of a house next to a house from which money was taken to fund the new chapel of Jerusalem in 1428. See SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 712, fol. 196-197.

27 The Carmelites were paid by the Chapel for these services, which is proven in the accounts from the year 1483 on. See SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 769-785.

28 "Usually, in this period the chapel of Jerusalem is solemnly visited by our friars to say mass, since there is located a piece of the Holy Cross which was brought here some years ago from the house of the Carthusians" (BRUGES, Archives of the Carmelites, *Antiquus Liber Foundationum*, inv. Eo005, fol. 34r).

of the True Cross was recently brought to the Jerusalem Chapel from the house of the Carthusians, referring most probably to the Carthusian convent Genadedal near Bruges. Aside from the Carmelite calendar's entry on the transfer of a piece of the True Cross from the Carthusian monastery, another written hint arguing for the same provenience can be found in the Episcopal charter of 1519 noting that "Praefato Johanni Adornes supplicanti ac referis dicte capelle de Jherusalem rectoribus et gubernatoribusque predictam restantem partem ligni sive lig[nu]m ipsum restans diu in capella"²⁹. The chosen verb "referre" indicates also, that the relic was originally considered to be property of the Jerusalem Chapel itself. In addition, the charter brings us to the notion that the relic could have been venerated within the chapel for some years, thus perhaps from 1493 on³⁰.

The connection of the relic of the True Cross to the Carthusians is an exciting matter since the relation of the convent Genadedal and the Jerusalem Chapel was indeed very close and went back to the early 1450s. When Pieter II. Adornes who first founded the Jerusalem Chapel in 1429 moved to the convent as *clericus redditus*³¹, the Carthusian monks officially began to administrate the chapel. The Carthusians were instructed to care for the chapel and its related donations, properties, treasures and the family's *memoria*. Within the ten years of Pieter's entry in Genadedal which ended with his death in 1464, many objects of his private possession also moved with him. In addition to books which, although originally projected for a library at the Jerusalem Chapel, were admitted to the monastery after his death, there could have been church ornaments and relics as well³². Although he once wanted to

29 "[...] the said Johan Adornes was suppliantly asking the earlier mentioned superintendents and governors of the chapel to bring back the resting piece of the wood which is currently located in the chapel" (SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 1247).

30 Also J.P. Esther presumes that the relic was conserved within the chapel much earlier, see Cat. *Adornes en Jeruzalem*, cat. no. 55.

31 (note of the editor) Pieter II. Adornes was *clericus redditus* (a lay person following the Divine Office with the monks) of this convent since 1454 (J. DE GRAUWE, *Prosopographia Cartusiana Belgica (1314-1796)* (Analecta Cartusiana 28), Gent, 1976, p. 267).

32 The testament of Pieter II. in SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 16. About

be buried in the Jerusalem Chapel, his tomb was finally situated within the Carthusian convent³³. The close connection is also mentioned in a letter dating from 1493 written by Maarten Adornes who was prior of Genadedal and refers to his grandfather Pieter II as the donor of a “monstranciam preciosa cum una spina corone JHU salvatoris[...]”³⁴. When Anselm Adornes inherited the entire area of the chapel in 1469, he maintained the useful agreement with the Carthusians by overtaking all related duties and earlier donations in favour of Genadedal³⁵. Later on, Jan Adornes and also Arnoud Adornes, who were in charge of the Jerusalem Chapel from 1483-1511 and from 1511-1517, supported the Carthusian convent with donations and tried to confirm the alliance distinctly. In 1491 their brother Maarten Adornes (1450-1507), became prior of the Carthusian monastery, which apparently gave a noticeable new impetus to the alliance between Genadedal and the chapel³⁶. Many surviving documents and letters from the early 90s of the 15th century demonstrate how the bond between the Carthusians and the Adornes grew stronger through the fraternal interaction³⁷. Apparently, the familiar connection between Jan and Maarten also stimulated a deeper relation in material regards. The convent also functioned as a kind of treasury, keeping documents, jewelry and money of the Adornes family³⁸. Soon after, a huge sum

Pieter Adornes and the convent see also H.J.J. SCHOLTENS, ‘Het Kartuizerklooster dal van gracien buiten Brugge’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d’Emulation te Brugge*, 83 (1940-46), Brugge 1947, p. 140f.

33 See SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 39, fol. 194r.

34 “a precious reliquary containing a thorn of the crown of Jesus the Saviour” (SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 39, fol. 194r).

35 See the contract made in 1469, see SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 39, fol. 90-95. For other donations, see RAB, Fonds Afgeschafte Kloosters, *Copia acta fondatione par anselm adornes* (1482).

36 SCHOLTENS, *Het Kartuizerklooster*, p. 185f. (note of the editor) See also: DE GRAUWE, *Prosopographia Cartusiana*, p. 243.

37 In Maarten’s letter from 1493 the Carthusians are still called “sup[er]i[n]tende[n]tes ta[m] ad bona t[em]p[or]alia localia et clenodia quibus dotata est ipsa capella et ad co[n]servationem et manutene[n]tia[m] edificioru[m] eiusdem sacri[s] cultus d[omi]ni et fu[n]datio[n]is ip[s]arum pauperu[m] viduaru[m] sup[er]rad[i]c[t]aru[m] imp[er]petuu[m]” ([...] superintendents and responsible persons for the jewels and treasures donated to the chapel and to conserve and maintain the building as well as holy liturgy and the foundation regarding the mentioned poor widows continuously) (SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, 39, fol. 194r).

38 A note by Jan Adornes lists the property he had deposited at the convent: “pro

for masses within the chapel was donated by Jan Adornes and in that circumstance a new contract was set up, determining the entire memorial cult of the family³⁹. In this regard, one can observe a total reorganisation of donations, treasures, documents and rights of the Jerusalem Chapel reaching its peak in the year 1493. It is certainly not incidental that within this period the relic of the Holy Cross is mentioned for the first time and that the testament of Jan refers to it as “nunc inter Jocalia”. The arrival of the True Cross might rather be seen as the conductive result of this collaboration.

For the Jerusalem Chapel these sources tracing the True Cross relic provide new perspectives. So far, the history of the relic began with the striving for a permanent exhibition of the gemmed cross in 1519 related to the new heir, Jan De la Coste Adornes, who intended to establish a more public veneration. The founding of a Confraternity of Jerusalem in the chapel around 1521, and the enlargement of the procession held on Palm Sunday can be related to this effort as well⁴⁰. In every regard, also the legend of Nicolaas Schoudete, whether truly related to the Adornes relic or not, enhanced the authenticity and prominence of the relic⁴¹. The instal-

me depositis in Carthusia vallis gr[at]ie iux[ta] Brugis in cista mea ferrea que est in coris deposito” ([...] for me deposited within the convent Genadedal near Bruges in my iron cist deposited here in the sanctuary) (RAB, Fonds Afgeschafte Kloosters, inv. 1, Declaratio (1502) fol. 3r). For other deposits of Jan Adornes within the Cartusian convent see e. g. RAB, Aanwinsten (INV 121), inv. 6, fol. 52-54; another not conserved in SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 40.

39 See SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 9 and RAB, Fonds Afgeschafte Kloosters, *Copia acta fondatione par anselm adornes* (1482), fol. 2r; see a *nota bene*, that the donation was shifted to other dates by Jan Adornes and the prior Maarten Adornes. See also RAB, Aanwinsten, inv. 6, fol. 55v.

40 The Confraternity was founded within the chapel and had certain privileges. See Cat. *Adornes en Jeruzalem*, cat. no. 57-59. See B. VAN DE WALLE, ‘Sur les traces des pèlerins flamands, hennuyers et liégeois au monastère Sainte-Catherine du Sinaï’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d’Emulation te Brugge*, 101 (1964), p. 119-147; W. SCHNEIDER, Wolfgang, *Peregrinatio hierosolymitana. Studien zum spätmittelalterlichen Jerusalembrauchtum und zu den aus der Heiliglandfahrt hervorgegangenen nordwesteuropäischen Jerusalembruderschaften*, Münster 1982, p. 152f. The *Liber antiquus fundatorum* refers to the Palm Sunday procession as held henceforward with “magna pompa”. See BRUGES, Archives of the Carmelites, *Antiquus Liber Fundationum*, inv. E0005, fol. 11r.

41 The inventory of 1521 mentions two other “iuweelkins vande helegen cruce om mede te zemelen” conserved within the office of Jan de la Coste Adornes (SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 969, fol. 2r). Thus, linking the gilt cross to a more known relic of the cross could be a method to distinguish the piece, too.

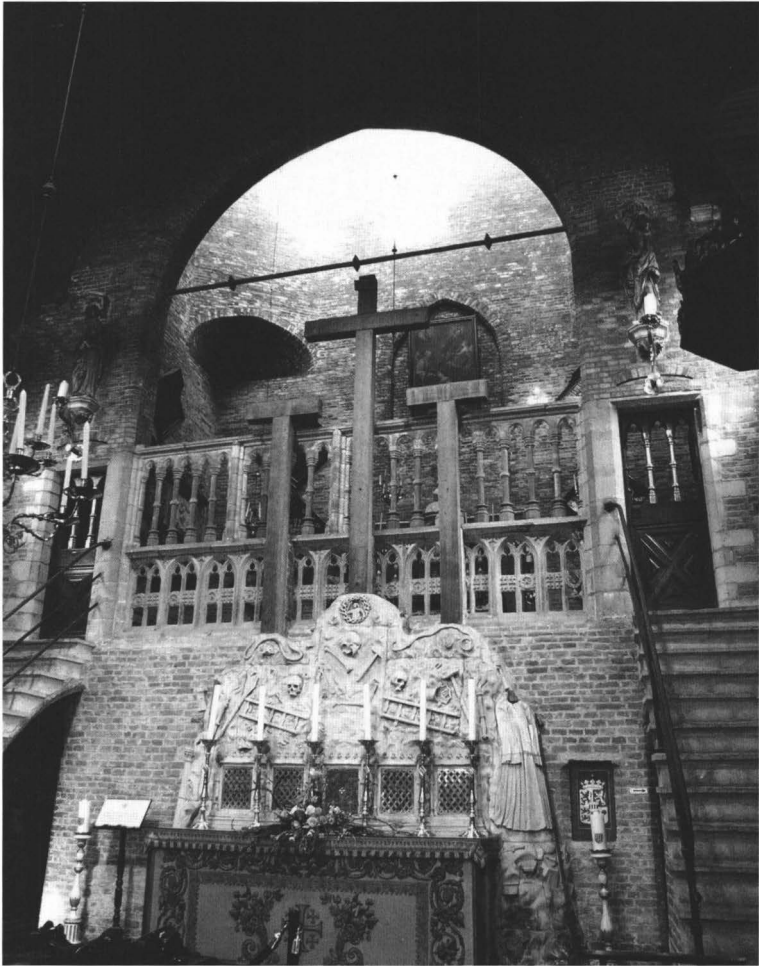
lation of the True Cross in the chapel must, however, be more closely connected to Jan and to Maarten Adornes, who had tried earlier to attract more attention to their father's chapel.

To risk a conclusion about the history of the relic of the Holy Cross within the Bruges Jerusalem Chapel a trace can be determined as follows: A relic of the Holy Cross is mentioned in the writings of Jan Adornes from around 1493 on and might be identical with the precious gilt cross today conserved in the chapel. Although the origin of the piece is not mentioned by Jan, the sources indicate that this piece had been formerly kept within the Carthusian convent Genadedal outside Bruges and was transferred from there to the chapel, maybe on behalf of Maarten Adornes, who, in 1491, became the newly elected prior. Regarding the administrative exchange between Carthusian convent and chapel, also in earlier times, one might argue, that the relic was always closely related to and presumably originally possessed by the Adornes family. Regarding this, the family Utenhove might have been involved and perhaps had presented a fragment of their True Cross relic to the Bruges 'Jerusalem' as they had done earlier to Pieter Bladelin and his privately founded church in Middelburg.

MATERIALIZING JERUSALEM - CREATING THE SACRED

These observations suggest that the material presence of Passion relics was considered as a central theme within the Bruges Jerusalem Chapel. Nevertheless, the role of these relics, and especially of the True Cross, was not yet scholarly discussed in a broad context. The existence of 'holy matter' within the Bruges chapel surely not only established a true material connection to Jerusalem and an instant presence of the Passion sites. It also opens up new modes for interpreting its architectural and pictorial program, its spatial organization and iconography. Although detailed written sources are missing, having a piece of Christ's cross and other Holy Sites here was, without a doubt, central to the chapel's meaning as an authentic simulation and reproduction of Jerusalem's true power of salvation.

An extraordinary characteristic of the chapel is, in either case,

Ill. 3 Interior of the Jerusalem Chapel, Bruges

the captivating interplay of sorrow and salvation represented through architecture, sculpture and spatial relations. In addition, the chapel's structure mirrors the experiences of pilgrimage made by the donors on their trip to the *Terra Sancta*⁴². As research has

42 See M. KIRKLAND-IVES, 'Capell nuncupato Jherusalem noviter Brugis: The Adornes Family of Bruges and Holy Land Devotion', in: *The Sixteenth Century Journal. The Journal of Early Modern Studies*, 39, 4 (2008), p. 1061f; L.D. GELFAND, 'Illusionism and Interactivity: Medieval Installation Art, Architecture and

pointed out, the interior of the chapel contains many architectural and spatial features particularly related to the Holy Sepulchre Church⁴³. While the exterior view, amongst other things, alludes to its architecture composed of the Crusaders' choir and the Anastasis rotunda, the interior contrast of a flat crypt and a high choir reveals the architectural frame of the original mount Golgotha also constructed by two separated chapels⁴⁴. The installation of a monumental Calvary relief in Bruges refers to the setting of the actual rock of Golgotha in Jerusalem, which was also assembled between an upper and a lower chapel. With the centrally displayed monumental Calvary, the Jerusalem Chapel refers particularly to the place of the Crucifixion, characterizing the relic of the True Cross as a logical and efficacious supplement for this representation of the Holy Sites, as were the other relics brought from the Holy Land.

Especially with regard to the Bruges Calvary, it becomes clear, that the silver reliquaries were not the first and only way of storing and presenting relics of the Holy Sites here. Apparently, the relief of Calvary itself was also considered to be a 'reliquary'. Until today, the monumental sculpture contains five rectangular niches above the altar, grated and large enough to hold stones, *ampullae* and other sacred objects. In addition, the iconographic program of this relief points to a presentation of relics. Designed as a natural rock and overlaid with the *Arma Christi* this Calvary was meant as a monumental shrine for the Holy Land⁴⁵. Apparently no effort was

Devotional Response', in: S. BLICK, L.D. GELFAND & M.L. GOEHRING, *Push me, pull you. Physical and Spatial Interaction in Late Medieval and Renaissance Art*, Vol. II, Leiden-Boston 2011, p. 87-116. For the experiences of Jerusalem in this area see J. VAN HERWAARDEN, 'Geloof en geloofsuitingen in de late middeleeuwen in de Nederlanden: jerusalembedevoarten, lijdensdevotie en kruiswegverering', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 98 (1983), p. 413f; Cat. *Gelooften Geluk*, p. 68f.

43 See J. PIEPER, A. NAUJOKAT & A. KAPPLER, *Jerusalemkirchen*, Aachen, 2003, p. 17f and 45f.

44 See G. KUEHNEL, 'Architectural Mise-En-Scène and pictorial Turns in Jerusalem', in: A. HOFFMANN & G. WOLF, *Jerusalem as narrative space. Erzählraum Jerusalem*, Leiden, 2012, p. 21-31; J. KRUEGER, *Die Grabeskirche zu Jerusalem: Geschichte - Gestalt - Bedeutung*, Regensburg, 2000, p. 123f, 140f.

45 On the origin of the *Arma Christi* and their development in medieval art, see R. BERLINER, 'Arma Christi', in: *Münchener Jahrbuch der Bildenden Kunst*, III, 4 (1955), p. 35-152. Recent research concerning the 'materiality' of the *Arma Christi* combines

spared to arrange the massive blocks of local sandstone to resemble one rock. With its undulant surface, stones strewn about, and protruding grass and tree stumps, the sculpture takes on a compelling resemblance to a natural surface. Also the life-sized *Arma*, shifting between object and image, presence and representation, generate a naturalistic, tangible physicality, visually compensating for Christ's torment and likewise drawing a connection to the pieces and materials within the Calvary niches. The passion tools also propose the ideas of material translations of the sacred; for example, the veneration of measures, such as the length of the side wound based on the size of the Holy Lance, or the 'true length' of Christ which was measured from the marble sarcophagus within the Holy Sepulchre in Jerusalem⁴⁶. Indeed the Golgotha as a reservoir of relics was not fictional, but rather was rooted in the very beginning of the veneration of Holy Sites. In the wake of the discovery of the True Cross in late antiquity, it was thought that the original *Arma* had been found close to the site of the Crucifixion⁴⁷. Reproducing, thus, a geographical impact and relating this fictive topography to true relics, the Calvary transferred the Passion monuments of Jerusalem with the requested authenticity to a great extent. With the later donation of silver reliquaries, however, Jan must have had a more flexible presentation of these materials in mind, for example within liturgical performances. From the sources we know that reliquaries should be displayed, to the twelve widows of Jerusalem on feast days to enhance their de-

C.W. BYNUM, *Christian Materiality. An essay on religion in late medieval Europe*, New York, 2011, p. 88-101.

46 D.S. AREFORD, *The Passion Measured. A Late-Medieval Diagram of the Body of Christ*, in: A.A. MACDONALD, B. RIDDERBOS & R. SCHLUSEMANN (eds.), *The Broken Body: Passion Devotion in Late-Medieval Culture*, Groningen, 1998, p. 211-238. For a closer connection of measures to the reproduction of Jerusalem see RUDY, *Jerusalem*, p. 97-107.

47 See T. TOBLER, *Golgotha. Seine Kirchen und Klöster nach Quellen und Anschau*, St. Gallen, 1851, p. 71-73; BAERT, *A heritage*, p. 42ff. Anselm and Jan Adornes refer to its topography in the subterranean chapel of St. Helena in Jerusalem: "[...] *loco ubi corona, lancea atque clavi invente fuerunt est sub monte Calvarie et in ipso concavatus*" (the place where the crown, the lance, and the nails were invented is situated below Mount Calvary and carved into it) (HEERS & GROER, *Itinéraire*, p. 265).

votion, but also to create a powerful presence of Jerusalem at this place⁴⁸.

In contrast to the many cases of private donations of Jerusalem, mostly accentuating the Holy Sepulchre of Christ, in Bruges the Crucifixion occupies a large part of the spatial construct provided within the chapel. Also the pilgrimage record written by the Adornes leads to the conclusion of their intense veneration of the place of the Crucifixion. Most notably a deeply felt devotion to Golgotha comes to light, when the report refers to it as the “[...] locus hic nostre est redemptionis et tocius antique scripture consummationis. Quis religionis christiane hunc locum videre posset sine planctu et lacrimis, sine tremore cordis et sine compassione mentis, ubi redemptor ac creator innocenter traditus est morti. In eo loco latroni sero penitenti omnis culpa dimittitur [...] Locus inquam, mire est devotionis, cujus devotio apud bonos passionem Domini contemplantes inextinguibilis est”⁴⁹. On the occasion of the *Exaltatio Crucis* Anselm and Jan were also allowed to enter the Holy Sepulchre Church for an entire day and to attain the liturgical services including a presentation of the relics of the True Cross⁵⁰. Regarding this, the donor’s tomb in front of the Calvary may be reminiscent of that experience and expresses the wish of following Christ in his sorrow and being close to him for his resurrection. In

48 See a record on a flyleaf in the Cartularium of Jan Adornes who mentions that the relics and treasures were shown to the poor widows when they celebrate Maundy Thursday: “ut mulierule inibi illo v[o]cantur in cena d[omi]ni n[ostri] J[hesu] XPI” ([...] that the women living here can adore it while celebrating the meal of our lord Jesus Christ) (SAB, Adornes en Jeruzalemstichting, inv. 39, flyleaf on fol. 183r). To teach and to focus on the ‘women of Jerusalem’ was a main function of the chapel’s structure and its monumental artworks, as my forthcoming PhD will show. For Jerusalem as topic in late medieval female Beguinages see e.g. K. RUDY, *Virtual Pilgrimages in the Convent. Imagining Jerusalem in the late Middle Ages*, Turnhout, 2011; J.L. MECHAM, *Sacred Communities, Shared Devotions. Gender, Material Culture, and Monasticism in Late Medieval Germany*, Turnhout, 2014.

49 “This is the place of redemption and consummation of the ancient scripture. Which Christian can see this place without cries and tears, without a trembling heart and without a compassionate soul, where, according to tradition, the innocent creator was killed? In this place all sins of penitents and sinners were forgiven [...]. This place where the devotion of the Passion of Christ for the good men is inextinguishable” (see HEERS & GROER, *Itinéraire*, p. 265-267).

50 The feast of the *Exaltatio crucis* was one of the most important feast days for the chapel of Jerusalem and was celebrated with help of the Carmelites.

addition, the empty large scaled cross standing in the very centre of the chapel was not only meant as a reference to the Holy Site of Golgotha, but also as a metaphor for the transformative character of 'Jerusalem' as material place on earth and the heavenly realm of God. This idea finally culminates in the impressive lighting of the upper choir induced by the tower (ill. 3)⁵¹. The three crosses standing between the Calvary and this bright zone, emerging out of the light, do not only serve as a memorial for Christ's martyrdom but also as signs of triumph. Being the symbol of life, the cross refers to the conquest of death and to the salvation of mankind through the Grace of God. Adoring the cross, one will go further, entering the bright city of God⁵². For Anselm Adornes and his wife shown on the tomb in devotional prayer in front this impressive construction, the cross provides a symbolic transfer from earthly to heavenly spheres, which means from the relics and places of the Passion to the mystical light of the heavenly Jerusalem. For this centralization of Golgotha and the Crucifixion it is of a certain importance, that a relic of the True Cross be installed here. Either the relic was part of Anselm Adornes' plan, or it was only brought later to the chapel. Considering that the piece of the True Cross was brought there in 1493, the chapel materialized this opportunity of salvation given by the Crucifixion even more.

51 See PIEPER, NAUJOKAT & KAPPLER, *Jerusalemkirchen*, p. 17f. See also N. MAI, 'Leid und Licht. Strategien der Imagination in der Jerusalemkapelle zu Brügge', in: H. SCHLIE & E. KOCH (eds.), *Orte der Imagination - Räume des Affekts: die mediale Formierung des Sakralen (1100-1600)*, Göttingen, 2016, p. 163-194.

52 For the evolution of the veneration of the True Cross in Jerusalem as symbol of martyrdom and triumph see S. HEID, *Kreuz, Jerusalem, Kosmos. Aspekte frühchristlicher Staurologie (Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband 31)*, Münster, 2001. For its perception in medieval art see BAERT, *A heritage. The iconography of sorrow and triumph is characteristic for monumental crosses erected above rood screens in medieval churches*. See M. BEER, *Triumphkreuze des Mittelalters. Ein Beitrag zu Typus und Genese im 12. und 13. Jahrhundert. Mit einem Katalog der erhaltenen Denkmäler*, Regensburg, 2005, p. 255ff.

CONCLUSION

The Bruges Jerusalem Chapel must be regarded as a very powerful place to commemorate the Holy Sites combining different modes of representing Jerusalem and evoking Christ's presence. While the architectural organization and iconographic program centralizes the Crucifixion and its place Golgotha, the salvific power of the installation was much enhanced due to the presence of a True Cross particle. Jan Adornes, who travelled with his father to Jerusalem and who was engaged in finishing the father's chapel, provided the rich presentation of relics by his testamentary will. However, especially the gemmed cross bears witness to his evocative veneration of the Site of the Crucifixion as the most important location of salvific power in Jerusalem, too. In addition, some sources indicate that the True Cross relic of the Jerusalem Chapel was brought there by the Carthusians of Genadedal in Bruges in 1493 and maybe was a gift by Wouter Utenhove given earlier to the Adornes family. Together with the importance of their personal experiences in Jerusalem, the ownership of this important relic could have been decisive for centralizing the Crucifixion within the chapel during its renovation and expansion in the 1470s.

SAMENVATTING

De stad Jeruzalem is in het Christendom steeds vereerd als de plaats waar Jezus Christus heeft geleden, is gestorven en verzezen, en als voorafbeelding, in het boek Openbaring, van de eeuwige stad van God. In het 15de- en 16de-eeuwse Europa kreeg deze verering vorm door de oprichting van kapellen toegewijd aan Jeruzalem, met afbeeldingen van het Heilig Graf en andere verwijzingen naar het Lijden van Christus. De Brugse Jeruzalemkapel, een initiatief van de familie Adornes en in zijn huidige toestand gebouwd van 1471 tot 1485, is daar één van mooiste voorbeelden van.

De relieken in deze kapel, in het bijzonder de reliek van het Heilig Kruis, zijn door de stichters uitdrukkelijk bedoeld als verwijzing naar Golgotha. Jan Adornes vermeldt zelf voor het eerst in 1493 een reliek van het Heilig Kruis bij de schatten van de kapel, nu nog bewaard in een reliekhouder uit die tijd. De nog bestaande

Verrijzenisreliëkhouders dateert wellicht van kort na de dood van Jan Adornes (1511).

De Kruisreliëkhouders verwijst op allerlei manieren naar de speciale devotie van de familie Adornes voor de Heilige Plaatsen. Een charter uit 1519 vermeldt voor de herkomst van de relik een zekere pelgrim Nicolaas Scoudet (1431), via diens weduwe, die in 1433 trouwde met Wouter Utenhove. De familie Utenhove onderhield goede betrekkingen met de Adornes. Een bron uit het Brugse karmelietenklooster vermeldt echter dat de relik via het Brugse kartuizerklooster in de Jeruzalemkapel terecht kwam, wat ook niet onwaarschijnlijk is, gezien de goede en zeer nauwe relaties van de kartuizers met de Adornes.

Daarom kan hier worden gesteld dat de relik van het Heilig Kruis die vermeld wordt in 1493 en nu nog wordt bewaard in de kapel, daarvoor bewaard werd in het kartuizerklooster en in of kort voor 1493 teruggebracht werd in de Jeruzalemkapel. Oorspronkelijk kan ze aan de kapel zijn geschonken door de familie Utenhove.

De relieken van het Heilig Kruis en de overige Heilige Plaatsen spelen een essentiële rol in de devotie in de Jeruzalemkapel, die als zodanig al herinnert aan de bedevaart van de opdrachtgevers en de betekenis van Jeruzalem, Golgotha en het Heilig Land in de Verlossing. De Calvarieberg centraal in de kapel is een monumentaal schrijn dat verwijst naar het Lijdensverhaal. Jan Adornes heeft door de bestemming van de relieken voor de kapel aan het gebouw een nog grotere waarde willen geven voor de devotie tot en de verwijzing naar de heilige Plaatsen.

Noël Geirnaert

Van Oost en Huyssens, Janssens, Rubens en Schut: enkele aanvullende gegevens over de Brugse wandtapijtenreeks
De Zeven Vrije Kunsten

Zo'n dertig jaar geleden vond in Brugge de indrukwekkende tentoonstelling 'Brugge en de tapijtkunst' plaats. Indrukwekkend, enerzijds omwille van de hoeveelheid samengebrachte wandtapijten, anderzijds omwille van de grote formaten. Ze waren op twee locaties (Gruuthusemuseum en het Sint-Janshospitaal) opgehangen. Er waren zelfs speciale aanhechtingspunten geboord om de zwaarte van sommige stukken te kunnen ondersteunen en om ze eigenlijk ook te kunnen exposeren. Bij zo'n indrukwekkende tentoonstelling hoorde een al even volumineuze catalogus van bijna zeshonderd bladzijden, geschreven door twee eminente specialisten: Guy Delmarcel en Erik Duverger (1932-2004)¹. Beiden hadden al jaren baanbrekend onderzoek op dit gebied verricht. Samen met het boek *De geschiedenis van de tapijtkunst te Brugge* van Jacqueline Versyp (1923-1994)² vormt deze catalogus het basiswerk voor de studie van deze kunsthistorische tak voor Brugge. Uiteraard verschenen nog her en der, voor en na de tentoonstelling artikels die deelaspecten ervan toelichten en de geciteerde standaardboeken aanvullen.

1. G. DELMARCEL & E. DUVERGER, *Brugge en de tapijtkunst*, Brugge-Moeskroen, 1987 (met bibliografie). Zie ook de latere aanvulling G. DELMARCEL, 'Brugse wandtapijten na tien jaar. Nieuwe kunstwerken en toeschrijvingen', in: *Jaarboek 1995-96. Brugge Stedelijke Musea*, Brugge, 1997, p. 201-211.
2. J. VERSYP, *De geschiedenis van de tapijtkunst te Brugge*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der schone kunsten, nr. 8, Brussel, 1954. Een bespreking van dit boek werd geschreven door Elisabeth Dhanens in de *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis van Brugge*, 93 (1956), p. 84-86.

DE ZEVEN VRIJE KUNSTEN HOOGTEPUNT VAN DE BRUGSE WANDTAPIJKUNST

In deze tentoonstelling hingen ook acht wandtapijten die 'De Zeven Vrije Kunsten' voorstellen³. Ze werden in de loop van de zeventiende eeuw in Brugge geweven. Guy Delmarcel⁴, die het uitgebreide lemma van de wandtapijtenreeks 'De Zeven Vrije Kunsten' behandelde, bezorgde ons in de geciteerde catalogus een uitvoerige beschrijvende, iconografische en stilistische bespreking. Het gaat in totaal over acht grote (gemiddeld 380 cm hoog, de breedte verschilt van stuk tot stuk) wandtapijten die, zoals de titel het zegt, de 'Zeven Vrije Kunsten' weergeven: grammatica, dialectica, retorica, aritmetica, geometria, musica en astrologia. Elke vrije kunst wordt op één tapijt voorgesteld en de volgorde kan gemakkelijk wisselen. De achtste (of noem het de eerste) vormt een apotheose (of een inleiding) en brengt ze samen als één geheel. Ze zijn vervaardigd als een soort 'kamer' met een assortiment van stukken die verschillen qua breedte, niet qua hoogte en zo de muren rondom bedekken⁵. Zo'n opstelling van weliswaar een andere serie zien we bijvoorbeeld nog onder meer in het kasteel van Gaasbeek. Zelfs de doorgangen naar een andere ruimte zijn bedekt, waardoor ze bijna een geheime deur vormen. De in Brugge geëxposeerde tapijten kwamen uit drie verzamelingen: de eigen stedelijke collectie - tijdens de voorbije decennia werden door de stad inderdaad enkele exemplaren aangekocht⁶ -, het Vaticaan (Musei Vaticani) en het museum van het Castello Sforzesco

- 3 Voor een uitvoerige bespreking verwijzen we naar J. VERSYP, 'De geschiedenis van de tapijtkunst', p. 103-114 en G. DELMARCEL, 'De Zeven Vrije Kunsten', in: G. DELMARCEL en E. DUVERGER, *Brugge en de tapijtkunst*, p. 453-489. Beide boeken vermelden een uitvoerige bibliografie daaromtrent. We verwijzen verder naar M. CRICK-KUNTZIGER, 'Recherches sur les tapisseries brugeoises des Arts Libéraux', in: *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles fondée à Bruxelles en 1837. Mémoires, rapports et documents. XLV*, Brussel, 1841, p. 141-153 en naar N. DE POORTER, 'Cornelis Schut als tapijntwerper: de reeks van De Zeven Vrije Kunsten', in: *Rubens and his World. Bijdragen - Etudes - Studies - Beiträge. Opgedragen aan Prof. Dr. Ir. R.-A. d'Hulst*, Antwerpen, 1985, p. 245-263 (met bibliografie).
- 4 We bedanken de heer Guy Delmarcel die deze tekst heeft nagelezen en waardevolle suggesties deed.
- 5 DE POORTER, 'Cornelis Schut als tapijntwerper', p. 245
- 6 Zie bijv. V. VERMEERSCH, *Zilver en Wandtapijten. Catalogus. Gruuthusemuseum. Brugge*, Brugge, 1980, p. 252-259.

Brugs wandtapijt met de voorstelling van 'De apotheose van de Zeven Vrije Kunsten' uit de reeks met 'De Zeven Vrije Kunsten' met het monogram van koopman Carlos Janssens rechts op de baal met koopwaar. Musea Brugge, Gruuthusecollectie, foto: Dominique Provost.

(Civiche Raccolte d' Arte Applicata ed Incisioni) in Milaan. Dit laatste en het bisschoppelijk paleis van Cordoba conserveren als enige de volledige reeks van acht. Andere bewaren één stuk eruit of enkele, zoals het Hermitage in Sint-Petersburg dat een deelserie met vijf exemplaren bezit. Enkele uit dit museum hingen in 1994 tentoon in het Antwerpse Hessenhuis⁷. Kunsthistorici stelden vast dat ze in de loop van de geschiedenis minstens een elftal keer op het getouw werden gelegd⁸. Niemand twijfelt eraan dat de serie

- 7 G. DELMARCEL & I. VAN TICHELEN, 'De wandtapijtkunst in de Zuidelijke Nederlanden tijdens het Ancien Régime', in: catalogus van de tentoonstelling. *Mobiele fresco's van het Noorden. Wandtapijten uit onze gewesten, 16de-20ste eeuw*, Antwerpen, 1994, p. 67-78.
- 8 DELMARCEL & VAN TICHELEN, 'De wandtapijtkunst in de Zuidelijke Nederlanden', p. 67.

Wandtapijt (ca. 375 x 425 cm) met de voorstelling van de 'Dialectica' uit de Brugse reeks 'De Zeven Vrije Kunsten'. Vaticaan, Monumenti Musei e Gallerie Pontificie

tot de hoogtepunten van de zeventiende-eeuwse Brugse wandtapijtkunst behoort.

ONBEANTWOORDE VRAGEN

Het is niet de bedoeling van deze bijdrage om de uitvoerige beschrijving en bespreking van de geciteerde kunsthistoricus te herhalen, daarvoor verwijzen we naar de al enkele keren aangehaalde

catalogus en andere literatuur. Wel stelden we vast dat de auteur in 1987 een aantal vragen niet kon beantwoorden. Zo kon tot nu toe niemand met zekerheid het legwerkersatelier aanduiden, wist niemand de herkomst en opdrachtgever en werd ook gediscussieerd over de precieze datum van de eerste uitvoering die vaak in het tweede kwart van de zeventiende eeuw werd gesitueerd. Dit laatste werd op basis van stilistische gronden meestal als aanneemelijk beschouwd. Inhoudelijk en iconografisch vormen ze geen probleem. Besteller, datering en ook de wever bleven tot nu toe wel verborgen in de nevel van het verleden. Geen enkele kunsthistoricus twijfelt er echter aan dat de (meeste) reeksen in Brugge werden geweven, alhoewel in sommige artikels andere aanmaaksteden voor later geweven reeksen werden aangehaald. Vooral de Brugse stadsmerken die op een paar specimens op de rechter zelfkant voorkomen, de specifieke kleuren zoals wijnrood en groenblauw en bepaalde weeftechnische kenmerken van de hoge schering bewijzen dit. Toch blijven we voor bepaalde hierboven vermelde zaken op onze honger zitten. Delmarcel en Duverger suggereren in de geciteerde catalogus dat de wandtapijten in opdracht werden gemaakt van de Bruggeling Carlos Janssens en bewezen dat ze werden ontworpen door de Antwerpse kunstenaar Cornelis Schut (1597-1655)⁹, zeker voor een Brugs atelier¹⁰. De eerste schrijver baseert zich hiervoor op enkele schilderijen, tekeningen en vooral gravures van deze kunstschilder en op inscripties¹¹ op de wandtapijten zelf, zoals op een exemplaar in Milaan waarop onder meer ‘*Carlos Janssenius fecit 1666*’ prijkt. Zijn monogram (C.I.S. of C-(A)-J), dat blijkbaar weleens wijzigt, komt telkens rechts voor op iedere nog bewaarde editie van de ‘Apotheose van de Kunsten’ (slottapijt), wel niet op de uiterste (zwarte) rand van de boord waar meestal het legwerkersmonogram prijkt. Het staat telkens in de context van de voorstelling geweven: in het geopende boek van Aritmetica of op de balen die als het ware tegen de boord aanleunen. Het klopt dat handelaars over eigen sibbetekens

9 Over Cornelis Schut zie G. WILMERS, *Cornelis Schut (1597-1655). A Flemish Painter of the High Baroque*, Turnhout, 1996, 453 p.

10 DELMARCEL & DUVERGER, *Brugge en de tapijtkunst*, p. 456 en ook WILMERS, *Cornelis Schut (1597-1655)*, p. 119-128.

11 G. DELMARCEL, ‘Over merken en techniek van de Brugse wandtapijten’, in: DELMARCEL & DUVERGER, *Brugge en de tapijtkunst*, p. 145-146.

beschikten. Beiden schrijven dat hij als handelaar in Brugge werkzaam was en dat hij mogelijk ook een weversatelier leidde.

Een dergelijke combinatie van handelaar-atelierleider gebeurde volgens hen blijkbaar wel meer. Hij was in elk geval eigenaar van de kartons, aangezien zijn monogram, analoog aan de gebruikelijke handelsmerken, erop voorkomt¹². Wij vermoeden dat hij enkel een handelaar was, iemand die opdrachten gaf, ze liet uitvoeren en verkocht. Anders zou hij toch een eigen tapijtenmerkteken hebben gehad en zou hij dit laten prijken op (de boord van) de tapijten? Eric Duverger kon dankzij een document in het Antwerpse (!) stadsarchief bewijzen dat dezelfde reeks zeker tweemaal door of in opdracht van Janssens werd geweven, ca. 1654 en ca. 1655 telkens voor rekening van Don Francisco Garraza de Aquilar, die ze mogelijk in Spanje doorverkocht¹³. Dat dit document in het archief van de Scheldestad is gevonden, mag ons echter geenszins verbazen. Het gaat om een notariële akte betreffende een export naar Spanje vanuit Antwerpen dat toen - en niet meer Brugge! - een draaischijf van internationale handel was. Het gaat hier overduidelijk om het hergebruiken van de oudere kartons. Ze vielen in elk geval op het Iberisch schiereiland in goede smaak. Delmarcel stelt verder nadrukkelijk dat de reeks in zijn opdracht door Cornelis Schut werd ontworpen. Dit wordt bevestigd in de monografische studie met oeuverecatalogus over deze kunstenaar door Gertrude Wilmers¹⁴. Kunsthistorica Nora De Poorter, die twee jaar voor de Brugse tentoonstelling een artikel aan de reeks wijdde¹⁵, veronderstelt dat de eerste reeks werd geweven en door Schut werd ontworpen voor de Italiaanse veldheer en edelman Andrea Cantelmo (1598-1645), die tussen 1638 en 1644 in onze gewesten vertoeft, wat een pure hypothese is. Aan hem heeft Schut wel prenten opgedragen, wat geen

12 DELMARCEL & DUVERGER, *Brugge en de tapijtkunst*, p. 459.

13 E. DUVERGER, 'Tapijtwevers, tapijthandel en tapijtwerk in Brugge van de late middeleeuwen tot in het begin van de achttiende eeuw', in: DELMARCEL & DUVERGER, *Brugge en de tapijtkunst*, p. 94-96 (met bijlage 3, VI).

14 WILMERS, *Cornelis Schut (1597-1655)*, p. 119-128.

15 DE POORTER, 'Cornelis Schut als tapijntontwerper', p. 254-255. Zie ook WILMERS, *Cornelis Schut (1597-1655)*, p. 120 en G. LUIJTEN, *Het prentwerk van Cornelis Schut*, in: *Liber Memorialis Erik Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis van de Nederlanden*, Wetteren, 2006, p. 142.

enkel bewijs vormt dat deze militair ook de opdrachtgever is. Wij hebben bedenkingen bij deze veronderstelde pedigree.

HET PROCES JACOB VAN OOST TEGEN CHARLES JANSSENS

De ontdekking van enkele documenten in het Brugse stadsarchief laten echter nieuw licht schijnen op de herkomst, de aanmaak en de datering van deze meest succesvolle Brugse reeks weefsels uit de zeventiende eeuw¹⁶. Het gaat om een proces tussen kunstschilder Jacob van Oost de Oudere (1603-1671)¹⁷ en de al aangehaalde verkoper Charles Janssens duidelijk in verband met deze *'patronen van tapijtserieje . . . inhoud mouste wesen de zeven vrije consten, die op acht stucken vuytgetrocken ende geteekend zouden worden'*. Het proces werd tussen 1636 en 1637 voor de vierschaar van de stad Brugge uitgevocht. Het eerste bewaarde archiefstuk dateert van 13 juni 1636; het laatste van 23 januari 1637 toen, nadat beide partijen in de 'Camer (werden) gehoord', het vonnis werd geveld. Alleen dit al is interessant omdat we nu zo met grote zekerheid het weven van de 'editio princeps' in Brugge kunnen dateren in de tweede helft van jaren dertig van de zeventiende eeuw, mogelijk concreter tussen 1637 en ca. 1640. Zeker in de eerste helft van 1636 was dus al sprake van de aanmaak van deze serie, vermoedelijk wat vroeger. Volgens de gegevens in de procesbundel had Jacob van Oost blijkbaar de opdracht gekregen van de geciteerde Janssens om een reeks van acht patronen (kartons) te tekenen met 'De Zeven Vrije Kunsten' als thema. Meteen vernemen we ook duidelijk wie de opdrachtgever is.

Om zo snel mogelijk in productie te kunnen gaan, werd de opdracht opgesplitst. De schetsen of ontwerpen 'in het klein' werden door Janssens toevertrouwd aan een Antwerpse kunstenaar. Van Oost zou ze op ware grootte overbrengen en kreeg daarvoor één jaar de tijd vanaf het moment dat hij de eerste schets had ontvangen. De maker van die schetsen wordt in dit eerste document

16 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, 179. Procesdossiers, nr. 16.996. Het dossier bevat acht stukken, op de rug getekend met een letter van het alfabet van 'A' tot 'H', en een inventaris met overzicht van deze acht stukken. Het vervolg van onze gegevens putten we uit die documenten.

17 Over Jacob van Oost zie J.L. MEULEMEESTER, *Jacob van Oost de Oudere en het zeventiende-eeuwse Brugge*, Brugge, 1984, 475 p.

spijtig genoeg niet vermeld. Toch mogen we er zomaar niet van uitgaan dat het gaat om de telkens geciteerde en in dit verband altijd aangehaalde Cornelis Schut. Gertrude Wilmers bestempelt onder meer drie bewaarde schilderijen van Schut als kartons voor deze wandtapijten¹⁸ en herhaalt op die manier de gegevens door De Poorter en Delmarcel gepubliceerd¹⁹. Uit ons verder betoog zal blijken dat deze schilderijen hoogstwaarschijnlijk de kartons waren die door Jacob van Oost de Oudere werden gemaakt. Stilistisch worden ze aan Schut toegeschreven, wat dus vermoedelijk niet klopt. Deze schilderijen bevonden zich in een slechte toestand en werden blijkbaar ondeskundig gerestaureerd, waardoor een stilistische toeschrijving zeer moeilijk is.

Volgens de overeenkomst van begin 1636, die in het jezuïetencollege van Brugge werd afgesloten, diende Van Oost ze dus, volgens de procesnotitie, op ware grootte te tekenen om ze als kartons voor het weven te gebruiken²⁰. We hoopten stiekem dat verder uit de archiefdocumenten zou blijken dat de jezuïeten zelf de tapijten bestelden²¹. Noch Van Oost, noch Schut waren voor deze paters onbekenden. Nog interessanter wordt het wanneer we vernemen dat de jezuïetenbroeder Pieter Huyssens (1577-1637)²² aanwezig was bij het ondertekenen van de overeenkomst in het college van de Brugse paters en dat hij ook als getuige optreedt. Huyssens stelt in zijn getuigenis dat Janssens deze opdracht ‘*tmynder interventie*’ uitbesteed heeft aan Van Oost. Mogen we dan misschien meteen concluderen dat Van Oost deze opdracht dankzij Huyssens heeft gekregen? Dit bewijst nog meer de goeie contacten tussen deze Bruggelingen. Onze hoop verdween als een luchtkasteel. Het document verzwijgt namelijk voor wie de tapijten zullen worden geweven, al mogen we niet uitsluiten dat het voor deze paters was (?). Het is zeker niet uit-

18 WILMERS, *Cornelis Schut (1597-1655)*, p. 121-124.

19 DE POORTER, ‘Cornelis Schut als tapijntontwerper’, p. 244-263 en DELMARCEL, ‘De Zeven Vrije Kunsten’, p. 453-489.

20 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, 179. Procesdossiers, nr. 16.996, het openingsstuk of de eis van Van Oost, getekend ‘A’ op de rug.

21 In het weinige bewaarde archief van de Brugse jezuïeten in het Rijksarchief Brugge vonden we in dit verband niets terug.

22 R. VAN DRIESSCHE, ‘Huyssens, Pieter’, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek II*, Brussel, 1966, kol. 357-359 en J. SNAET, A.-F. MOREL & F. STRAUVEN, ‘Huyssens, Pieter’, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek XXI*, Brussel, 2014, kol. 502-522.

zonderlijk dat de Brugse jezuiten een beroep deden op Antwerpse kunstenaars om werken voor hen uit te voeren en te leveren. In hun Brugse bidplaats - de huidige Sint-Walburgakerk - krioelt het van dergelijk bewijsmateriaal, zoals het monumentale hoofdaltaar door Jacob Cocx (1593/1597-1665), de met diverse symbolen uitgevoerde preekstoel door Artus Quellinus de Jongere (1625-1700) of de meterslange communiebank door Hendrik Verbrugg(h)en (1654-1724), om ons hier tot enkele voorbeelden te beperken²³. Een reeks van die wandtapijten hing misschien ooit in hun Brugse klooster of college? Waarom werd het contract bijvoorbeeld bij de jezuiten afgesloten? Waarom was broeder-jezuïet en bouwmeester Huyskens aanwezig? En het thema past perfect in het leerprogramma van de jezuiten.

PIETER PAUL RUBENS

De procesbundel verklapt echter nog een interessanter element. Janssens verweert zich namelijk door te stellen dat hij eigenlijk geen schuld treft, want het is de Antwerpse kunstenaar aan wie hij het gevraagd heeft die de opdracht niet kan waarmaken waardoor hij de bewuste afspraak niet kon nakomen. We zijn natuurlijk benieuwd over welke kunstenaar het ging: het is niemand minder dan Pieter Paulus Rubens (1577-1640)²⁴. Zijn naam is spijtig genoeg om welke reden dan ook op het document geschrapt. Hier moeten we opmerken dat in enkele gevallen één of twee onderwerpen aan de reeks van acht werden toegevoegd²⁵. Zo is een wandtapijt 'De Gevolgen van de Oorlog' (of 'Venus tracht Mars te weerhouden') als negende stuk aangeduid in een Milanese collectie. Dit weefsel is weergave van een gelijknamig schilderij van Rubens in het museum Pitti in Florence. En we willen gewoon

23 J.L. MEULEMEESTER, 'Het interieur van de voormalige Brugse Jezuitenkerk in de zeventiende eeuw', in: *Vlaanderen*, 38 (1989), 4, p. 25-28, met bibliografie.

24 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, 179. Procesdossiers, nr. 16.996, 2de Delatie van de verweerder, getekend als stuk 'H' op de rug: 'Ende dat hij ver[weerde]r an hem h[eesche]r de zel[ve] schetsen ofte modellen niet leveren en can, niet door eenighe syne culpe ofte faulte, nemaer doordien dat den schilder Reubens [doorstreept] die hy d[aer]toe geschickt hadde t'employeren d[aer]toe voor alsnoch niet en can vacieren gelyck ter noot soude connen blycken'.

25 DELMARCEL, 'De Zeven Vrije Kunsten', p. 453-454 met afb. op p. 455; DELMARCEL & VAN TICHELEN, 'De wandtapijtkunst in de Zuidelijke Nederlanden', p. 70 en DELMARCEL, 'Brugse wandtapijten na tien jaar' p. 210-211.

aanvullen dat in het Vaticaan een smaller stuk bij één van de twee deelreeksen hangt met als titel 'De Vrije Kunsten worden door de Vrede terug tot leven gebracht'.

Rubens is dus meer aanwezig dan we vermoeden. Zou het mogelijk zijn dat zijn naam doorstreept werd omdat Janssens toen al wist dat hij twee jaar zou moeten wachten op de schetsen en dus naar een andere kunstenaar diende uit te kijken, met name Schut? De mogelijkheid dat hij het was die ontwerpen maakte, wordt echter door geen enkel argument tegengesproken. Hij ontwierp wandtapijten, had inderdaad werk genoeg om de zaak voor zich uit te schuiven en er waren ongetwijfeld contacten tussen hem en de jezuïeten, zelfs specifiek met Huysens. Op de etsen staat ten andere onloochenbaar 'C. Schut inven. et fecit'²⁶. De stelling dat Rubens nooit voor Brugge heeft gewerkt of dat er nooit werken van hem in Brugge hingen, moeten we aldus nogmaals formeel tegenspreken²⁷. Dat uiteindelijk niet Rubens, maar wel Schut ze zou ontwerpen, spreekt dit ook niet tegen. Rubens had waarschijnlijk te veel opdrachten, wat overigens blijkt door het argument van Janssens in zijn procesvoering dat de Antwerpse ontwerper zodanig veel werk had dat hij het binnen de twee jaar niet kon maken. Hij schoof die opdracht mogelijk door. Tussen Schut en Rubens bestonden ongetwijfeld contacten, mogelijk ging hij zelfs tussen 1614 en 1618 bij Rubens in de leer of werkte bij hem²⁸. Schut had in het ontwerpen van wandtapijten ten andere voldoende ervaring²⁹. Door dit vonnis was Janssens waarschijnlijk verplicht de opdracht door te schuiven van Rubens naar Schut. Dit is natuurlijk een louter veronderstelling. Omwille van de haute-lissetechniek zijn de schilderijen - er bleven er, zoals gezegd, drie bewaard, die tot de collectie van het Rubenshuis in Antwerpen toebehoren - van Van Oost (?) niet in spiegelbeeld ten opzichte van de tapijten. De

26 WILMERS, *Cornelis Schut (1597-1655)*, p. 121-128.

27 We stelden dit al vroeger vast: J.L. MEULEMEESTER, 'Huysens, Rubens, Van Mildert en het zeventiende-eeuwse hoofdaltaar van de Sint-Donaaskathedraal in Brugge', in: *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen*, 1986, p. 173-204. Zie ook J.L. MEULEMEESTER, 'Een Brugse Rubens voor 'een appel en een ei' verkocht', in: *Brugge. Die Scone*, 31 (2010), 3, p. 33-35.

28 WILMERS, *Cornelis Schut (1597-1655)*, p. 13.

29 WILMERS, *Cornelis Schut (1597-1655)*, p. 16.

kartontekenaar werkte volgens patronen, etsen of schetsen van Schut. En die kartonschilder was Van Oost!

DE GETUIGENIS VAN PIETER HUYSSSENS EN HET VONNIS

Charles Janssens had volgens de documenten in de procesbundel zijn verplichtingen blijkbaar niet nagekomen, namelijk het overmaken van acht schetsen *'in 't cleyne'*, waardoor Van Oost hem een proces aandeed. Van Oost vermoedde daarenboven dat Janssens ook de grote patronen of *'grootte stucken'* had uitbesteed in Antwerpen en dit voor een groter bedrag dan de afgesproken negentien ponden groten per stuk. Daarover was Van Oost ten zeerste verbolgen want hij had *'ter oirsaecke deselve bestedynghe ontseyt diversche andre wercken'* Hij eiste daarom dat Janssens dit bij eed zou weerleggen of een schadevergoeding zou betalen van tweehonderd gulden (of 33 ponden 6 schellingen 8 groten)³⁰. Huyssens treedt in dit proces verder als getuige voor Jacob van Oost op³¹. Hij handelt duidelijk als kunstkenner, als *'connaissanceur'*, niet als jezuïet, want zijn geestelijke titulatuur *'broeder'* werd in de getuigenis duidelijk geschrapt. Dit betekent in elk geval dat er zeker goeie contacten tussen beiden bestonden. Janssens zou dus (vermoedelijk) bij Schut acht tekeningen (*'patroonen ende schetsen'*) bestellen die door Van Oost op de grootte - in het document staat *'vuytgetrocken'* - van de tapijten zouden worden gebracht en dit op lijnwaad dat hem eveneens zou worden bezorgd. Van Oost zou voor die opdracht negentien ponden groten per karton krijgen en, zoals gezegd, het lijnwaad. Janssens' reden van verandering en argument van verweer ligt blijkbaar ook in het feit dat Van Oost maanden tijd had, maar de kartons nog steeds niet heeft getekend. Tevens wijst hij erop dat de gevraagde Antwerpenaar binnen de twee jaar geen tijd had. Janssens herhaalt telkens in al zijn *'verweerstukken'* dat er was afgesproken dat de *'deal'* pas zou ingaan zodra Van Oost een eerste schets zou ontvangen. Zolang er geen schetsen waren, kon hij niet starten. Deze argumentatie

30 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, 179. Procesdossiers, nr. 16.996, zowel in de eis (stuk 'A') als in het stuk 'G' van de eiser komt dit ter sprake.

31 In dit procesdossier (BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, 179. Procesdossiers, nr. 16.996) bij het processtuk *'Contredebat ende Dealtie van eede'*, gemarkeerd als stuk 'G', steekt een afzonderlijk blad met de getuigenis van Pieter Huyssens, zie bijlage.

wordt natuurlijk onderuitgehaald door de getuigenis van Pieter Huysens.

Op 23 januari 1637 viel het verdict³². Van Oost won het proces en Janssens werd in het ongelijk gesteld. Janssens moest binnen de acht maanden aan Van Oost de schetsen leveren, zodanig dat de Brugse kunstschilder de kartons kon tekenen. Deed Janssens dit niet, dan hing een fikse boete boven zijn hoofd. Hij moest ook de onkosten van het proces betalen. We veronderstellen dat Schut de schetsen-etsen leverde en dat Van Oost ze op ware grootte van de tapijten tekende, dus de kartons en dit ten laatste vanaf september 1637. Indien dit zo is, zijn de tapijten, zoals Nora De Poorter redeneert, uitgevoerd op haute-lisse³³, wat technisch gezien moeilijk zichtbaar is. Professor Delmarcel heeft ten andere terecht opgemerkt dat bij het afgewerkte stuk het niet meer valt uit te maken of ze basse-lisse of haute-lisse zijn geweest³⁴. Janssens treedt hier voortdurend als tussenpersoon op: hij zoekt ontwerpers, bestelt ze, laat ze weven en verkoopt ze. Nergens vinden we een argument dat hij ook een legwerkersatelier leidde. Uiteraard komt de naam Charles (Karel) Janssens uitermate veel voor in documenten in het stadsarchief, ook als makelaar en enkele jaren zetelde hij in het bestuur van deze corporatieve organisatie.³⁵ In die zin is het een ‘vervelende’ naam om concreet gegevens te vinden, ook al kunnen we hem situeren omstreeks 1625 en 1665.

32 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, 158, Terminacieboeken, 1636-1639, geen folio-aanduiding, 23 januari 1637: ‘Ghecondemneert den ver[weerde]re (= Janssens) an[den] h[eesche]re (= Van Oost) te leveren de questieuse doucken schetsen ende inventien binnen den tydt van acht maenden, ofte by faute van dien an[den] h[eesche]re te betaelen costen schaeden ende interesten, condemnerende den ver[weerde]re inde costen van[de] processe’.

33 DEPOORTER, ‘Cornelis Schut als tapijtontwerper’, p. 258.

34 DELMARCEL, ‘Over merken en techniek’, p. 142.

35 Ene Charles Janssens treedt in 1651 toe tot de nering van de makelaars om er vanaf het jaar daarop reeds viermaal opeenvolgend in het bestuur te zetelen. De laatste maal, van 4 maart 1655 tot 17 maart 1656 vervulde hij de bestuursfunctie van deken of voorzitter. We konden niet achterhalen of het over de Janssens gaat in verband met de wandtapijten. Zie A. VANDEN ABEELE & M. CATRY, *Makelaars en handelaars, van nering der makelaars naar kamer van koophandel in het 17^e-eeuwse Brugge*, Brugge, 1992, p. 111, 157-158.

BESLUIT

De in het stadsarchief teruggevonden documenten bezorgen ons niet alleen aanvullende gegevens nopens deze wandtapijten: herkomst van de eerste serie, datering en aanmaak, maar geven nu ook het definitieve bewijs dat Van Oost werkzaam was als kartontekenaar van wandtapijten. Dit werd in het verleden al dikwijls verondersteld³⁶, maar nooit bewezen. Tevens durven we met wat voorzichtigheid stellen dat de drie bewaarde schilderijen, die tot de collectie van het Rubenshuis behoren, hoogstwaarschijnlijk niet van Schut zijn, wel van Jacob van Oost de Oudere. Ze blijken zo slecht gerestaureerd dat een stilistische toeschrijving met de nodige nuances dient genomen te worden³⁷. Met deze toeschrijving moeten we opletten. Niemand weet hoe het vonnis uiteindelijk werd uitgevoerd. Het kan bijvoorbeeld zijn dat Janssens de gevraagde onkosten van de rechtszaak betaalde en tevens de boete aan Van Oost uitkeerde. Dan waren zijn handen vrij en kon hij ook de kartons in Antwerpen, dus bij Schut, laten maken. Daardoor gaat onze veronderstelling dat de geciteerde schilderijen aan Van Oost kunnen worden toegeschreven de mist in en staan ze terug op naam van Schut. Dat er vriendschappelijke contacten tussen Huysens en Van Oost en dus ook mogelijk met Rubens waren, is wel meer dan een leuk weetje. En we blijven hopen dat de jezuïeten de reeks bestelden voor hun klooster op het Sint-Maartensplein in Brugge, alhoewel dit momenteel puur een hypothese is. Of was het voor hun school? De vergadering vond ten andere in het college plaats, zoals duidelijk in de archiefbescheiden staat genoteerd. De onderwerpen pasten daar perfect. Delmarcel merkt in een reactie op dit artikel op dat de wandtapijtenseries drie verschillende boorden hebben, maar ook andere opschriften. De meeste geven een verklaring van de voorgestelde “ars” - wat uitstekend past in de context van de jezuïeten -, andere verwijzen naar “oorlog en vrede”. Dit zou kunnen wijzen op een latere interpretatie van de serie, mede ingegeven door het bijkomende en al geciteerde schilderij van Rubens in het pa-

36 Zie bijv. J.L. MEULEMEESTER, ‘Textiele activiteiten van de Brugse familie Van Oost-Van Blootacker’, in: *Liber Memorialis Erik Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis van de Nederlanden*, Wetteren, 2006, vooral p. 153-160.

37 Over de pedigree en de minder goeie restauratie zie DE POORTER, ‘Cornelis Schut als tapijntontwerper’, p. 247-248.

lazzo Pitti in Florence met als thema “De gevolgen van de Oorlog”. Intussen werd ontdekt dat een voorbeeld van zo’n wandtapijt in de verzameling Toms in Romainmôtier (Zwitserland) hangt³⁸. Hoe dan ook, deze archiefontdekking vult in elk geval de gegevens over deze wandtapijtreeks qua pedigree, datering en ontstaansgeschiedenis grondig aan. We beantwoorden hier meteen aan de wens van prof. Delmarcel³⁹ waarin hij hoopt dat nieuwe vondsten de kennis over de Brugse wandtapijtkunst zullen aanvullen en meteen herhalen we deze hoop voor de toekomst.

38 DELMARCEL, ‘Brugse wandtapijten na tien jaar’, p. 210-211.

39 IDEM, ‘Over merken en techniek’, p. 147.

BIJLAGE: GETUIGENIS VAN PIETER HUYSSENS
BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, reeks 179 processen,
procesdossier nr. 16.996, bijlage bij het processtuk *Contredebat ende
Delatie van eede* vanwege de eiser, gemarkeerd als stuk 'G'.

*Omme dieswille dat men van alle waerachtighe
zaecken schuldich is ghetuughenisse te gheven
zonderlynghe daertoe ver zocht zijnde, zoo ist
dat ick onderschreven [doorschrapt: broeder] Pieter Huyssens
rerilgieus der societeyt Jesu ghetuyghe ende attestere
voor de gherechte waerheyten ver zoucke van
Jacob van Oost schildermeester binnen dezer
stadt van Brugghe, dat ick inde maendt van
. 16 36 lastleden by ende p[rese]nt gheweest
hebbe in het collegie vande voornoomde societeyt
alwaer dat Chaerles Janssens absolutelick
tmynder interventie besteedt heeft anden
voornoomden Jacob van Oost te maecken ende
schilderen acht stucken int groote rep[rese]nterende
de historie vande zeven vrie consten voor
de somme van neghentien ponden grooten
van elck particulier stuck, dan of den zelve
Chaerles Janssens an hem Van Oost ten
dien effecte zoude overleveren de schetzen
ofte patroonen int cleene, dewelcke
hy daertoe expresselick zoude doen maecken
tot Andwerpen, daertoe hy Janssens noch
schuldich was te leveren de doucken omme
de zelve acht stucken op te maecken, de wel[c]ke]*

versozijde
*alles moesten volmaect wezen binnen den tyt
van een jaer naer date van tselve accord
ende bestedynghe, Tuijcht voorts dat overmits
de zelve acht stucken int groote precyselick
moesten ghemaect wezen binnen een jaer
hy Van Oost niet en wilde annemen te
maecken de inventien omme de corticheyt*

*vanden zelven tyt, daeromme den zelven
Chærles Janssens seyde dat hy de patroonen
tot andwerpen zoude doen maecken ende an
hem Van Oost tydelick overleveren, p[rese]nterende
alle tselve voor wette te verclaersen tallen
tyden dies noodt verzocht zynde my toirconden
dezer*

(Getekend in handschrift van de getuige:)

Peeter Huijssens

Religieus der S^{ctit} Jesus

De grote ontreddering. Het archiefwezen in Oost- en West- Vlaanderen tijdens de Eerste Wereldoorlog¹

De inval van het Duitse leger in augustus 1914 was voor België (en zijn archivariissen) een onbekende ervaring. Sinds het Verdrag van Londen in 1839 de onafhankelijkheid van België had erkend, was het een neutraal land geweest. Toen aan die vreedzame periode een einde kwam, waren er wel moderne regels voorhanden om het conflict in goede banen te leiden. In 1907 was namelijk tijdens de tweede vredesconferentie in Den Haag een *Verdrag nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land* opgesteld. Het zevenentwintigste artikel hiervan behandelde onder meer de bescherming van erfgoed. Het verdrag schreef voor dat culturele en wetenschappelijke instellingen en historische monumenten gespaard moesten blijven tijdens belegeringen en bombardementen. Archiefinstellingen leken zo gevrijwaard tegen gevaar.

Toen in 1911 het gemeentehuis van Schaarbeek afbrandde - een brand die was aangestoken - ging een groot deel van het gemeentearchief verloren². Dergelijke calamiteiten waren betreurenswaardig, maar niet onverwacht, aangezien veel archieven werden bewaard op de bovenste verdiepingen van oude, druk gebruikte gebouwen. Wat dan als deze archieven in een nietsontziende wereldbrand terecht komen? In haar studie naar de Belgische musea tijdens de Eerste Wereldoorlog stelt Anneleen Arnout vast dat de museumhistoriografie die oorlogstijd veelal als een periode van verstoorde werking typeert. Zij stelt dit beeld bij door te wijzen

¹ Dit artikel is gebaseerd op de masterproef die Michel Vanluchene in 2015 schreef, onder begeleiding van Timo Van Havere: *De Belgische archieven in het Sperrgebiet tijdens de Eerste Wereldoorlog* (KU Leuven, Faculteit Letteren, Master in de Geschiedenis, 2015).

² G. DENHAENE, 'L'incendie de l'hôtel de ville communal de Schaarbeek (1911): répercussion sur la conservation des archives, mise sur pied d'un service central d'archives (1915) et démantèlement de celui-ci (1930)', in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 73 (2002), p. 41-62.

op het doelbewuste handelen van de diverse conservatoren, die hun instelling behouden door de oorlog trachtten te loodsen³. Op die manier wordt de *Groote Oorlog* niet enkel een moment van gevaar, maar ook van uitdagingen en misschien zelfs van kansen.

Of dit beeld ook geldt voor het archiefwezen, is nog maar nauwelijks bestudeerd. De geschiedschrijving richt zich immers veelal op slechts één archief, wat zich niet leent tot een ruimere blik. Archiefgeschiedenis wordt dan ook meestal maar geschreven als inleiding op een inventaris of archievenoverzicht, of om het jubileum van een archiefinstelling luister bij te zetten⁴. In dergelijke werken - vaak niet meer dan kronieken - krijgt de Eerste Wereldoorlog soms een plaats. Zo ook in de historische schetsen over de Vlaamse Rijksarchieven in de Provinciën in het 'overzicht van de fondsen en verzamelingen' dat in 1975 verscheen⁵. Voor het Rijksarchief van Antwerpen was de oorlog blijkbaar een periode van vertraging van het archiefwerk (p. 25), terwijl in Hasselt de rijksarchivaris net een "reusachtig werk" tot stand kon brengen (p. 237). Wat Brugge (p. 109) en Gent (p. 160) betreft, wordt de oorlog als ronduit gevaarlijk voorgesteld. Onder meer deze twee laatste archieven komen hierna verder aan bod.

In dit artikel wordt onderzocht hoe de Belgische stads- en Rijksarchieven en hun archivariissen de Eerste Wereldoorlog beleefden. Archivariissen moesten regelmatig rapporten en jaarverslagen opstellen. Dat veranderde niet tijdens of na de oorlog. Dergelijke stukken bieden in de eerste plaats informatie over wat er in de archiefinstellingen gebeurde. Met een dergelijk doel voor ogen werden ze dan ook geschreven. Honderd jaar later kunnen

3 A. ARNOUT, 'Archimedes achterna. De Belgische musea tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2010, nr. 22, p. 55-92.

4 R. REININGHAUS, 'Archivgeschichte. Umriss einer untergründigen Subdisziplin', in: *Archivar. Zeitschrift für Archivwesen*, 61 (2008), p. 353.

5 *Het Rijksarchief in de Provinciën. Overzicht van de fondsen en verzamelingen. I. De Vlaamse provinciën*, Brussel, 1975. De historische overzichten in H. COPPENS & R. LAURENT (red.), *Het Rijksarchief in België. 1796-1996. Geschiedenis van de instelling en bio-bibliografisch repertorium van de archivariissen*, Brussel, 1996 (Miscellanea Archivistica Studia, 86). behandelen de oorlog grotendeels op dezelfde manier als het oudere werk; enkel in het hoofdstuk over het Hasseltse Rijksarchief komen de oorlogsjaren niet meer aan bod.

ze ook op een andere manier worden gelezen: de rapporten tonen ook hoe de archivariissen de gebeurtenissen opvatten en wensten te presenteren. Aangezien de ervaringen van de archivariissen in dit artikel centraal staan, zullen andere perspectieven maar op enkele plaatsen aan bod komen; bronnen die daarvoor kunnen gebruikt worden, zijn bovendien zeldzaam. Al het materiaal dat wel beschikbaar is, maakt het mogelijk een beeld te schetsen van de impact van de Eerste Wereldoorlog op het werk, en bijgevolg ook op het zelfbeeld van de Belgische archivariissen, tijdens het eerste kwart van de twintigste eeuw.

De archieven die in dit onderzoek een rol spelen, bevonden zich aan de twee kanten van de frontlijn. Nadat in oktober 1914 de opmars van het Duitse leger tot stilstand kwam, bleef enkel een deel van de Westhoek onder Belgisch bestuur. De rest van het land werd grotendeels onder het bewind van een generaal-gouverneur geplaatst, die in Brussel zetelde. Het gebied dat het dichtst bij het oorlogsgebied lag - voornamelijk Oost- en West-Vlaanderen, maar ook een stuk van Henegouwen en Luxemburg - werd het *Etappengebied*, dat uitsluitend onder militair gezag stond. In het *Etappengebied* nam de regio rond Brugge een bijzondere plaats in, omdat daar de Duitse marine was gestationeerd⁶. Binnen deze zone waren strengere maatregelen van kracht, juist vanwege die nabijheid van Brugge als marinebolwerk. Het oorlogsgevaar was er ook groter. Dat gold natuurlijk nog meer voor de eigenlijke frontlijn en de westelijke uithoek van het land die niet door het Duitse leger werd bezet. De oorlogservaring van deze streek was misschien atypisch, maar net door de intensiteit ervan omvat haar archiefgeschiedenis verschillende interessante casussen.

In 2009 stelde Eric Ketelaar vast dat de geschiedenis van het Belgische archiefwezen nog niet is geschreven, maar dat hier wel steeds meer bouwstenen voor ter beschikking komen⁷. Hun aantal neemt voortdurend toe, ook wat de oorlogstijd betreft.

6 S. DE SCHAEPDRIJVER, *Bolwerk Brugge. Bezette stad in 14-18*, Lichtervelde, 2014.

7 E. KETELAAR, 'Archiefgeschiedenis', in: Y. BOS-ROPS, e.a. (red.), *Lezen! Teksten over het archief*, (Jaarboek van de Stichting Archiefpublicaties, 2007), s-Gravenhage, 2009, p. 23.

Zo verscheen in 2014 *Macht en Onmacht. De rol van archieven in oorlog en bij rechtsherstel*, met enkele bijdragen over de Eerste Wereldoorlog⁸. Zij vormen een waardevolle aanvulling op eerdere werken over het Belgische archiefwezen in oorlogstijd, die vooral over de Tweede Wereldoorlog handelden: *De Duitse Archiefbescherming in België tijdens de Tweede Wereldoorlog* van Els Herrebout (1997) en *Oorlog en Verleden. Nationale geschiedenis in België en in Nederland, 1938-1947* van Marnix Beyen (2002). Dankzij de herdenkingswoede rond de honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog lijkt de archiefgeschiedenis nu ook eindelijk aan te sluiten bij een bredere tendens in de historiografie. Al in de jaren negentig trad de *Groote Oorlog* uit de schaduw van de Tweede Wereldoorlog; de publicatie van het standaardwerk van Sophie de Schaepdrijver in 1997 vormde daar een keerpunt in⁹.

De Belgische archiefwereld heeft de eigen oorlogsgeschiedenis weliswaar nog niet helemaal ontdekt. Het omvangrijke *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog in België* dat in 2010 door het Algemeen Rijksarchief werd uitgegeven, bevat immers lemma's over wetenschappelijke instellingen als de Koninklijke Bibliotheek, het KMI en het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, maar niet over de Rijksarchieven zelf¹⁰. In het Gentse *Buskruit en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in De Zwarte Doos (20ste eeuw)* krijgt het stadsarchief wel een plaats¹¹. De geschiedenis van deze archiefinstelling tijdens de oorlogsjaren werd intussen geschreven¹². Dit geldt ook voor Ieper, waar het archief

8 R. BLOM, e.a. (red.), *Macht en Onmacht. De rol van archieven in oorlog en bij rechtsherstel* (Jaarboek van de Stichting Archiefpublicaties, 14), 's-Gravenhage, 2014.

9 B. BENVINDO, B. MAJERUS & A. VRINTS, 'La Grande Guerre des historiens belges, 1914-2014', in: *Journal of Belgian History*, 44 (2014), p. 187-194.

10 M. AMARA, V. D'HOOGHE & H. VANDEN BOSCH, *Guide des sources de la Première Guerre mondiale en Belgique. Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog in België* (Studies over de Eerste Wereldoorlog, 17), 2 dln., Brussel, 2010.

11 L. CHARLES, 'Overheidsbronnen voor de studie van de twee wereldoorlogen', in: L. CHARLES (red.), *Buskruit en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in De Zwarte Doos (20ste eeuw)*, Gent, 2007, p. 180.

12 T. VAN HAVERE, "'Je suis souvent tout seul aux archives'". De stadsarchivarissen van Gent en de Eerste Wereldoorlog', in: R. BLOM, e.a. (red.), *Macht en Onmacht. De rol van archieven in oorlog en bij rechtsherstel* (Jaarboek van de Stichting Archiefpublicaties, 14), 's-Gravenhage, 2014, p. 73-86.

in 1914 volledig verloren ging¹³. De oorlogsgeschiedenis van die instelling komt samen met deze van Diksmuide en Nieuwpoort aan bod in een recent, maar kort artikel, dat vooral ook aandacht schenkt aan de terugkeer van documenten die tijdens de Eerste Wereldoorlog vermist raakten¹⁴. Een dergelijk hedendaags, praktisch luik krijgt in dit artikel geen plaats, maar het thema is op zichzelf - jammer genoeg - nog steeds actueel¹⁵.

DE OOST- EN WEST-VLAAMSE ARCHIVARISSEN VÓÓR 1914

Aan het begin van de twintigste eeuw was het Belgische archiefwezen volop aan het moderniseren. Het eerste nummer van de *Revue des Bibliothèques et Archives de Belgique* verscheen in 1903. In 1907 werd een *Association des Archivistes et Bibliothécaires belges* opgericht. De internationale renommee die Belgische archivariissen als Louis-Prosper Gachard in de negentiende eeuw hadden genoten, kreeg een nieuw elan. Archivariissen en historici ijverden om zoveel mogelijk archieven op een eigentijdse manier te ontsluiten. In de verschillende Rijksarchieven werd duchtig geïnventariseerd, terwijl de *Commission pour la Publication des Inventaires des Petites Archives* probeerde alle Belgische archieven die niet in een Rijksarchief werden bewaard, toegankelijk te maken¹⁶. Deze activiteit uitte zich onder meer in de uitgave van een *Annuaire des archives de Belgique* in 1913¹⁷. Dit boek - dat het eerste van een nooit voortgezette reeks had moeten worden - toont dat het archiefwezen in Oost- en West-Vlaanderen op dat moment het best was uitgebouwd. Al in 1855 had Prudens van Duyse gewezen op de grote activiteit die in deze provincies aan de dag werd gelegd, terwijl ook Henegouwen volgens hem enkele

13 R. OPSOMMER, 'Het Iepers stadsarchief en de Eerste Wereldoorlog', in: *Archief en Bibliotheekwezen in België*, 73 (2002), p. 13-26.

14 C. VANDEWALLE, '1914-1918. Stads- en gemeentearchieven op de frontlijn', in: *META*, 90 (2014), nr. 8, p. 19-23.

15 Cf. S. VAN DER AUWERA, *Cultureel erfgoed onder vuur. Naar een integrale beschermingsstrategie voor culturele goederen tijdens gewapende conflicten*, Antwerpen-Apeldoorn, 2013.

16 T. WOUTERS, *Kleine archieven, grote voorbeelden? Vernieuwingen in het Belgische archieflandschap in de laatste decennia van de lange negentiende eeuw*, onuitgegeven masterproef, KU Leuven, Faculteit Letteren, Master in de Geschiedenis, 2015.

17 L. VERRIEST, *Annuaire des archives de Belgique*, Roeselare, 1913.

vaardige archivariissen telde¹⁸. De *Annuaire* uit 1913 bevestigde dit beeld. Van alle 72 archieven die erin werden beschreven, kwamen er twaalf uit West-Vlaanderen en tien uit Oost-Vlaanderen. Enkel Henegouwen deed het nog beter met een bespreking van zeventien archieven, maar dat was de provincie waar samensteller Léo Verriest zelf uit afkomstig was.

Als er iemand uitdrukkelijk met het beheer van een archief was belast, verwees Verriest hiernaar in zijn *Annuaire*. Wat de archieven uit West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen betrof, kon hij bij negen en vijf archieven een archivaris vermelden. Dat was verhoudingsgewijs best veel: voor heel België werden maar bij 46 archieven een of meerdere personeelsleden opgegeven. Deze kleine groep was erg divers, onder meer wat hun leeftijd betrof. Enkele van de Vlaamse archivariissen waren in 1913 erg oud. Louis Gilliodts-van Severen, stadsarchivaris van Brugge, was al 87 jaar. In Tielt vierde Désiré de Somviele zijn 75ste verjaardag. De jongste onder hen was mogelijk de stadssecretaris van Diksmuide, die sinds 1901 ook de eretitel van archivaris droeg. Ernest Hosten was in 1883 geboren.

Het grote leeftijdsverschil droeg bij aan het heterogene profiel van deze Vlaamse archivariissen. Twee onder hen hadden bijvoorbeeld lessen gevolgd aan de Parijse *Ecole des Chartes*, een prestigieuze archiefschool die geen Belgisch equivalent had: Gilliodts-van Severen aan het begin van de jaren 1850 en Gents stadsarchivaris Victor Vander Haeghen dertig jaar later¹⁹. In België kregen de vereiste kwaliteiten van archivariissen pas vanaf het einde van de negentiende eeuw een vastere omschrijving. Met het Koninklijk Besluit van 14 juni 1895 werd een examen ingevoerd waarmee de titel van ‘kandidaat-archivaris’ kon worden behaald. Enkel

18 P. VAN DUYSE, ‘Mouvement statistique des archives communales en Belgique’, in: *Messenger des Sciences historiques, des Arts et de la Bibliographie de Belgique*, 1855, p. 507.

19 R.F. APERS, ‘Victor van der Haeghen (1854-1916)’, in: T. LUYKX (red.), *Rijksuniversiteit te Gent. Liber memorialis 1913-1960. Deel I. Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte*, Gent, 1960, p. 68-69; T. VAN HAVERE, ‘Op weg naar het archief. De jonge jaren van Louis Gilliodts (1827-1915)’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 150 (2013), p. 429-431.

wie deze test had doorstaan, kon als archivaris aan de slag in de Rijksarchieven. Plannen voor een bijhorende opleiding werden vervolgens uitgedacht door Joseph Cuvelier, toen nog onderafdelingshoofd bij het Algemeen Rijksarchief. Het opleidingstraject dat Cuvelier voor ogen had, begon bij voorkeur met het behalen van een doctoraat in de Geschiedenis. Wie daarna slaagde in het staatsexamen, zou de 'cours pratique d'archivéconomie' kunnen aanvangen, die moest bestaan uit een theoretisch luik en uit een stage in het Algemeen Rijksarchief. Uiteindelijk zou aan het einde van deze uitdagende opleiding de titel van 'archiviste-paléographe' worden toegekend²⁰. De uitvoering van dit idee moest echter wachten tot na de Eerste Wereldoorlog.

Het examen dat sinds 1896 jaarlijks werd gehouden - 1899 uitgezonderd -, leverde het gewenste resultaat op. In 1908 bestond het wetenschappelijk personeel van de Rijksarchieven al grotendeels uit jonge, gediplomeerde archivarissen, die haast allemaal als historicus waren afgestudeerd²¹. Een van die nieuwe krachten was baron Albert van Zuylen van Nyevelt, die in 1894 de titel van doctor in de Rechten had verworven. In 1898 slaagde hij in het archivariësexamen, zodat hij vanaf 1900 aan de slag kon als adjunct-conservator in het Rijksarchief van Brugge. De ervaring die hij vervolgens opdeed, bereidde hem voor op zijn volgende functie. Vanaf 1907 stond hij namelijk aan het hoofd van dat archiefdepot. Van Zuylen van Nyevelt was zo de geschikte persoon om als voorzitter van de West-Vlaamse *Commission des Petites Archives* op te treden²². Op die manier speelde hij een actieve rol in de verspreiding van de archivalistische vernieuwing, die toen in België opgang maakte. In de lokale archieven werden tegelijkertijd ook archivarissen benoemd die een universitair diploma bezaten,

- 20 C. BRUNEEL, 'De la maîtrise des sciences auxiliaires traditionnelles à l'appréciation des "titres et mérites scientifiques": les critères de recrutement des archivistes de l'État aux XIXe et XXe siècles', in: E. PUT & C. VANCOPPENOLLE (red.), *Archiefambacht tussen geschiedbedrijven erfgoedwinkel. Een balans bij het afscheid van vijf Rijksarchivarissen* (Miscellanea Archivistica Studia, 208), Brussel, 2013, p. 61-90; L.D. GELLER, 'Joseph Cuvelier, Belgian Archival Education, and the First International Congress of Archivists, Brussels, 1910', in: *Archivaria*, 1983, nr. 16, p. 29.
- 21 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Ministère de l'Intérieur. Enseignement Supérieur. Nouveau Fonds (T 038), nr. 400: 'Note à Monsieur le Ministre', 25 maart 1908.
- 22 WOUTERS, *Kleine archieven, grote voorbeelden?*, p. 75-77.

maar hun aantal bleef beperkt. Bovendien hadden ook zij nooit een echte archiefopleiding genoten. Het Belgische archivariiscorps was aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog nog in essentie autodidact. Aan de modernisering die daarin verandering had kunnen brengen, kwam door het uitbreken van de oorlog abrupt een einde.

'NÉCESSITÉ MILITAIRE?' VERNIELING EN VERHUIZING VAN ARCHIEF

Toen op 4 augustus 1914 het Duitse leger België binnentrok, waren er nauwelijks maatregelen genomen om het erfgoed veilig te stellen. Het spijtige gevolg hiervan bleek al snel. De Haagse verdragen veranderden namelijk maar weinig aan de reële gevaren van oorlog. Dat werd al duidelijk in Luik, de eerste stad die werd bezet. Daar werd het Duitse hoofdkwartier ondergebracht in het justitiepaleis, waar ook het Rijksarchief was gehuisvest. Op de negende dag van de bezetting bleek dat het archief 's nachts bezoek had gekregen van "représentants de la haute Kultur teutonnes", zoals conservator Léon Lahaye het in een naoorlogs rapport uitdrukte²³. De kantoren van het Luikse Rijksarchief waren overhoop gehaald en soldaten hadden in het depot overnacht (en dit bevuild). De plaatselijke commandant drukte hier zijn spijt over uit en beloofde een herhaling te zullen vermijden. Toch was dit pas het begin van allerlei rampspoed, die ertoe leidde dat het archiefpersoneel vanaf juli 1916 elders onderdak moest zoeken, terwijl het archief noodgedwongen in het bezette gebouw achterbleef²⁴. De oorlogsmachine stopte niet voor een archief.

In het Luikse Rijksarchief bleef het verlies van archiefstukken uiteindelijk beperkt. Dat merkte ook Pius Dirr, een archivaris uit Beieren, na de oorlog op. Hij verdedigde de acties van het Duitse leger met vuur. Joseph Cuvelier, die in 1912 algemeen rijksarchivaris was geworden, voelde maar weinig voor deze weerlegging van de Belgische beleving van de oorlog. Waar Cuvelier zich onder

23 'Rapport de Léon Lahaye', uitgegeven in: P. PIEYNS-RIGO, 'Les Archives de l'Etat à Liège durant la guerre 1914-1918', in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 67 (1996), p. 2.

24 'Rapport de Léon Lahaye', p. 2-4.

meer aan stoorde, was dat Dirr steeds het excuus van ‘nécessité militaire’ inriep, om elke misstap goed te praten²⁵. En misstappen kwamen tijdens de eerste oorlogsweken al regelmatig voor. Nog in augustus 1914 werd een erfgoedinstelling werkelijk zwaar getroffen. Tijdens de nacht van 25 op 26 augustus werd een belangrijk deel van Leuven in de as gelegd. Ook de universiteitsbibliotheek verdween toen in de vlammen. Zo gingen ook archiefstukken verloren, zoals de stichtingsbul van de oude Leuvense universiteit. Zij was nog maar sinds 1909 opnieuw in de stad, nadat het archief van de universiteit in 1794 uit angst voor de revolutionaire woede naar het buitenland was weggestuurd²⁶. Het stadhuis - en daardoor ook het stadsarchief - bleef wel bewaard. Dat was niet het geval in Dendermonde. Daar werd het archief op 17 september vernield, toen het stadhuis afbrandde²⁷.

Het nieuws van de brand van Leuven verscheen enkele dagen later in de Gentse kranten. Op 1 september werd dit aangevuld met het bericht dat de Sint-Pieterskerk en de universiteitshallen waren vernietigd²⁸. Over de vernielingen in Dendermonde werd op 20 september bericht²⁹. Hoewel het Duitse leger al sinds september vlakbij de stad was, werd de veiligheid van het Gentse stadsarchief toch nog geen prioriteit. Pas op 29 september vroeg de stadssecretaris aan de stadsarchitect om de kelders onder het stadhuis met spoed in orde te brengen, om er archiefstukken in te kunnen bergen. Op 7 oktober verhuisden tenslotte de belangrijkste reeksen van de zolder van het stadhuis naar de kelder³⁰. De Duitse intocht in de stad volgde op 12 oktober. De laattijdige voorzorgsmaatregelen bleken uiteindelijk overbodig. Dat was ook het geval

25 J. CUVELIER, ‘Les archives en Belgique pendant la guerre’, in: *Revue belge de Philologie et d’Histoire*, 7 (1928), p. 1021.

26 J. ROEGIERS, ‘Van toen tot nu’, in: M. NELUSSEN, m.m.v. E. VAN MINGROOT & J. ROEGIERS, *De stichtingsbul van de Leuvense Universiteit 1425-1914*, Leuven, 2000, p. 275.

27 A. STROOBANTS, ‘Het Dendermondse stadsarchief, schakel tussen verleden en heden’, in: *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, 4de reeks, 24 (2005), p. 289.

28 ‘L’incendie de Louvain’, in: *La Flandre libérale*, 1 september 1914, p. 2.

29 ‘Les Allemands ont achevé leur oeuvre de destruction’, in: *La Flandre libérale*, 20 september 1914, p. 1.

30 VAN HAVERE, ‘Je suis souvent tout seul’, p. 78.

in Antwerpen, waar een deel van het archief wel al in het begin van augustus in de stadhuiskelder was ondergebracht.³¹ De strategische rol die de stad en haar fortengordel te vervullen had, droeg misschien bij tot deze voorzichtigheid. Het archief overleefde ook daar de oorlog.

Dat was anders in West-Vlaanderen. In die provincie waren eveneens weinig voorbereidingen genomen om de archieven te beschermen, hoewel het verloop van de oorlog daar genoeg redenen voor gaf. Toen in oktober 1914 de voortgang van het Duitse leger in de Westhoek tot stilstand kwam, was de tijd van voorzienigheid (zoals in Antwerpen) of snelle oplossingen (zoals in Gent) definitief voorbij. Het oorlogsgevaar bevond zich intussen vlakbij enkele van de rijkste en best uitgebouwde archieven van het land, in de eerste plaats het stadsarchief van Ieper.

Het stadsarchief van Ieper was van oudsher ondergebracht in een deel van de middeleeuwse Lakenhalle. Een dergelijke huisvesting maakte indruk op bezoekers van het archief. De zware deur die de toegang tot het archief afslot, riep nog meer ontzag op. Hoewel die poort een goede bescherming vormde tegen eventuele indringers, mocht zij natuurlijk niet steeds gesloten blijven. De rol van poortwachter werd sinds 1896 vervuld door Emile De Sagher, die ijverig het archief ordende. Hij liet zich daarbij leiden door hedendaagse archiefopvattingen. De Sagher stond dan ook in nauw contact met vooruitstrevende collega's. In 1914 was hij ondervoorzitter van de *Association des Archivistes et Bibliothécaires belges*, waarvan hij het volgende jaar voorzitter had moeten worden³². De oorlog besliste daar anders over.

In augustus 1914 ontvluchtte De Sagher Ieper, zonder het stadsbestuur hiervan op de hoogte te brengen. Deze afwezigheid bleef niet zonder gevolg voor het archief en zijn archivaris. Op 26 september

31 C. VAN DAMME, *De archiefpraktijk in het stadsarchief Antwerpen (1895-1933)*, onuitgegeven masterproef, Vrije Universiteit Brussel, Studiegebied Archivistiek: Erfgoedbeheer en Hedendaags Documentbeheer, 2015, p. 64.

32 N. JAPIKSE, 'De laatste archivaris van Ieperen', in: *Nederlandsch Archievenblad*, 26 (1917-1918), p. 140-141.

werd De Sagher door de gemeenteraad voor twee maanden geschorst, van 30 september tot 30 november. In de toekomst moest hij bovendien meer verantwoording afleggen aan de gemeentesecretaris. Het verlangen van de raad hierbij? “Qu’à l’avenir les archives soient mieux surveillées”³³. Dat bleken later ijdele woorden te zijn. Op 29 oktober lanceerde het Duitse Zesde Leger een rechtstreekse aanval op Ieper in de hoop er door de geallieerde linies te breken, de zogenaamde Eerste Slag bij Ieper. Hoewel het gevaar bijzonder acuut werd, schonk het stadsbestuur geen aandacht aan het archief of werd De Saghers schorsing niet opgeheven.

De archivaris was vóór de oorlog al in conflict gekomen met de stad³⁴. In crisistijd bleek dergelijke onvrede erg gevaarlijk te zijn. Zowel het stadsbestuur als de archivaris hadden immers een essentiële rol te vervullen in het treffen van maatregelen voor de veiligheid van de archiefstukken, maar op veel aandacht konden zij nu niet rekenen. Toen de Eerste Slag bij Ieper op 11 november eindigde, was het volledige stadsbestuur al uit de stad vertrokken. Tijdens de daaropvolgende bombardementen werd ook de Lakenhalle getroffen op 22 november. De gesloten toegangsdeur maakte elke reddingspoging van het archief onmogelijk, hoewel twee Ieperlingen mogelijk nog een poging waagden. Alle stukken uit het stadsarchief gingen zo in de vlammen op³⁵.

Al snel kreeg De Sagher de opdracht van het stadsbestuur om het verlies zo goed mogelijk te compenseren. In november 1916 schreef de stadsarchivaris aan de Nederlandse historicus Nicolas Japikse dat hij materiaal verzamelde voor een geschiedenis van de stad. Japikse had voor de oorlog onderzoek verricht in Ieperse archiefstukken, waarvan er toen verschillende waren gekopieerd. De Sagher vroeg deze kopieën terug om zo een schaduwarchief samen te stellen. Dit schaduwarchief moest ook bestaan uit een

33 ‘Les archives et la guerre’, in: *Annales de la Société d’Emulation pour l’Histoire et les Antiquités de la Flandre occidentale*, 65 (1915-1922), p. 170-171.

34 Cf. C. WYFFELS, ‘Sagher, Emile Henri de, archivaris’, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 5, Brussel, 1972, k. 758.

35 ‘Les archives et la guerre’, p. 171-172; K. KOCH, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog, 1914-1918*, Antwerpen, 2010, p. 146-147; OPSOMMER, ‘Het Iepers stadsarchief’, p. 15.

kopie of een beschrijving van de stukken over Ieper die werden bewaard in andere archieven of bibliotheken³⁶. Het overlijden van De Sagher op 5 juli 1917 maakte een einde aan deze plannen³⁷. In het *Nederlandsch Archievenblad* verscheen vervolgens een levensbeschrijving van deze “laatste archivaris van Ieperen”. Japikse schuwde hierin de emotionele taal niet: “En het blijkt nu, dat de brand van het archief ook den archivaris zelf ten doode getroffen had. Zóó waren beide samengeweven”³⁸.

In Diksmuide was Ernest Hosten niet minder met het stadsarchief verweven, dat al dertien jaar onder zijn hoede stond. Hoewel hij bij het naderen van de Duitse troepen ter plaatse was gebleven, werd ook daar pas laat aandacht geschonken aan de veiligheid van het archief. In oktober 1914, toen de stad onder vuur lag, verhuisden de stukken naar de overwelfde kelders van het stadhuis, waar ze verborgen werden onder een laag kolen³⁹. Ideaal voor de bewaring van de stukken was dat niet. Bovendien werd Diksmuide op 10 november ingenomen door het Duitse leger. Het merendeel van de bevolking was kort daarvoor de stad ontvlucht. Ook Hosten moest het stadsarchief aan zijn lot overlaten. De archivaris trok naar Normandië, waar zijn familie verbleef. Al snel reisde hij door naar Parijs. Daar kon hij aan het werk in de *Archives nationales*. Hij hield er zich vooral bezig met het selecteren en ordenen van de Vlaamse archieven, wat hem lovende woorden in het jaarverslag voor 1915-1916 opleverde⁴⁰. Hosten bleef in tijdelijke dienst tot 1917.

Op 29 september 1918 werd Diksmuide bevrijd, zodat Hosten naar de verwoeste stad kon terugkeren. Onder het puin van het

36 N. JAPIKSE, ‘Het Archief van Ieperen’, in: *Nederlandsch Archievenblad*, 25 (1916-1917), p. 121.

37 In 1931 kreeg het stadsbestuur van Ieper 448.356 frank toegekend als schadevergoeding voor het verlies van het archief. De stad was toen ook nog van plan “d’acheter sur catalogues ou dans des ventes publiques des documents intéressants son histoire et celle de l’ancien comté de Flandre.” (aangehaald in: OPSOMMER, ‘Het Iepers stadsarchief’, p. 19).

38 JAPIKSE, ‘De laatste archivaris van Ieperen’, p. 141.

39 ‘Les archives et la guerre’, p. 178; VANDEWALLE, ‘1914-1918’, p. 20.

40 “Je suis bien aise [sic] de rendre en passant justice à la conscience et au zèle de ce collaborateur occasionnel, dont nous n’avons eu qu’à nous louer.” (C. LANGLOIS,

stadhuis vond hij toen geen enkel spoor meer van het stadsarchief. Wat er precies mee was gebeurd, wist hij niet zeker, maar hij had wel een sterk vermoeden: “Dat al deze stukken, het merendeel op perkament of sterk papier geschreven, zouden gerot en door de wakte opgevreten zijn, dat kan ik mij onmogelijk opnemen en het zou mij dan niet verwonderen moesten de archieven van Diksmuide nog ieverers in Duitschland berusten”⁴¹.

Mogelijk haalden de Duitse militairen het archief weg uit het stadhuis toen dat gebouw in het voorjaar van 1916 almaar meer schade opliep door artillerievuur. Het is alvast duidelijk dat soldaten diverse stukken meenamen als oorlogsbuit. Al tijdens de oorlog doeken daardoor namelijk enkele registers weer op⁴². Hosten moest dan ook de hoop koesteren dat het stadsarchief zijn weg naar Diksmuide zou terugvinden⁴³. De keuzes die hij en zijn stadsbestuur hadden gemaakt, waren niet de juiste gebleken.

Nieuwpoort is de enige stad aan het Belgische front waarvan het stadsarchief de oorlog behouden doorstond. Vanzelfsprekend was dat allerm minst geweest. Gemeentesecretaris Theophiel Dobbelaere - een stadsarchivaris was er niet - en vijf burgers brachten eind november 1914 het geordende deel van het stadsarchief over naar Veurne. De hele operatie duurde drie dagen. Regelmatig moest het werk worden onderbroken, omdat de stad al werd gebombardeerd. Luitenant de Kerkhove de Denterghem zorgde vervolgens voor de verhuizing van het deel van het archief dat nog in wanorde op de zolder van het stadhuis lag. Ondertussen was het dak al vernield, zodat burgers er zich niet meer mochten begeven. De Kerkhove de Denterghem laadde het ongeordende archief op

‘Rapport au Ministre de l’Instruction publique sur le service des archives (1er mai 1915-1er mai 1916)’, in: *Bibliothèque de l’Ecole des Chartes*, 77 (1916), p. 187). Zie ook: A. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, ‘In Memoriam: E. Hosten’, in: *Annales de la Société d’Emulation de Bruges*, 76 (1934), p. 178.

41 Aangehaald in: VANDEWALLE, ‘1914-1918’, p. 20.

42 L. BOCQUET & E. HOSTEN, *L’Agonie de Dixmude. Episodes de la bataille de l’Yser*, Parijs, 1928, p. 27, n. 1.

43 VANDEWALLE, ‘1914-1918’, p. 20.

huifkarren die met munitie in de stad waren toegekomen. Zo verliet het hele archief veilig Nieuwpoort⁴⁴.

Erg laat, maar nog net op tijd, was in Nieuwpoort de heilzame beslissing genomen om alle stukken uit de stad te verhuizen. In Veurne vonden ze weliswaar maar tijdelijk een onderkomen. Een deel van het eigen archief van die stad was al in november 1914 naar Le Havre gestuurd. In 1915 volgden nog twee zendingen, die uiteindelijk in Parijs terechtkwamen⁴⁵. Ook het archief van Nieuwpoort ging later gedeeltelijk die weg. Omdat het archiefgebouw in Veurne de extra last niet kon dragen, werden de Nieuwpoortse stukken overgebracht naar villa 'Rita' in Sint-Idesbald, waar Dobbelaere verbleef. Daar werd het archief opgesplitst. De registers van de burgerlijke stand (de oude parochieregisters inclusief) en enkele charters, waaronder de stichtingskeure van Nieuwpoort uit 1163, werden overgemaakt aan de Belgische regering in Le Havre⁴⁶. Vanaf mei 1915 maakten deze oorkonden deel uit van de *Exposition d'oeuvres d'art et objets précieux sauvés en Belgique dans la région de l'Yser*, die in Parijs werd gehouden⁴⁷. Deze tentoonstelling was een vervolg op de gelijknamige tentoonstelling die vanaf 27 februari 1915 twee maanden lang in Le Havre had gelopen⁴⁸. Nog vóór de opening was er daar al een bespreking van in de krant verschenen, die duidelijk maakte dat geen enkele bezoeker onbewogen zou mogen blijven: "Ce n'est pas sans émotion que nous verrons réunies sur une terre hospitalière ces dépouilles sauvées d'une agression barbare et qui faisaient

44 K. BERQUIN, 'Nieuwpoort in 1914: Wat te Nieuwpoort werd gered in 1914', in: *Gedenkboek Karel-Romaan Berquin*, Veurne, 1963, p. 158-160 (oorspronkelijk verschenen in 1961); R. DANSERCOER, 'Redding van het archief 1914', in: *Archief in Beeld. Redding van het Nieuwpoortse archief 90 jaar geleden. Catalogus*, Nieuwpoort, 2004, s.p.; L.M. VAN WERVEKE, *Stad Nieuwpoort. Inventaris van het archief van het oud regime*, Nieuwpoort, 1937, p. V.

45 *150 jaar Stadsarchief en Stadsbibliotheek in Veurne. Tentoonstellingsbrochure*, Veurne, 1998.

46 BERQUIN, 'Nieuwpoort in 1914', p. 160; DANSERCOER, 'Redding van het archief 1914', s.p.

47 *Catalogue de l'exposition d'oeuvres d'art et d'objets précieux sauvés en Belgique dans la région de l'Yser*, Parijs, s.d., p. 2.

48 De 'chartes de Nieuport des XIIe, XIIIe et XIVe siècles' uit de Parijse catalogus komen niet voor in *Catalogue de l'exposition d'oeuvres d'art et objets précieux sauvés en Belgique dans la région de l'Yser*, Le Havre, 1915. De zestiende-eeuwse 'ordonnance sur la pêche du hareng' uit Nieuwpoort staat wel vermeld in de twee brochures.

la gloire des paisibles localités flamandes dont les noms viennent d'acquérir la plus triste des célébrités"⁴⁹.

Hoewel het propagandistisch potentieel van dit geredde erfgoed duidelijk was, werd pas in mei 1915 een reddingscampagne opgezet door de Belgische overheid. Architect Eugène Dhucque kreeg de opdracht om het cultureel erfgoed nabij de frontlijn te beschermen, weg te halen of te documenteren. Na tien oorlogsmaanden kon de *Mission Dhucque* op veel plaatsen al niet meer doen dan het fotograferen van ruïnes, die meer en meer tot puin werden herleid⁵⁰. Deze voortschrijdende vernietiging blijkt ook uit de catalogus van de Parijse tentoonstelling. In eerste instantie werden 128 stukken getoond uit tien West-Vlaamse dorpen en steden. De tentoonstelling werd in maart 1916 uitgebreid met een 'supplément' van 72 stukken, vooral uit Ieper en Veurne. Bij verschillende objecten uit die eerste stad - zoals schilderijen, maar ook een koperen lessenaar of een marmeren standbeeld van een engel - werd naar oorlogsschade verwezen⁵¹.

In de mengelmoes die in Parijs werd tentoongesteld, vonden enkele charters uit het archief van Nieuwpoort een plaats. Het grootste deel bleef echter tot juni 1917 in Sint-Idesbald. Toen werd het ook daar te gevaarlijk, zodat de stukken naar de Belgische kolonie in het Franse Cayeux-sur-Mer werden verhuisd. Enkele jaren na de oorlog keerde het stadsarchief ten slotte naar Nieuwpoort terug⁵². Intussen was het wel niet meer helemaal volledig: de stichtingskeure ontbrak! Zij was in het Rijksarchief van Brugge verzeild geraakt, waar ze pas in 1935 weer werd ontdekt⁵³. De rondreis van dit stuk is tekenend voor de geïmproviseerde reddingspogingen tijdens de Eerste Wereldoorlog. De inspanningen waren soms

49 'L'art flamand au Havre. Une exposition belge', in: *Le XXe Siècle. Quotidien belge paraissant au Havre*, 24 februari 1915, p. 1.

50 H. STYNEN & L. MEGANCK, 'Het Verwoeste Gewest 1915-18', in: K. VANDEVORST, E. DHUICQUE & H. STYNEN, *Mission Dhucque. 1915-18 2015. Het Verwoeste Gewest*, Brugge, 2015, p. 165-166.

51 *Catalogue de l'exposition d'oeuvres d'art*, passim.

52 DANSERCOER, 'Redding van het archief 1914', s.p.; VANDEWALLE, '1914-1918', p. 21.

53 BERQUIN, 'Nieuwpoort in 1914', p. 157-158.

CATALOGUE
DE
l'Exposition d'Œuvres d'Art
ET
d'Objets Précieux
SAUVÉS EN BELGIQUE DANS LA RÉGION DE L'YSER

NIEUPOORT

1. — **Bannière de la Société de Rhétorique (1736).**
2. — **Ordonnance sur la pêche du Hareng (1564).**
3. — **Portrait de Philippe IV d'Espagne (Hôtel de Ville).**
4. — **Portrait d'Elisabeth de France (Hôtel de Ville).**
5. — **Siège de Nieuport de 1600. Vue perspective (Hôtel de Ville).**
Endommagé par le bombardement.
6. — **Disposition des troupes à la bataille de Nieuport, par Mauritz (Hôtel de Ville).**
Endommagé par le bombardement.
7. — **Portrait de l'archiduc Albert (Hôtel de Ville).**
8. — **Portrait de l'archiduchesse Isabelle (Hôtel de Ville).**
9. — **Esther devant Assuérus, auteur inconnu, monogramme I. S. D. R (?), 1578 (Hôtel de Ville).**

Traduction de l'inscription expiatoire : Corneille Coeman ayant cherché avec un complice, Clays Ondercouter, à priver de la vie Pierre Adriaens après l'avoir calomnié, a été condamné à faire exécuter ce tableau. Celui qui met une pierre sur le chemin de son voisin est exposé, parfois, à trébucher lui-même sur cette pierre. Haman (*sic*) avait dressé une potence destinée à Mardochée, et c'est lui qui y fut pendu.

(On voit dans le fond, à droite, la figuration de cette dernière scène. Le personnage qui se trouve à l'extrême gauche est sans doute Pierre Adriaens.)

Endommagé par le bombardement, fragment d'obus dans la partie inférieure du tableau.

De eerste pagina van de Parijse *Catalogue de l'exposition d'oeuvres d'art et d'objets précieux sauvés en Belgique dans la région de l'Yser*, die werd verkocht "au profit des soldats belges mutilés".

verdeeld en nooit zonder problemen. De tol die de ‘militaire noodzaak’ eiste, maakte weliswaar helemaal niets ondernemen zonder meer een slechte keuze. Eens te meer bleek bovendien dat een archivaris de juiste medestanders - bij de overheid of daarbuiten - moest proberen in te schakelen, om een goede zorg voor het archief te kunnen verzekeren⁵⁴.

DE TAAK VAN EEN RIJKSARCHIVARIS: HET ‘VEILIGE’ RIJKSARCHIEF TE BRUGGE

“Ces archives ne pourraient-elles pas être envoyées au pilon?” hoorde de conservator van het Rijksarchief van Aarlen een Duitse officier vragen tijdens de oorlog⁵⁵. Hij was niet de enige wiens eerbied voor de hoogstaande wetenschappelijke cultuur in Duitsland heel wat schade opliep. Drieënnegentig Duitse geleerden en kunstenaars ondertekenden in oktober 1914 een *Aufruf an die Kulturwelt*, waarin ze de Duitse oorlogshandelingen verdedigden. Vernietigingen waren te betreuren, maar de soldaten hadden volgens hen altijd hun uiterste best gedaan om ze zoveel mogelijk te voorkomen. Deze retoriek - die na de oorlog ook opdook in de artikels die Dirr aan het Belgische archiefwezen wijdde - viel in België maar weinig in de smaak. De bezettende overheid probeerde nochtans het culturele leven zoveel mogelijk te stimuleren, om het populaire beeld van een vernielzuchtig Duits leger bij te stellen. Dat uitte zich onder andere in de eis tot heropening van de Belgische musea in december 1914⁵⁶. Ook het archiefwezen werd al snel in deze Duitse cultuurpolitiek betrokken.

Al in het najaar van 1914 waren inspecties uitgevoerd om het Belgisch kunstpatrimonium veilig te stellen⁵⁷. Een vervolg hierop was de missie van Pruisisch rijksarchivaris Paul Richter. Hij

54 Cf. T. VAN HAVERE, *De droom van een archivaris. De uitbouw van het Gentse stadsarchief en zijn collectie (1800-1930)* (Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 35), Gent, 2015, p. 29.

55 H. MICHAËLIS, ‘Archives de l’Etat à Arlon’, in: J. CUVELIER (red.), *Les Archives de l’Etat en Belgique pendant la guerre (1914-1918)*, s.l., [1919], p. 192.

56 ARNOUT, ‘Archimedes achterna’, p. 59-66; C. KOTT, *Préserver l’art de l’ennemi? Le patrimoine artistique en Belgique et en France occupées, 1914-1918* (Collection “Comparatisme et Société”, 4), Brussel, 2006, p. 46-54 en 89-90.

57 KOTT, *Préserver l’art de l’ennemi?*, p. 71-74.

bezocht in januari 1915 de archieven die onder het gezag van het Generaalgouvernement vielen om de geleden schade op te meten en nieuwe veiligheidsmaatregelen te adviseren. Tijdens de zomer waren de archieven uit het etappegebied aan de beurt⁵⁸. Ook in de bezette delen van Frankrijk vonden gelijkaardige missies plaats. In de omgeving van Rijsel trok de Heidelbergse professor Otto Cartellieri rond⁵⁹. Gelijktijdig aan de missie van Richter bezocht Aloys Ruppel vanuit Metz - waar hij aan het hoofd stond van het Lotharingse staatsarchief - naar eigen zeggen meer dan duizend archieven in het noordoosten van Frankrijk. Ook Ruppel liet geen kans onbenut om te benadrukken dat de moedige Duitse soldaten een heilzame rol hadden gespeeld bij het behoud van archieven, die volgens hem vooral ten prooi vielen aan Franse bombardementen⁶⁰. Volgens hem was het duidelijk dat het verwijt dat het Duitse leger zich schuldig zou hebben gemaakt aan “barbarischer Zerstörungswut” slechts laster was. “Wir haben eine Kulturarbeit getan”, stelde hij in 1916 zelfverzekerd⁶¹.

De archivarissen in het bezette gebied durfden aan de Duitse intenties te twijfelen. Zij vreesden - net als hun collega's in andere erfgoedinstellingen - dat deze buitenlandse interesse wel eens een voorbereiding op een georganiseerde plundering zou kunnen zijn⁶². Toch lijkt bijvoorbeeld de interesse van Ruppel in de verschillen tussen de Franse en Duitse archiefstelsels voort te komen uit een oprechte interesse voor de archiefwetenschap, hoewel de Duitse archivaris vooral de gebreken in het buurland duidelijk wilde maken⁶³. Niet elk Belgisch Rijksarchief kreeg bovendien te

58 [J. CUVELIER], ‘Archives générales du Royaume à Bruxelles’, in: CUVELIER, *Les Archives de l’Etat*, p. 116-117; CUVELIER, ‘Les archives en Belgique’, p. 1019-1020; VAN HAVERE, ‘Je suis souvent tout seul’, p. 79.

59 M. BRUCHET, *Rapport sur les archives départementales*, Rijsel, 1919, p. 174.

60 P. LAUER, ‘Les archives de la Lorraine pendant la guerre’, in: *Bibliothèque de l’Ecole des Chartes*, 79 (1918), p. 253-254.

61 A. RUPPEL, ‘Kriegsschutz der Archive in Französisch-Lothringen’, in: *Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine*, 65 (1917), p. 12.

62 ARNOUT, ‘Archimedes achterna’, p. 69; VAN HAVERE, ‘Je suis souvent tout seul’, p. 83. Zie bijv. ook: M. CLAREBOUT-ADAMCZYK & F. ROBICHON, ‘La grande misère du musée de Lille. Emile Théodore, un conservateur exemplaire pendant la Grande Guerre’, in: *Revue du Nord*, 2014, nr. 404-405, p. 261-269.

63 RUPPEL, ‘Kriegsschutz der Archive’, p. 8-10.

maken met de wantoestanden die in Aarlen en Luik heersten. De Rijksarchieven in Gent en Brugge speelden een belangrijke rol in de reddingsoperaties van archieven aan de bezette zijde van de frontlijn⁶⁴. Onder Duitse bescherming konden deze instellingen hun invloed op de gemeentearchieven uitbreiden. Al in de negentiende eeuw hadden enkele gemeenten een deel van hun archief in deze instellingen ondergebracht, maar het merendeel werd nog steeds bewaard in weinig geschikte gemeentehuizen. Slechts met de Archiefwet van 1955 werd een overbrenging naar het Rijksarchief verplicht als een gemeentebestuur niet voldoende zorg droeg voor zijn stukken⁶⁵. De Eerste Wereldoorlog zorgde ervoor dat in Oost- en West-Vlaanderen de Rijksarchieven toch al (tijdelijk) heel wat gemeentearchieven in bewaring konden nemen.

Om deze beschermende rol naar behoren te vervullen, moesten de Rijksarchieven wel een veilige plaats zijn. Daarvoor was het onder meer belangrijk dat het personeel op post zou blijven. Al op 1 augustus 1914, enkele dagen na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, stuurde Cuvelier een omzendbrief naar de Rijksarchieven in de Provinciën. Daarin vroeg hij aan de conservatoren om samen met het personeel op post te blijven en hun werk te vervullen met een “exactitude rigoureuse”. Enkel indien personeelsleden een burgerlijke verplichting hadden, mochten zij verzaken aan deze opdracht. Als te weinig personeelsleden het Rijksarchief konden bemannen, diende de conservator het archief te sluiten voor het publiek, maar toch de veiligheid ervan te verzekeren⁶⁶. Aangezien Cuvelier nooit het paspoort kreeg dat hij nodig had om zich naar Gent of Brugge te begeven, kon hij daar zelf nauwelijks nog op toezien. Noodgedwongen moest hij de Rijksarchieven in deze steden overslaan tijdens zijn jaarlijkse

64 Dit was ook zo in Noord-Frankrijk, waar 21 gemeentearchieven uit het bezette deel van Nord en Pas-de-Calais in het departementaal archief in Rijsel werden ondergebracht. (BRUCHET, *Rapport sur les archives départementales*, p.143 en 173).

65 C. TIHON, ‘La loi sur les archives’, in: *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique*, 26 (1955), p. 139-140.

66 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 16/01: brief van Cuvelier, 1 augustus 1914.

inspectie⁶⁷. De erg centralistische organisatie van de Belgische Rijksarchieven moest wijken voor de ongemakken van de bezetting.

De ongewone afstand tussen Brussel en Brugge deed geen afbreuk aan het plichtsbefef van conservator van Zuylen van Nyevelt. Hij ijverde naar eigen zeggen meer dan ooit voor de veiligheid van de archiefstukken die onder zijn beheer stonden⁶⁸. Tegelijkertijd werd - zo klinkt het toch in de verslagen - de normale werking van het Rijksarchief zoveel mogelijk voortgezet. Het publiek bleef steeds welkom, net als in de andere Rijksarchieven. Archiefstukken werden nog steeds geselecteerd, geordend en beschreven. Het rapport dat de conservator na de oorlog publiceerde, geeft de indruk dat daarbij een behoorlijke activiteit aan de dag werd gelegd⁶⁹. Op 3 juli 1915 bleek voor een eerste maal dat het nochtans geen evidentie was. Die dag kwamen verschillende vliegtuigbommen in de nabijheid van het Rijksarchief terecht. De schade bleef gelukkig beperkt tot gebroken tegels in drie tentoonstellingsruimtes en in het lokaal van de conciërge. De conservator stelde vast dat geen enkel archiefstuk schade had opgelopen⁷⁰. Van Zuylen van Nyevelt liet toch niet na om nieuwe maatregelen te nemen. Hij overtuigde onder meer het stadsbestuur dat het noodzakelijk was een brandweerkorps met de zorg voor het Rijksarchief te belasten⁷¹. Door de oorlogsomstandigheden werd het wel steeds moeilijker om herstel- en verbeteringswerken gedaan te krijgen. Gevraagde werken werden nog maar gedeeltelijk uitgevoerd.

Het contrast tussen de gebrekkige oorlogsomstandigheden en de vooroorlogse situatie was in het Brugse Rijksarchief des te groter, omdat de instelling nog maar sinds 1912 in een nieuw pand

67 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Ministère de l'Intérieur. Enseignement Supérieur. Nouveau Fonds (T 038), nr. 404: brief van Cuvelier, 8 september 1916; CUVELIER, 'Les archives en Belgique', p. 1020.

68 A. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', in: CUVELIER, *Les Archives de l'Etat*, p. 209 en 211.

69 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', p. 242-249.

70 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1915, [1916].

71 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', p. 209-210.

huisde, de Poortersloge. In dat gebouw was centrale verwarming geïnstalleerd, die het mogelijk maakte in alle depots een constante temperatuur van 16 graden te garanderen⁷². Dat bracht wel heel wat bijkomende kosten met zich mee. Het Ministerie van Wetenschappen en Kunsten voorzag hiervoor vanaf 1911 2.000 frank extra op zijn begroting, op een post van maar 17.700 frank, waarmee allerlei archiefkosten voor het hele land betaald dienden te worden⁷³. Deze verhoging verhinderde niet dat er minder geld beschikbaar was voor onder meer uitgaven als het aankopen van boeken, maar ook van verpakkingsmateriaal voor archiefstukken. Tijdens de oorlog werd de verwarming al helemaal onbetaalbaar, zodat van Zuylen van Nyevelt vreesde dat de “vroegeren wantoestand” weer zou terugkeren⁷⁴. Zo dramatisch verliep het echter niet.

Hoewel in 1916 nog maar nauwelijks werd verwarmd, bleven de archiefstukken in goede staat⁷⁵. Door een strenge besparing op andere kosten bleek het bovendien mogelijk om alvast de kantoren van het personeel te blijven verwarmen⁷⁶. Van Zuylen van Nyevelt ijverde ondertussen voor aparte begrotingsposten voor het wetenschappelijk werk en het stoffelijk welzijn van het archief, die volgens hem allebei cruciaal waren bij een goed archiefbeheer. Als goedkoper alternatief ging de algemeen rijksarchivaris in maart 1917 akkoord met de installatie van twee kolenkachels⁷⁷. Al bij al viel er op de toestand van het depot, de leeszaal en de kantoren van het personeel nog steeds weinig aan te merken. Toen vliegtuigbommen opnieuw in en rondom Brugge neervielen, aarzelde de conservator weer niet om bijkomende voorzorgen te nemen. Verschillende stukken werden bijvoorbeeld opnieuw in de kel-

72 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1916, [1917].

73 ‘VII. Budget du Ministère des Sciences et des Arts pour l’exercice 1911’, *Chambre des Représentants. Session de 1910-1911. Documents parlementaires*, nr. 4, p. 6.

74 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1916, [1917].

75 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, ‘Archives de l’Etat à Bruges’, p. 211.

76 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1916, [1917].

77 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1917, [1918].

der ondergebracht⁷⁸. Wat de brandveiligheid betrof, kende het archief een meevaller, toen het brandweerkorps door het groeiende gevaar werd hervormd. In zijn jaarverslag over 1917 kon de conservator met tevredenheid optekenen dat de brandweer naast het Rijksarchief gehuisvest was⁷⁹.

Het Brugse Rijksarchief leek zijn rol als veilige archiefbewaarplaats waar te kunnen maken. Het leek dan ook niet ongepast dat archieven uit de bedreigde gemeenten van bezet West-Vlaanderen daar zouden worden ondergebracht. Inspectietochten hadden voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog al bevestigd dat vele van deze gemeenten nog steeds heel belangrijke archiefstukken bezaten, die meestal erg verwaarloosd werden. Op 23 december 1915 stuurde de provinciale overheid een omzendbrief naar de burgemeesters van de verschillende gemeenten nabij de frontlijn met de vraag om hun gemeentearchief in het Rijksarchief in veiligheid te brengen. De aangeschreven steden en dorpen gaven maar weinig gehoor aan de omzendbrief⁸⁰. Zo maakten in de eerste helft van 1916 slechts vier gemeenten hun bevolkingsregisters over, namelijk Beerst, Sint-Pieterskapelle, Diksmuide en Keiem⁸¹. Een nieuwe omzendbrief volgde op 15 september 1917. Deze kreeg wel meer gehoor: ongeveer 350 kisten uit 36 plaatsen vonden tijdens de tweede helft van 1917 hun weg naar de kelder van Brugse Rijksarchief⁸². Het is niet verwonderlijk dat er een doorbraak kwam in 1917. Aangezien het oorlogsgeweld opnieuw toenam, werd Brugge steeds belangrijker als veilige plek voor kunst en erfgoed. Voor de bezettende macht was dit een kans om de Duitse

78 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', p. 212.

79 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1917, [1918].

80 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', p. 257.

81 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1916, [1917].

82 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1917, [1918]; VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', p. 257-259. Voor een lijst van de 36 gemeenten, zie: VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', p. 220.

zorg voor kunst en cultuur te tonen; voor het Rijksarchief een manier om een oud zeer enigszins te verhelpen.

In de nacht van 14 op 15 mei 1918 liep het dan toch mis. Het Rijksarchief te Brugge werd getroffen door een ramp. Drie jaar eerder was de instelling net ontsnapt aan vliegtuigbommen, maar ditmaal sloeg een van de bommen in de leeszaal in. Van Zuylen van Nyevelt omschreef het als “un véritable désastre”⁸³. De schade was inderdaad groot: al het meubilair was vernield, net als een groot deel van de bibliotheek⁸⁴. De conservator en zijn personeel probeerden te redden wat er nog vanonder het puin te redden viel. Zo werden heel wat archiefstukken teruggevonden die zich tijdens het ongeluk in de leeszaal hadden bevonden⁸⁵. De rest van de gebouwen van het Rijksarchief, en dus ook de archiefstukken die er waren ondergebracht, liepen geen schade op. Volgens van Zuylen van Nyevelt waren zij echter nog in gevaar, als de normale werking van het Rijksarchief te lang verstoord zou blijven. Na afloop van de oorlog drong de conservator vooral aan op een heropstart van de centrale verwarming om de vochtigheid te bestrijden. De plannen voor nieuw meubilair werden intussen uitgetekend. Bij het berekenen van de kostprijs ervan bleken de oude lastenboeken nog bruikbaar, weliswaar aangepast aan de gestegen grondstofprijzen⁸⁶. In de zes jaar sinds de ingebruikname van het nieuwe gebouw was er dan ook heel wat veranderd.

Van Zuylen van Nyevelt deed al het mogelijke om de archieven in de depots van het Rijksarchief veilig doorheen de oorlogsjaren te loodsen. Daar bleef het zelfs niet bij. Toen in juli 1915 stadsarchivaris Gilliodts-van Severen overleed, ontfermde de rijksarchivaris zich ook over het stadsarchief. Hij beheerde deze instelling ver-

83 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, ‘Archives de l’Etat à Bruges’, p. 209.

84 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1918, [1919]; BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 16/01: briefwisseling met het Bestuur van Wegen en Bruggen, 1918; VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, ‘Archives de l’Etat à Bruges’, p. 209.

85 BRUGGE, *Rijksarchief*, INV 339: Archief van het archief, nr. 17/24: minuut van het jaarverslag voor 1918, [1919].

86 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, ‘Archives de l’Etat à Bruges’, p. 209-210.

Het
Belgische Staatsarchief
van 1919 tot 1930

VERSLAGEN UITGEGEVEN ONDER LEIDING VAN
JOZEF CUVELIER
RIJKSARCHIVARIS GENERAAL

Het Staatsarchief, te Brugge

Op de voorpagina van *Les Archives de l'Etat en Belgique de 1919 à 1930 - Het Belgische Staatsarchief van 1919 tot 1930* prijkt een foto van het Rijksarchief te Brugge. Op p. 1-17 beschreef Albert van Zuylen van Nyevelt de geschiedenis van de Poortersloge, met bijzondere aandacht voor de recente verfraaiingswerken. Die hadden door de oorlog vertraging opgelopen.

volgens tot 1920⁸⁷. Zoals aangehaald bracht hij de archieven uit de gemeenten die zich het dichtst bij de frontlinie bevonden, tijdelijk onder in het Rijksarchief met medewerking van de (bezettende) overheid. Hetzelfde deed hij met enkele familiearchieven. Het archief van het garnizoen van Brugge vond er eveneens een plaats, maar dit bleef wel verborgen voor Duitse ogen⁸⁸. Die daad van verzet toont waar de loyauteit van de archivaris lag. Enkel voor het verwezenlijken van archivalistische doelen kon eventueel met de bezetters worden samengewerkt. De Belgische archivariissen waren dan wel op hun hoede voor Duits wangedrag, dit maakte hen niet blind voor eventuele goede bedoelingen⁸⁹. En die waren er inderdaad. Het Gentse stadsbestuur werd bijvoorbeeld verplicht om de kostbaarste delen van zijn archief - ondergebracht in een vochtige stadhuiskeider - over te brengen naar het Rijksarchief. Het was de eerste keer sinds de zestiende eeuw dat het stadsarchief niet meer volledig in het stadhuis werd bewaard⁹⁰. Dit was een belangrijke stap in een evolutie die leidde naar de verhuizing van het Gentse stadsarchief naar een eigen, beter geschikt gebouw, twaalf jaar na het einde van de Eerste Wereldoorlog. Op die manier kon de oorlog de Belgische archieven toch ook vooruithelpen.

DE ARCHIVARIS EN DE NATIE: 'FLAMENPOLITIK' IN HET RIJKSARCHIEF TE GENT

Het bewaren of vernietigen van archief is meer dan een puur materiële daad. Archiefstukken hebben immers ookeen symbolische waarde, zoals auteurs als James M. O'Toole, Eric Ketelaar of - in eigen land - Gustaaf Janssens benadrukken.⁹¹ De rol die archivariissen spelen in het beheren van archieven, zorgt ervoor dat zij een belangrijke invloed uitoefenen op de betekenis van archieven⁹².

87 A. VANDEWALLE, *Beknopte inventaris van het stadsarchief van Brugge. Deel I: Oud Archief*, Brugge, 1979, p. 22.

88 VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Archives de l'Etat à Bruges', p. 221.

89 Zie bijv. CUVELIER, 'Les archives en Belgique', p. 1020.

90 VAN HAVERE, 'Je suis souvent tout seul', p. 79-80.

91 Bijv. G. JANSSENS, 'Archieven: "lieux de mémoire"?', in: *Bibliotheek- en Archiefgids*, 86 (2010), nr. 5, p. 17-23; E. KETELAAR, 'Cultivating Archives: Meaning and Identities', in: *Archival Science*, 12 (2012), p. 19-33; J.M. O'TOOLE, 'The Symbolic Significance of Archives', in: *American Archivist*, 56 (1993), p. 234-255.

92 T. COOK, 'What is Past is Prologue: A History of Archival Ideas since 1898, and the Future Paradigm Shift', in: *Archivaria*, 43 (1997), p. 45-46; E. KETELAAR, 'Tacit

Archivarissen werken daarbij niet in het ijle. Zij zijn “door de aard van hun werkzaamheden altijd al nauw verbonden met het regime waarvoor zij werken”⁹³. Dat Albert van Zuylen van Nyevelt kon samenwerken met de bezetter om bedreigde gemeentearchieven te redden, maar tezelfdertijd uit Belgisch patriottisme stukken voor de Duitse bezetter verborg, is veelzeggend. In deze oorlogstijd werden de traditionele banden tussen archiefwerkers en de staat immers uitgedaagd. Hoe ingrijpend deze ervaring was, blijkt ook uit de houding van de Belgische archivarissen tijdens de Tweede Wereldoorlog, die werd beschreven door Marnix Beyen. Zij stelden zich toen erg argwanend op. De *Vereniging van Archivarissen, Bibliothecarissen en Conservators van Musea* legde bijvoorbeeld al haar activiteiten stil om elke inmenging in het professionele en wetenschappelijke leven te vermijden⁹⁴. Dertig jaar eerder was het Rijksarchief van Gent wel in de greep van dergelijke inmenging. Daar had de Duitse *Flamenpolitik* veel mee te maken.

Met zijn Flamenpolitik probeerde Duitsland om Vlaanderen van België los te weken en in de Duitse invloedssfeer te trekken. Deze politiek ontstond pas toen de Eerste Wereldoorlog al aan de gang was. Voordien was er veeleer sprake van een bewuste apathie in Duitse kringen. Enkele initiatieven die de latere tactiek aankondigden, konden geenszins op officiële steun rekenen. Dat veranderde in oorlogstijd, toen de Duitse bewindvoerders aan het improviseren sloegen. Van een weldoordachte, consequente strategie was dus zeker geen sprake. Daar zorgden de veranderende oorlogsomstandigheden voor: mocht het tot een vroegtijdig akkoord met de Entente komen, had Duitsland baat bij een verzwakt België. De Duitsers probeerden daarom de Vlaamse Beweging te mobiliseren door de belofte enkele langverwachte eisen te zullen inlossen⁹⁵. De Vlaamse Beweging raakte hierdoor verdeeld tussen ‘activisten’ en ‘passivisten’. Niet iedereen hield er namelijk even radicale standpunten op

Narratives: The Meanings of Archives’, in: *Archival Science*, 1 (2001), p. 131-141.

93 A. JONKER, ‘Na de oorlog het vagevuur. Duitse archivarissen en het nationaal-socialisme’, in: *Nederlands Archievenblad*, 109 (2005), p. 20.

94 M. BEYEN, *Oorlog en Verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947*, Amsterdam, 2002, p. 327.

95 D. VANACKER, *Het activistisch avontuur*, Gent, 2006, p. 33-40; L. WILS, *Onverfranst, onverduits? Flamenpolitik, Actiisme, Frontbeweging*, Kalmthout, 2014, p. 41-58.

na. De flaminganten die ervan overtuigd waren dat de Duitse steun schade toebracht aan het Belgische vaderland en daarom niet wenselijk was, stonden bekend als passivisten⁹⁶.

De jonge Gentse archivaris Albert Vlamynck was één van de overtuigde activisten. Tijdens zijn studietijd leerde hij via het Vlaamsgezind en vrijzinnig genootschap 't Zal Wel Gaan medestanders als Jules Boedt, Fernand Brulez en Jozef Goossenaerts kennen. Nadat hij in 1909 afstudeerde als doctor in de Geschiedenis, bleef hij met hen in contact⁹⁷. Aangezien hij vervolgens ook het bijkomend diploma van kandidaat-archivaris behaalde, kon Vlamynck in 1911 aan de slag in het Rijksarchief te Luik. Daar bleef hij maar enkele maanden. In juni werd hij de adjunct van Robert Schoorman in het Gentse Rijksarchief⁹⁸. Na het uitbreken van de oorlog kozen deze twee archivariissen een andere weg. Schoorman probeerde waar mogelijk de Duitse bezetter en de activisten tegen te werken, waarbij hij waakte over het behoud van de tradities en gebruiken van het Belgische archiefwezen⁹⁹. Veel kon de conservator wel niet doen, aangezien zijn activistische adjunct de bezettende macht aan zijn kant had. Een conflict tussen hen ontspoon zich tot Schoorman in 1917 plaats moest ruimen voor Vlamynck.

Tijdens de oorlogsjaren plukte Vlamynck de vruchten van zijn activistisch engagement. Hij werd hoogleraar aan de Vlaamse Hoogeschool, die in oktober 1916 werd geopend¹⁰⁰. Daar doceerde hij paleografie, historische hulpwetenschappen en de geschiedenis van België. Vlamyncks echtgenote, Alice Lefèvre, schreef zich als student in voor de richting kunstgeschiedenis. Toen zijn

96 VANACKER, *Het activistisch avontuur*, p. 208-214; WILS, *Onverfranst, onverduits?*, p. 77-92.

97 K. DE CLERCK, 'Albert Vlamynck (1886-1947). Van Gistel tot Kiel', in: *Biekorf*, 110 (2010), p. 130. In het archief van Jozef Goossenaerts, dat wordt bewaard in het Letterenhuis in Antwerpen, bevinden zich drie brieven die Vlamynck hem in 1913 schreef.

98 DE CLERCK, 'Albert Vlamynck', p. 129-131.

99 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3818.

100 Voor de geschiedenis van de vernederlandsing van de Gentse universiteit tijdens de Eerste Wereldoorlog, zie: R. MANTELS, *Gent. Een geschiedenis van universiteit en stad, 1817-1940*, Brussel, 2013, p. 50-58; VANACKER, *Het activistisch avontuur*, p. 121-201; WILS, *Onverfranst, onverduits?*, p. 193-225.

adjunct hem op de hoogte bracht van zijn aanstelling, was voor Schoorman de maat vol, zoals hij na de oorlog schreef aan de algemeen rijksarchivaris: “Vous comprenez qu’à partir de ce moment toute relation entre lui et nous cessa”¹⁰¹.

De verhouding tussen Schoorman en Vlamynck was al eerder erg verzuurd geraakt. Een eerste conflict vond plaats in maart 1916, toen Willem de Vreese, Gents universiteitsbibliothecaris en activistisch kopstuk, een oorkonde in bruikleen vroeg. Dat weigerde Schoorman, omdat Cuvelier aan het begin van de oorlog had verboden nog archiefstukken uit te lenen. Toch had Schoorman sinds 1914 nog verschillende stukken uitgeleend, zelfs aan De Vreese. Die inschikkelijke houding stelde hij nu bij. De Vreese was wel welkom om het gewenste stuk in de leeszaal van het Rijksarchief te raadplegen¹⁰². De Vreese nam geen genoegen met deze weigering en meldde het probleem aan het Duitse bestuur. De volgende dag al diende Schoorman zich te verantwoorden voor dit dwarsbomen van de wetenschappelijke activiteiten van de universiteitsbibliothecaris. Ter verdediging wees Schoorman op de orders die hij van zijn overste had gekregen¹⁰³. De rijksarchivaris werd niettemin aangemaand de benodigde stukken uit te lenen, waarna hij mocht beschikken.

Op 8 augustus 1916 werd Schoorman langdurig ondervraagd door Friedrich Ecker, het hoofd van de *Zivilverwaltung der Provinz Ostflandern*. Ecker maande hem aan om voortaan enkel het Nederlands te gebruiken in het Rijksarchief. Alle Franstalige en tweetalige documenten en opschriften, zoals zegels, etiketten en affiches, dienden vervangen te worden door Nederlandse exemplaren. Schoorman kon zich in die maatregel niet vinden. Hij beriep zich op het jarenlange gebruik van het Frans als de wetenschappelijke taal binnen het Belgische archiefwezen. Daaraan kon hij niets veranderen, tenzij Cuvelier hem dat opdroeg. De conser-

101 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3814.

102 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3788.

103 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3814.

vator wees er ook op dat eventuele aanpassingen veel tijd en moeite zouden vragen. Ecker had geen oren naar deze opmerkingen. Om zijn eis kracht bij te zetten, bezocht hij de volgende dag het archief. Daar merkte hij meteen op: “In Vlaanderen Vlaamsch!”¹⁰⁴.

Niet veel later voerden Schoorman en Vlamynck een verhitte discussie over het gebruik van het Nederlands in hun instelling. De conservator had namelijk toegelaten dat Werner De Haerne voortwerkte aan een Franstalige inventaris van het stadsarchief van Eeklo. Vlamynck signaleerde deze kwestie aan de *Zivilverwaltung*. Ecker was met verloop, maar diens vervanger trad Vlamynck maar al te graag bij. Schoorman werd terechtgewezen en - zo bleek later - haastig uit zijn functie ontzet, ten voordele van Vlamynck. Na zijn terugkeer hield Ecker deze wissel tegen. De positie van Schoorman was echter erg precair geworden. Schoorman zelf achtte een goede samenwerking met zijn adjunct intussen onmogelijk, “car il me traquait partout comme un bête fauve et me suscita des tas d’ennuis”¹⁰⁵. De vernederlandsing zette zich intussen voort. In maart 1917 werd nogmaals bekrachtigd dat alle werkstukken naar het Nederlands moesten worden vertaald. Het personeel mocht enkel Nederlands spreken¹⁰⁶. Aangezien Schoorman deze verplichtingen niet volledig navolgde, werd hij vanaf 1 mei 1917 op non-actief gezet¹⁰⁷. Hij werd vervangen door zijn adjunct. Onder diens leiding zou ook het Gentse Rijksarchief een waarlijk Vlaamse instelling kunnen worden.

Cuvelier probeerde dit Duitse ingrijpen in het personeelsbestand van het Rijksarchief ongedaan te maken. De algemeen rijksarchivaris wilde hiermee niet enkel Schoorman bijstaan - die al 36 jaar in het Rijksarchief te Gent werkte -, maar ook zijn eigen bevoegdheden beschermen. Aangezien niemand hem om zijn advies of goed-

104 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3900.

105 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3900.

106 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3793.

107 GENT, *Rijksarchief*, Archief van het Rijksarchief te Gent, A. Correspondentie, nr. 3818.

keuring had gevraagd, veronderstelde Cuvelier dat aan zijn gezag werd getornd¹⁰⁸; In het voorjaar van 1917 kon Cuvelier een dergelijk precedent best missen. Sinds maart 1917 verdeelde een bestuurlijke scheiding immers België¹⁰⁹. Na de oorlog stelde Cuvelier dan wel dat deze opdeling weinig invloed had gehad op de Rijksarchieven, die steeds onder de leiding bleven van een enkele algemeen rijksarchivaris, toch werd zijn macht duidelijk beknot¹¹⁰. Zijn interventie haalde dan ook niets uit: Schoorman bleef op non-actief¹¹¹.

Onder Vlamyncks gezag werd de vernederlandsing van de archiefinstelling niet meer tegengewerkt. Hij zorgde bijvoorbeeld voor een nieuw uithangbord voor het archief, omdat het Franse opschrift op het oude bord enkel bedekt werd door een plank. Vlamynck vond dat toch al te amateuristisch¹¹². Zijn andere activiteiten lieten hem maar weinig tijd voor archiefwerk. Hij was immers ook docent en lid van de Raad van Vlaanderen, een geïmproviseerd parlement dat als Vlaams vehikel moest dienen voor het realiseren van de Duitse Flamenpolitik¹¹³. In die Raad kwamen Vlamyncks historische vaardigheden goed van pas. Zo stelde hij voor Frans-Vlaanderen weer bij Vlaanderen te voegen. Dat gebied was in de zeventiende eeuw voor Vlaanderen verloren gegaan, maar kon helpen om van de regio opnieuw het grootste centrum van textielnijverheid ter wereld te maken. Activisten als Vlamynck wilden doorgaans veel verder gaan dan de Duitse bewindvoerders bereid waren toe te staan. Bijgevolg kwam er niets terecht van Vlamyncks ideeën.¹¹⁴ Toen het geallieerde slotoffensief in september 1918 startte, waarmee de jarenlange patstelling ten einde kwam, verloor de Flamenpolitik al heel snel haar

108 GENT, *Rijksarchieef*, Archief van het Rijksarchieef te Gent, A. Correspondentie, nr. 3818.

109 M. DUMOULIN, 'Het ontluiken van de twintigste eeuw (1905-1918)', in: V. DUJARDIN, e.a. (red.), *Nieuwe geschiedenis van België*, II, Tielt, 2006, p. 822.

110 J. C[UVELIER], 'Avant-propos', in: C[UVELIER], *Les Archives de l'Etat en Belgique*, p. VI.

111 GENT, *Rijksarchieef*, Archief van het Rijksarchieef te Gent, A. Correspondentie, nr. 3818.

112 GENT, *Rijksarchieef*, Archief van het Rijksarchieef te Gent, A. Correspondentie, nr. 3793.

113 VANACKER, *Het activistisch avontuur*, p. 203-264.

114 L. VANDEWEYER, 'Etnische zuivering als politiek project in België', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1999, nr. 5, p. 52-55.

belang. Na anderhalf jaar moest Vlamynck alweer hopen op een andere positie.

Toen een Duits verlies aannemelijker werd, begonnen de activisten hun vlucht naar het buitenland te plannen. In een bevrijd België zouden zij immers geen toekomst meer hebben. Op Duitse bescherming konden ze dan ook niet meer rekenen. De leden van de Raad van Vlaanderen dachten niet alleen na over hun eigen toekomst, maar ook over de veiligheid van hun archief. De activisten wilden absoluut vermijden dat de Belgische staat deze archiefstukken zou bemachtigen. Ze bevatte immers een schat aan informatie over het activistische netwerk. Daarom werd in overleg met de bezetter besloten om het archief van de Raad en aanverwante organisaties te verhuizen naar Leipzig, waar het ver buiten het bereik van de geallieerden zou zijn. Albert Vlamynck werd aangewezen om de archieven te begeleiden tijdens de verhuizing. Niet verwonderlijk, gezien zijn achtergrond¹¹⁵.

Vrij snel na zijn terugkeer uit Leipzig ontvluchtte Vlamynck samen met zijn vrouw België. De bevrijding van Gent was immers nabij. Met behulp van een *Notpass* vertrok het echtpaar Vlamynck richting Düsseldorf¹¹⁶. Het echtpaar belandde in Göttingen, maar Vlamynck was ook af en toe in Leipzig te vinden. Tot 1920 was hij namelijk nog verantwoordelijk voor het activistisch archief. Dat had als grondstof moeten dienen voor het doorzetten van de Vlaamse agitatie, maar de Weimarrepubliek voelde maar weinig voor deze plannen. In Duitsland vond een gevluchte activist als Vlamynck daardoor maar moeilijk een plaats. Eerst moest hij zich zelfs tevreden stellen met een positie als lector Frans. De voormalige archivaris kon wel steeds genoeg steun vinden om zijn positie langzaamaan te verbeteren. Vanaf 1928 mocht hij aan de

¹¹⁵ B. DAEMS, *Leven van een cultureel tussenpersoon. Jules Spincemaille (1882-1954) en de Vlaamse Beweging*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, 2004, p. 113; L. VANDEWEYER, *Inventaris van het conglomeraatsarchief van de Raad van Vlaanderen, het Propagandabureau, Nationaal Verweer, de Nationalen Bond voor de Belgische Eenheid, Jacques Pirenne en Henri Pirenne. 1908-1939* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 530), Brussel, 2012, p. 21-22.

¹¹⁶ DE CLERCK, 'Albert Vlamynck', p. 133.

De *Studentenvereniging Flandria* in Göttingen, in 1919. Centraal zit Albert Vlamynck; zijn echtgenote staat helemaal rechts op de foto. Vlamynck was erelid van dit genootschap van voormalige krijgsgevangenen en studenten van de Vlaamsche Hoogeschool. (bron: Letterenhuis, Antwerpen; zie ook: A. DEPRez, 'Willem de Vreese en de Studentenvereniging Flandria te Göttingen', in: H.L. COX, V.F. VANACKER & E. VERHOFSTADT (red.), *Wortes anst - Verbi gratia. Donum natalicium Gilbert A.R. De Smet*, Leuven-Amersfoort, 1986, p. 109-116).

slagaan de universiteit van Kiel, waar hij in 1938 hoogleraar voor Nederlandse cultuur en volkskunde werd. In 1932 kon hij voor de eerste keer terugkeren naar België, om een congres bij te wonen¹¹⁷.

Zijn plaats in het Rijksarchief van Gent verloor Vlamynck definitief op 19 januari 1919.¹¹⁸ Op 17 april 1920 werd de voormalige adjunct-conservator voor zijn verraad ten aanzien van het vaderland veroordeeld tot levenslange hechtenis, levenslange ontzetting en afzetting¹¹⁹. In diezelfde zitting veroordeelde het Hof van Assisen ook Willem de Vreese. De bibliothecaris werd ter dood

117 W. DOLDERER, 'Activistische ballingen in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog. Deel II', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 59 (2000), p. 148-154.

118 R. SCHOORMAN, 'Archives de l'Etat à Gand', in: CUVELIER, *Les Archives de l'Etat*, p. 295.

119 J. MONBALLYU, *Inventaris van het archief van het Hof van Assisen van Brabant. Strafdossiers tegen incivieken van de Eerste Wereldoorlog. 1919-1926* (Algemeen Rijksarchief 2. Depot Joseph Cuvelier. Inventarissen, 22), Brussel, 2013, p. 27.

veroordeeld, maar hij had intussen een veilig onderkomen gevonden in Nederland¹²⁰. Met hun veroordeling werd in Gent in het Rijksarchief en de Universiteitsbibliotheek het Belgische patriotisme hersteld. Overgaan tot de orde van de dag zal in het archief niet al te lastig zijn geweest met Schoorman weer aan het roer. Op 31 december 1923 ging deze conservator ten slotte met pensioen, na een carrière van meer dan veertig jaar. De oorlogsjaren waren daarin maar een onaangenaam intermezzo.

HET EINDE VAN DE EERSTE WERELDOORLOG

Tijdens de Eerste Wereldoorlog verloor het Belgische archivarissenkorps verschillende van zijn leden. Bruggeling Louis Gilliodts-van Severen en Gentenaar Victor Vander Haeghen overleden in functie. Emile De Sagher stierf ver van Ieper, als archivaris van een verloren archief. In Diksmuide had Ernest Hosten ook geen archief meer waarover hij zich kon bekommeren. Albert Vlamynck werd dan weer door zijn vakgenoten verstoten. In zijn naoorlogs rapport behandelde Robert Schoorman de problemen met zijn voormalige adjunct maar kort, want: “Je n’aurais d’ailleurs pas à dire grand’ chose de lui, car pour ce qu’il fournissait de travail c’était nul”¹²¹. In het narratief over de oorlog focusten de Belgische archivarissen liever op het voortreffelijk werk dat ze hadden geleverd, waarbij ze vijandelijke Duitse militairen het hoofd hadden geboden.

Dat het Belgische archiefwezen werkelijk leed onder de oorlog, kan niet worden ontkend. In 1928 merkte Joseph Cuvelier op dat de Rijksarchieven hun vooroorlogs evenwicht nog altijd niet hadden teruggevonden¹²². Bezuinigingsmaatregelen waren nog altijd aan de orde. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden de archieven al moeten leren omgaan met allerhande gebreken en tekorten. Niettemin lieten de archivarissen niet na in hun naoorlogse rapporten te benadrukken dat het wetenschappelijk werk steeds was voortgezet. Eenzelfde geluid klonk in een korte recensie van *Les Archives de l’Etat en Belgique pendant la guerre (1914-1918)*.

120 P. VAN HEES, ‘Vlaamse activisten als politieke vluchtelingen in Nederland tijdens het interbellum’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 100 (1987), p. 394-411.

121 SCHOORMAN, ‘Archives de l’Etat à Gand’, p. 295.

122 CUVELIER, ‘Les archives en Belgique’, p. 1013.

Volgens Jules Vannérus was dat boek van belang, “car il nous raconte quelles furent les répercussions de la guerre sur l’existence, habituellement si calme, des Archives et de leurs conservateurs”¹²³. Wat Vannérus daarnaast opviel, waren toch ook de lijsten met aanwinsten, die onder meer in Brussel, Brugge en Gent erg belangrijke stukken bevatten¹²⁴. De naoorlogse retoriek was dus niet vrij van tegenstellingen. De oorlogservaringen van de archivariissen waren dan ook erg verschillend. Allemaal probeerden ze wel er een constructieve voorstelling van te geven.

Niet enkel archivariissen hanteerden een dergelijke retoriek van ijver en doorzettingsvermogen. Museumconservatoren deden hetzelfde. Anneleen Arnout meent dat zij daarmee “de moed van het personeel tegenover de minister wilden benadrukken”¹²⁵. Waarschijnlijk hoopten ook archivariissen op die manier de overheid op te roepen tot welwillendheid, bijvoorbeeld bij het toekennen van budgetten. Een dergelijk oorlogsnarratief kon bovendien ook de eigen identiteit versterken, zoals blijkt uit de manier waarop over de rampspoed van De Sagher werd geschreven. In de *Annales de la Société d’Emulation* werd vooral gewezen op de nalatigheid van het Ieperse schepencollege, dat enkel de portretten van de burgemeesters in veiligheid liet brengen¹²⁶. Hetzelfde tijdschrift publiceerde een recensie van de “magnifieke” uitgave van middeleeuwse stadsrekeningen van Ieper, die Guillaume Des Marez samen met De Sagher had verzorgd. Albert van Zuylen van Nyevelt kon het niet laten eer te bewijzen aan die “érudit archiviste de la ville d’Ypres”: “Qu’il nous permis ici de payer un pieux hommage à la mémoire de M. E. de Sagher, qui a été enlevé trop tôt, hélas! à la haute considération, dont il était entouré par tous ses collègues”¹²⁷.

123 J. VANNERUS, bespreking van *Les Archives de l’Etat en Belgique pendant la guerre (1914-1918)*. Annuaire publié sous la direction de Joseph Cuvelier, archiviste général du Royaume. 1914-1918. (Sans lieu d’édition ni nom d’éditeur; imprimé chez. J. Leherste-Courtin, à Renaix.) Un volume in-8° de VII-454 pages, in: *Bulletin philologique et historique*, 2 (1921), p. 7.

124 VANNERUS, bespreking van *Les Archives de l’Etat*, p. 7.

125 ARNOU, ‘Archimedes achterna’, p. 73.

126 ‘Les archives et la guerre’, p. 171.

127 A. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, bespreking van G. DES MAREZ & E. DES SAGHER, *Comptes de la ville d’Ypres de 1267 à 1329*, 2 dln., Brussel, 1909-1913, in: *Annales de la*

De Sagher had geen schuld aan het verlies van het rijke stadsarchief van Ieper, oordeelden zijn collega's. Hij bleef een gewaardeerd archivaris. Dat het archief verloren was gegaan, was niettemin betreurenswaardig. Daar konden de bestaande bronuitgaven maar weinig aan veranderen. Toen Henri Pirenne na de oorlog in een kluis in zijn werkkamer een oorkonde terugvond die hij in 1913 van dat archief had geleend, wijdde hij er een uitgebreid artikel aan. Hij zag het als zijn taak de tekst van "la seule charte sauvée de l'incendie des Archives d'Ypres" bekend te maken¹²⁸. In 1933 wees de Franse historicus Georges Espinas zijn vakgenoten op de "pieux devoir" alles wat nog restte van het Iepers archief aan het licht te brengen¹²⁹. De hoop leefde dat het aantal restanten nog zou aangroeien. Verhalen doken op over Duitse of Britse soldaten die stukken hadden meegenomen. Wat de eerste groep betreft, heette dat dan plundering te zijn; bij de anderen werd dit eerder als een reddingspoging omschreven¹³⁰. Maar al te vaak bleek dat dergelijke geruchten niet op waarheid waren gestoeld, hoewel - zoals al aangehaald aan het begin van dit artikel - enkele stukken op die manier toch weer opdoken¹³¹.

Niet enkel de archieven zelf, maar ook de archivarissengemeenschap kende na de oorlog maar een traag herstel. Haar heropleving verliep trager dan bijvoorbeeld deze van de historici, zoals dit werd

Société d'Emulation pour l'Histoire et les Antiquités de la Flandre occidentale, 65 (1915-1922), p. 211.

128 H. PIRENNE, 'Un conflit entre le magistrat yprois et les gardes des foires de Champagne en 1309-1310, avec le texte de la seule charte sauvée de l'incendie des archives d'Ypres', in: *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 86 (1922), p. 1-10. Het stuk werd bij de recente inventarisatie van het archief van Pirenne ontdekt en aan het stadsarchief van Ieper terugbezorgd (L. DE MECHELEER, *Inventaris van het archief van Henri Pirenne. 1792-1793, einde 19de-eerste helft zoste eeuw* (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 603), Brussel, 2016, p. 14).

129 G. ESPINAS, 'Débris des archives d'Ypres', in: *Annales d'Histoire économique et sociale*, 5 (1933), p. 73.

130 De Franse archivaris Max Bruchet schreef bijv. vergoelijkend: 'Les archives hospitalières d'Hazebroek furent un peu pillées par les troupes anglaises.' (BRUCHET, *Rapport sur les archives départementales*, p. 17; onze cursivering).

131 A. BECKER, 'Rückgabe von Kriegsbeute aus dem Ersten Weltkrieg an das Stadtarchiv Ypern durch die Universität Regensburg', in: *Archivar. Zeitschrift für Archiwesen*, 68 (2015), p. 51-53; BERQUIN, 'Nieuwpoort in 1914', p. 157; R. OPSOMMER, 'De opbouw van het stadsarchief van Ieper, waar in 1914 de archieven verloren zijn gegaan', in: *Bibliotheek- en Archiefgids*, 74 (1998), nr. 1, p. 2; VANDEWALLE, '1914-1918', p. 22-23.

beschreven door Jo Tollebeek aan de hand van de geschiedenis van de Belgische historische tijdschriften. De Eerste Wereldoorlog had ervoor gezorgd dat er verschillende daarvan waren verdwenen. Anderen verschenen pas na enkele jaren opnieuw. Ondertussen werden ook al plannen gemaakt voor nieuwe uitgaven, of oude ideeën weer bovengehaald. Victor Tourneur ijverde vanaf november 1920 voor de oprichting van een tijdschrift dat als centraal orgaan van de moderne geschiedwetenschap zou kunnen dienen. De oorlog had immers een einde gemaakt aan de vooroorlogse versnippering in de historiografie. Daardoor was er plaats voor een tijdschrift als de *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, dat in 1922 voor het eerst verscheen¹³².

Een overdaad aan archieftijdschriften was er vóór 1914 zeker niet geweest. De *Revue des Bibliothèques et Archives de Belgique* was al in 1909 gestopt, het *Bulletin de l'Association des Archivistes et Bibliothécaires belges* verscheen voor het laatst in 1913. Ook de vereniging zelf bleek niet opgewassen te zijn tegen het oorlogsgeweld. Archivarissen waren daardoor opnieuw op zichzelf aangewezen. Dat de contacten tussen de algemeen rijksarchivaris en de conservatoren van de provinciale Rijksarchieven tijdens de oorlogsjaren minder intensief werden, kwam al ter sprake. Dit alles droeg bij aan de grote verschillen in de manieren waarop de Belgische archivarissen de oorlog beleefden. Weliswaar werden aan elk van hen andere uitdagingen gesteld en waren sommige overheden meer geneigd om zich om archiefstukken te bekommeren dan anderen, toch is vooral het algemene gebrek aan voorbereiding op het omgaan met calamiteiten duidelijk. De erg uiteenlopende antwoorden die de archivarissen formuleerden, raken eigenlijk aan de kern van het archiefwezen in België. Charles-Victor Langlois en Henri Stein, die aan het einde van de negentiende eeuw probeerden een overzicht te geven van alle binnen- en buitenlandse bronnen over de Franse geschiedenis, typeerden de Belgische archivarissen erg gevat: "... et bien qu'il n'existe dans le royaume aucune école préparatoire d'archivistes, bien que les méthodes d'application

132 J. TOLLEBEEK, 'Voorgeschiedenis en vormverandering. Historische tijdschriften in België, 1870-1922', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 76 (1998), p. 867.

différent et manquent souvent d'unité, la classification et la direction ne s'en trouvent pas moins confiées à des conservateurs qui joignent à l'érudition une parfaite connaissance de leur dépôt et une complaisance sans égale"¹³³.

Een archivaris werkte vooral op zichzelf. Dat was aan het begin van de Eerste Wereldoorlog nog maar weinig veranderd. Daar bestond de beroepsvereniging nog niet lang genoeg voor. Pas in 1922 werd deze *Association des Conservateurs d'Archives, de Bibliothèques et de Musées* heropgericht; erg laat, besefte ze zelf. De oorlog was voor het archivariessenkorps een "temps de recueillement salutaire" geweest, klonk het toen, waarbij iedereen had geleerd hoe beter zorg te dragen voor de eigen collectie¹³⁴. Een dergelijk eufemisme kan niet verhullen dat het zelfvertrouwen van de Belgische archivariessen een knauw had gekregen. Het vooroorlogse streven naar een verdere professionalisering en een verbeterd archiefbeheer werd uiteindelijk wel weer hernomen. Vanaf 1923 konden de archivariessen daarbij opnieuw over een tijdschrift beschikken, de *Archives et Bibliothèques de Belgique*. Intussen was in het Algemeen Rijksarchief de archiefopleiding van start gegaan die Cuvelier voor de oorlog had uitgedacht¹³⁵. Uiteindelijk oordeelde Cuvelier in 1931 dat de tijd gekomen was om de werking van zijn instelling nogmaals wereldkundig te maken in een jaarboek dat de periode 1919-1930 belichtte. In zijn voorwoord vestigde de algemeen rijksarchivaris de aandacht op het belang van de nieuwe opleiding: "Désormais le personnel admis dans le cadre des archivistes constitue vraiment une élite scientifique entièrement préparée à l'accomplissement de sa tâche aussi délicate que difficile"¹³⁶.

Het had lang geduurd, maar het vooroorlogse vertrouwen leek in 1931 eindelijk herwonnen.

133 C.V. LANGLOIS & H. STEIN, *Les archives de l'histoire de France* (Manuels de bibliographie historique, 1), Parijs, 1891, p. 655. Deze typering gold ook nog grotendeels in het midden van de twintigste eeuw, cf. BEYEN, *Oorlog en Verleden*, p. 322.

134 H. NELIS, 'L'association des conservateurs d'archives, de bibliothèques et de musées en 1922', in: *Archives et Bibliothèques de Belgique*, 1 (1923), p. 1.

135 Cf. *supra*, n. 20.

136 J. C[UVELIER], 'Avant-propos', in: J. CUVELIER, *Les Archives de l'Etat en Belgique de 1919 à 1930*, s.l., [1931], p. VII.

Frank Simon, Robert Barbry & Marc Depaepe

“Même absent il était présent”: inspecteur
lager onderwijs en leerboekauteur Hilaire
Delobel (1889-1958)

In het onderzoek over de geschiedenis van het onderwijs rust op het behandelen van financiële kwesties nog altijd een soort taboe, zeker als het om de geschiedenis van personen gaat. Wellicht hangt dit samen met de cultivering van het professionele ethos van de betrokken beroepsgroep van leerkrachten zowel als met de normatieve taal die, vooral vanaf de Verlichting, over “opvoedend onderwijs” werd verkondigd. Hoe het ook zij, in hedendaags onderzoek zou de materiële context - en a fortiori de financiële - eigenlijk niet meer mogen ontbreken. Men hoeft nog geen aanhanger te zijn van linkse denkbeelden om in te zien dat de wording van “modern” onderwijs in de neoliberale en -kapitalistische samenleving alleen mogelijk is geweest in de mate dat daarvoor “middelen” werden voorzien. Die middelen golden in de eerste plaats de betaling van onderwijsverstrekkers, want van het beroepsethos, waarbij het onderwijzen, vaak in holle en bombastische bewoordingen opgehemeld als een soort “roeping” en “zending”, konden zij nu eenmaal nauwelijks leven. In België, net zoals in vele andere landen, contrasteerden de materiële condities waarin moest worden gewerkt lange tijd met het onderwijzersloon. Een belangrijk deel van de syndicale actie voor meer “waardering” werd daar trouwens aan opgehangen, zelfs na de Tweede Wereldoorlog¹. De materiële verloning van het beroep volgde niet de stijgende lijn van vele andere beroepen. En omdat maatschappelijk veel belang werd geacht aan uiterlijke tekenen van wel-

¹ Zie M. DEPAEPE, M. DE VROEDE & F. SIMON (red.), *Geen trede meer om op te staan. De maatschappelijke positie van onderwijzers en onderwijzeressen tijdens de voorbije eeuw*, Kapellen, 1993; L. VAN ROMPAEY, *Strijd voor waardering. Het COV van 1893 tot 1983*, Antwerpen-Apeldoorn, 2003.

stand, verloren de leerkrachten tegenover vergelijkbare groepen steeds meer terrein.

Het hebben van een bijverdienste was dan ook voor onderwijzers vaak levensnoodzakelijk, zeker als men een gezin met kinderen, ouders of andere familieleden te onderhouden had of moest bijstaan². Dit werd nog versterkt door het genderspecifieke ideaalbeeld van de man als kostwinner buitenshuis en de vrouw als moeder aan de haard dat in het katholieke Vlaanderen dominant aanwezig was³. Tot in 1963 rustte er trouwens een principieel verbod op de aanwezigheid van gehuwde vrouwen in het katholiek lager onderwijs⁴. Vele Vlaamse “schoolmannen” waren dan ook harde werkers. De besten onder hen probeerden binnen het onderwijs zelf bij te klussen, niet enkel door het geven van “bijlessen”, privé of regulier (bijv. in allerlei avond- en bijscholingsprogramma’s), maar ook door het maken van interne promotie. Het examen van “inspecteur” leek daarbij de koninklijke weg, die overigens ook, wanneer een benoeming volgde, gemakkelijk kon worden gecombineerd met het redigeren van leerboeken. Niet dat de schoolinspecteur daar een monopolie op had (veel onderzoek daarover bestaat er niet, enige aanduiding daarover vinden we bij De Baets)⁵ maar het spreekt vanzelf dat deze, vanuit zijn historische dubbelrol als pedagogisch “controleur” en “adviseur”, een grote invloed had op het gebruik van leerboeken. Dat was zeker zo in de Belgische context, waar er - in tegenstelling tot vele andere landen - een grote vrijheid bestond in het kiezen van leerboeken,

2 Zie M. DEPAEPE, M. DE VROEDE, J. LORY, F. SIMON, A. DE MUNTER, & C. VREUGDE, ‘Maatschappelijk profiel van de leerkrachten basisonderwijs tijdens de laatste halve eeuw. Exploratie op basis van een enquête’, in: *Wisselwerking*, XII, 3 (november 1992 - speciaal nummer).

3 E. VANHAUTE, ‘Gezin, bevolking en arbeid’, in: M. DEPAEPE, F. SIMON & A. VAN GORP (red.), *Paradoxen van pedagogisering. Handboek pedagogische historiografie*, Leuven/Voorburg, 2006, p.239-266.

4 L. VAN ROMPAEY, M. DEPAEPE & F. SIMON, ‘Las maestras católicas y la prohibición del matrimonio. Bélgica 1920-1963’, in: F. LAZARIN MIRANDA, L.E. GALVÁN LAFARGA & F. SIMON (red.), *Poder, Fé y Pedagogía. Historia de maestras mexicanas y belgas*, Mexico, 2014, p. 141-161.

5 A. DE BAETS, *Auteurs van leerboeken geschiedenis voor lager en secundair onderwijs in Vlaanderen, 1945-1984: Biografisch register*, Gent, 1986: IDEM, ‘Profiel van de auteur van geschiedenisleerboeken als bemiddelaar tussen historiografie en maatschappij’, in: T. FOUBERT (red.), *Gekaft! Wereld en waarheid in het schoolboek*, Antwerpen, 2004, p. 29-46.

wat, daaraan gekoppeld, tot een ongelooflijk grote productie heeft geleid⁶. Dat laatste bewijst dan weer dat het produceren van leerboeken een lucratieve bezigheid moet zijn geweest. Dat is trouwens nog altijd zo, als men de website met de veelzeggende titel “how to become a textbook writer” mag geloven . . .⁷.

In onderhavig artikel staan we stil bij de figuur van Hilaire Delobel die bij ons weten nog nooit voorwerp is geweest van historisch pedagogisch onderzoek. Maar dat maakt hem des te boeiender. Als “pedagoog” van de “tweede of derde rij” - en dat is zeker niet pejoratief bedoeld - was hij ideaal geplaatst om de verschillende niveaus van “pedagogische praat” die ter hoogte van de opiniemakers werden gehanteerd naar het werkveld verder te vertalen, te her-talen en/of te operationaliseren⁸. De lijn die Delobel daarbij heeft gevolgd, is die van een gezagsgetrouw katholiek onderwijzer-inspecteur. Onvoorwaardelijk geloofde hij in de principes die aan de grondslag lagen van de katholieke opvoedingsleer. Wat hij zich als “intelligente” en “vlijtige” leerling op de normaalschool aan “waarden” had toegeëigend, probeerde hij zo gaaf en ongeschonden mogelijk aan de komende generaties door te geven. Dat gold niet alleen voor het levensbeschouwelijke, maar ook en vooral voor het schoolse gebeuren⁹. Ook in dat verband wierp hij zich op als een bewaker van de schoolse cultuur en structuur die doorheen de 19de eeuw vorm had gekregen. De zucht naar “orde”, “net-

- 6 M. DEPAEPE, M. D’HOKER, F. SIMON, e.a., *Manuels scolaires belges 1830-1880. Répertoire établi à partir de quatre collections. Belgische leerboeken...*, Bruxelles/Brussel, 2003; M. DEPAEPE, M. D’HOKER, F. SIMON & A. VAN GORP, ‘Textbook Production for Primary and Secondary Education in Belgium, 1830-1880: Prolegomena of a scientific Analysis’, in: W. WIATER (red.), *Schulbuchforschung in Europa - Bestandaufnahme und Zukunftperspektive*, Bad Heilbrunn, 2003, p. 95-106.
- 7 A. LAYMAN LOW, *How to Become a Textbook Writer*, <http://www.ehow.com/how_4844539_become-textbook-writer.html#ixzz2B6JABjrV>, geraadpleegd op 2 november 2012.
- 8 M. DEPAEPE, F. SIMON & A. VAN GORP, ‘The ‘Good Practices’ of Jozef Emiel Verheyen - Schoolman and Professor of Education at the Ghent University. A Case of the Use of Educationally Correct Discourse at the Right Place and the Right Time?’, in: P. SMEYERS & M. DEPAEPE (red.), *Educational Research: Why ‘What works’ doesn’t work*, Dordrecht, 2006, p. 17-36.
- 9 Zie hieromtrent H. DELOBEL, ‘Een hogere ontwikkeling voor onze onderwijzers’, in: K. BERQUIN e.a., *Vernieuwd opvoederschap. De ideale gestalte van de Katholieke opvoeder in deze tijd*, Antwerpen, 1954, p. 37-43.

heid”, “stiptheid”, “ijver”, “werklust”, enz. valt zo van de luttele egodocumenten die van hem bewaard zijn af te lezen. Zelf zal hij veel tijd achter zijn bureau hebben doorgebracht. Als een “conserverend vernieuwer” zocht hij naar “aangepaste” methodes om de eeuwenoude elementaire culturele vaardigheden, waaronder het rekenonderwijs, efficiënter te maken. Niet alleen op theoretisch vlak, maar ook op praktisch vlak, met name door het redigeren van leerboekjes. Daarbij profiteerde hij mee van de macht die aan zijn ambt als inspecteur was verbonden, wat het afbakenen van de grenzen tussen de diverse rollen die hij als producent, controleur en adviseur van schoolboeken speelde, zo niet onmogelijk, dan toch bijzonder lastig maakt. Waar men in de dagdagelijkse lager onderwijspraktijk zijn leerboeken gebruikte, was hij in ieder geval - en dat geldt uiteindelijk voor alle leerboekauteurs - “afwezig aanwezig”, zoals één van zijn necrologen (cfr. *infra*, p. 355) het, weliswaar meer in de context van zijn rol als “inspecteur” dan van die van leerboekauteur, treffend uitdrukte.

Met een beetje goede wil zouden we kunnen stellen dat we hier een zeer bescheiden “biographie modale”, zoals François Dosse het karakteriseert, hebben neergeschreven, waarin het individu slechts waarde heeft in de mate hij of zij het collectieve illustreert. “Le singulier devient une entrée dans le général, révélant au lecteur le comportement moyen de catégories sociales d’un moment”¹⁰, waarbij we er ons heel bewust van zijn dat de context mede dient om het gebrek aan bronnenmateriaal van de biografie wat te camoufleren. Toevallig, maar voor een Bruggeling die op de lagere school van de Christus Koningparochie, waar Delobel woonde, in de eerste helft van de jaren 1950 de lessen volgde dan weer niet zó toevallig, heeft één van de auteurs van dit artikel Delobels leerboeken moeten doorworstelen en er allicht veel profijt uit gehaald. Hij kan er zich niets meer over herinneren en bijgevolg geen getuigenis afleggen, vanzelfsprekend geen alleenstaand geval ...

10 F. DOSSE, *Le pari biographique. Ecrire une vie*, Parijs, 2005, p. 213.

Hilaire Delobel aan zijn schrijftafel

EEN GECONTEXTUALISEERDE LEVENSKRONIEK

Hilaire Delobel werd geboren op 3 november 1889 in Sint-Jan bij Ieper. Hij groeide op in een kroostrijk gezin van tien kinderen; twee ervan overleden op zeer jonge leeftijd. Zijn vader, Renild Delobel, afkomstig uit Beselare, oefende het beroep uit van molenaar-olieslager en schoofde zich naderhand om tot landbouwer. Hilaire liep lagere school in zijn geboortedorp en zou toen al grote belangstelling getoond hebben voor cijferen en rekenkunde, wat hem uiteindelijk zijn hele leven lang zou begeistere. Buiten de schooluren, zo getuigen toch zijn kinderen Eliane en Joël, kreeg hij thuis allerhande taken te verrichten waaronder het hoeden van de koeien. Gestimuleerd door zijn moeder nam Hilaire hierbij de

tijd om allerlei literatuur te verslinden en werd in de mogelijkheid gesteld na de lagere school secundair onderwijs aan te vangen, in deze tijd niet zo vanzelfsprekend voor een kinderrijk boerengedzin¹¹. Over Delobels verblijf in de middelbare school is niets bekend: er is geen enkel spoor in het familiearchief, en ook zijn kinderen zijn compleet onwetend over deze periode. In 1906, op zeventienjarige leeftijd, startte Hilaire zijn onderwijzersopleiding aan de Torhoutse normaalschool. De opleiding duurde, volgens de vigerende wetgeving van 1896, vier jaar¹². Tegelijkertijd had men in hetzelfde jaar, als uitvloeisel van het nieuwe programma lager onderwijs van 1897, meer aandacht besteed aan tekenen, handarbeid en gymnastiek en verzwaarde men ook de basisvakken moedertaal en wiskunde. Delobels studies verliepen succesrijk. De 3de augustus 1910 verwierf hij, als laureaat van een groep van 42 studenten (671,5 punten op een totaal van 730), het onderwijzersdiploma¹³. Tijdens zijn onderwijzersstudies behaalde hij nog met grote onderscheiding het diploma van landmeter (30 december 1909). Het is tekenend voor zijn hardnekkige belangstelling voor wiskunde dat de enige normaalschoolcursussen die in het familiearchief bewaard worden vijf “cahiers” wiskunde zijn.

Als pas afgestudeerde stapte Hilaire Delobel onmiddellijk het beroepsleven in als onderwijzer van de “6de voorbereidende” aan het Klein Seminarie te Roeselare¹⁴. Deze klas werd tegelijk beschouwd als eindpunt van de lagere school en als voorbereiding op het secundair onderwijs. Lang zou hij het beroep niet uitoefenen. De Duitse invasie in augustus 1914 en de daaropvolgende bezetting verstoorden het alledaagse schoolleven in sterke mate en zoals zovelen vluchtte Delobel naar Frankrijk. Op 28 mei 1915 bevond hij zich in Gournay. Tijdens zijn verblijf aldaar nam hij de vrijwilligerstaak op zich van secretaris-tolk van het hulpcomité

11 Interview Eliane en Joël Delobel, Brugge, 9 september 2012. Het familiearchief is in het bezit van Joël Delobel te Leuven.

12 *Gedenkboek eeuwfeest der Normaalschool en Kusterschool Torhout. 1838-1938*, Torhout, 1938, p. 35.

13 TORHOUT, *Archief Hogeschool Vives-dep. RENO (regentaat en normaalschool Torhout)*: klasfoto, palmares 1910, examenuitslagen en -vragen. Met dank aan bibliothecaris Jens Lecomte.

14 L. PILLEN & J. POLLET, *175 jaar Klein Seminarie te Roeselare*, Roeselare, 1982, p. 195.

voor vluchtelingen. In 1916 werd hij bij de bijzondere lichterling als soldaat ingelijfd. De 23ste september van hetzelfde jaar kwam hij terecht in het militair kamp *du Ruchard* te Avon-les-Roches (een 40 km. van Tours), dat begin 1915 van krijgsgevangenenkamp voor Duitse soldaten omgevormd werd tot herstellingsoord voor Belgische. Hij volgde er de opleiding tot verpleger/brancardier. Op 18 februari 1917 werd hij naar het front gestuurd in een Ambulance Colonne om een maand later, net als vele onderwijzers¹⁵, in verschillende eenheden als brancardier te beginnen functioneren. Hij diende ook in het 13de regiment infanterie, de 7de compagnie, en was betrokken bij de fameuze Vierde Slag om Ieper (9-29 april 1918) in de sector Bikschote-Langemark. In september 1918 nam hij deel aan het eindoffensief. Na de wapenstilstand hernam hij zijn dienst bij de Ambulance, ook in Krefeld (Duitsland) waar hij op 16 februari 1919 militair verlof met wedde kreeg. Vanaf 4 september 1919 was hij met onbepaald verlof. Hilaire Delobel verwierf verschillende eremedailles voor zijn opoffering en inzet aan het front. Hij sloot zich aan bij het *Verbond van Vlaamsche Oud-Strijders*¹⁶.

Hilaire kon zijn vooroorlogse job weer opnemen en legde zich tegelijk toe op het examen van kantonnaal inspecteur. Een belangrijke voorwaarde tot deelname hieraan was het bezitten van tien jaar anciëniteit in het lager onderwijs. Gelukkig voor hem telde zijn militaire dienst mee als onderwijspraktijk. De behoefte aan inspecteurs was immers zeer groot. Als gevolg van de wetten van 13 november 1919 en 14 augustus. 1920 werden de staatssubsidies voor het vrij onderwijs geregeld. De wedden van de leerkrachten werden gelijkgesteld voor alle onderwijsnetten, dus ook voor onderwijzers en onderwijzeressen. De maandwedde werd rechtstreeks door de Staat betaald. Afgezien van een mogelijke duurtetoeslag zag het nieuwe barema, dat fluctueerde naar gelang

15 I. DE BRUYNE, *We zullen ze krijgen! Brancardiërs aan het IJzerfront 1914-1918*, Leuven, 2007.

16 IEPER, *Kenniscentrum In Flanders Fields Museum*, dossier Hilaire Delobel. Een getuigenis van Delobels rol in de oorlog treft men aan bij H. RONSE DE CRAENE. *Dokter Louis Ronse. Twee oorlogen, een leven*. <<http://www.vuurwacht.be/exclusief/>>, geraadpleegd 2 nov. 2012. Louis Ronse (1891-1973) was tijdens de oorlog aspirant-arts en werd later chirurg te Ieper.

van de grootte van de gemeente waar men les gaf, er nu als volgt uit¹⁷:

BAREMA'S 1920

Gemeenten	Ongehuwden	Gehuwde onderwijzers	Schoolhoofden
tot 5000 inwoners	5000 - 8200	5200 - 8400	5400/5800 - 8600/9000
5001 - 40.000 inwoners	5100 - 8300	5400 - 8600	5600/6000 - 8800/9200
40.001 - 100.000 inwoners	5200 - 8400	5600 - 8800	5800/6200 - 9000/9400
+ 100.000 inwoners	5300 - 8500	5800 - 9000	6000/6400 - 9200/9600

Dat deze nieuwe situatie er gekomen was onder impuls van de socialisten - na de katholieken en de liberalen, historisch gezien, de derde politieke macht in België - hoeft niet te verwonderen. In 1919 werd het algemeen enkelvoudig mannenstemrecht van kracht, hetgeen na de verkiezingen het vormen van coalities noodzakelijk maakte. En de toenmalige Belgische Werkliedenpartij kon daarbij niet worden ontzien, wat tot inwilliging leidde van allerlei arbeiderseisen, het op gang brengen van de sociale wetgeving en het nemen van diverse progressieve maatregelen, ook op vlak van opvoeding en onderwijs¹⁸. Onder meer opteerde de regering voor een uitbreiding van het inspectiekorps. Bij K.B. van 25 september 1920 ging de socialistische minister van Kunsten en Wetenschappen, Jules Destrée, over tot een nieuwe territoriale indeling van de inspectie in 92 kantons. Het nieuwe reglement voorzag ook een hulpinspecteur bij elke inspecteur. Hierdoor moesten in korte tijd nieuwe benoemingen plaatsgrijpen en examens georganiseerd. Hilaire Delobel schreef zich in voor het examen. Nadat hij op 18

17 M. DE VROEDE & J. BLOMME, 'Inkomen en levensstandaard', in: DEPAEPE, DE VROEDE & SIMON, *Geen trede meer om op te staan*, p. 209-210.

18 Zie K. DE CLERCK, B. DE GRAEVE & F. SIMON, *Dag meester, goedmorgen zuster, goedemiddag juffrouw. Facetten van het volksonderwijs in Vlaanderen 1830-1940*, Tielt, 1984; J. TYSENS, *Strijdpunt of pasmunt? Levensbeschouwelijk links en de schoolkwestie, 1918-1940*, Brussel, 1993.

november 1920 de praktische proef, de inspectie van een klas, had afgelegd, werd hij kandidaat-hulpinspecteur. De 30ste mei 1921 volgde de schriftelijke proef, een verhandeling, en op 18 oktober 1921 kwam de mondelinge proef aan de beurt. Hiertoe had hij als verplichte lectuur werken van klassieke pedagogen als Fénélon, Rousseau en Spencer gelezen, alsmede van de psychologen Binet, Simon en James. In april 1922 kreeg Hilaire Delobel een benoeming als hulpinspecteur voor het kanton Ekeren. Niemand in de familie had tot dan toe zulke positie op de maatschappelijke ladder bekleed. Het daaropvolgende jaar, 2 oktober 1923, huwde hij met Angela Dehollander en vestigde zich in Brasschaat. Ze hadden drie kinderen, Eliane (°1927), Lionel (°1929), en Joël (°1935). Angela bleef huisvrouw en was actief in katholieke verenigingen als de Heilig Hartbond en het Vrouwenverbond voor Katholieke Actie¹⁹.

De taak van een inspecteur bestond erin ten minste éénmaal per jaar de scholen van zijn kanton te bezoeken en hierover een 200 à 300 verslagen op te stellen. Ook was hij verplicht om jaarlijks drie pedagogische conferenties voor de gemeentescholen te organiseren. Bij deze gelegenheden moest hij o.m. nieuwe leerprogramma's toelichten. Gedurende zijn leven heeft Delobel drie leerprogramma's gekend: dat van 1897 als leerling te Sint-Jan en als onderwijzer te Roeselare, en deze van 1922 en 1936 als inspecteur. Een goed begrip van zijn oeuvre, zowel artikels als leerboeken, vereist dan ook een overzicht van de verschillende leerprogramma's²⁰.

Het eerste officiële leerprogramma van 20 juli 1880 was gebaseerd op het principe van concentrisch onderwijs, waarbij de verschillende disciplines niet opeenvolgend werden behandeld, maar parallel. Dat betekende dat de grondslagen van de kennis in de eerste graad (van twee leerjaren) van de lagere school duidelijk moesten worden gemaakt, waarna diezelfde inhoud in de volgende twee graden, kon worden uitgebreid en uitgediept. Opmerkelijk was

19 LEUVEN, *Familiearchief Delobel*, doodsprentje Angela Dehollander.

20 Zie M. DEPAEPE, M. DE VROEDE & F. SIMON, 'L'implantation des innovations pédagogiques: le cas du Plan d'Etudes de 1936', in: R. POUPART (red.), *François Bouesse et l'éducation*, Mons, 1992, p. 37-57.

evenwel dat voor de ordening van de kennisinhouden een filosofische, psychologische of pedagogische argumentatie niet expliciet werd aangegeven. Naar verluidt gold Frankrijk als voorbeeld, maar in wezen kwam de inspiratie van de ideeën van Johann Friedrich Herbart (1776-1841). Essentieel was echter dat een bepaalde hoeveelheid leerstof werd verbonden met een bepaalde leeftijd en met een bepaalde groep. Het modelprogramma van 1 mei 1897 breidde het curriculum uit, net als de wet van 19 mei 1914 die de leerplicht tot 14 jaar invoerde en een wettelijk kader verleende aan de vierde graad (leerlingen van 12-14 jaar). Op 20 augustus 1920 verscheen zelfs een apart programma voor deze vierde graad, waarin onderwijzers en onderwijzeressen werd aangeraden de vakken toe te spitsen op belangstellingscentra. Het vierde modelprogramma werd op 28 september 1922 afgekondigd, een poging tot combinatie van het beginsel van concentriciteit met dat der concentratie. Bij circulaire van 15 juni 1935 bracht de minister van openbaar onderwijs de inspectie op de hoogte dat een nieuw leerprogramma voor het lager onderwijs in voorbereiding was. Naar verluidt was het programma van 1922 te overladen en te encyclopedisch. Leerplicht veronderstelde dat elke leerling in de mogelijkheid werd gesteld “algemene kennis”, de “noodzakelijke intellectuele vorming” te verwerven. Het beleid streefde ernaar om met een eenvoudiger en soepeler leerprogramma de verwerving van fundamentele vaardigheden te bereiken: zich veelzijdig kunnen uitdrukken, kunnen lezen, schrijven en rekenen. Inspecteur Delobel was verwittigd: het lager onderwijs betrad het vernieuwende pad. De contouren van de laat-19de-eeuwse school werden door de hervormingsgezinden van o.a. de Nieuwe Schoolbeweging als te eng en te knellend ervaren. Het volstond niet meer dat de leerkracht het traditionele corpus van technieken en organisatorische voorschriften tot leven zou wekken; deze moesten wijken voor een nieuw visioen, een nieuwe inspiratie, geworteld in de kinderpsychologie, die “de mannen van de oude school verplicht zijn te aanvaarden krachtens haar wetenschappelijke waarde”²¹.

21 *De Moderne School*, II (1928), p. 191.

Het nieuwe leerplan, met als belangrijkste praktisch novum de invoering van het “belangstellingscentrum”, gesteund op de inzichten van o.a. Ovide Decroly (1871-1932), werd bij ministerieel besluit van 13 mei 1936 verordend. Het kreeg onmiddellijk veel lof in het buitenland, onder meer van bekende (psycho)pedagogen als Edouard Claparède, een vriend van Decroly²², Alphonse Ferrière (1879-1960), Robert Dottrens (1893-1984), Célestin Freinet (1896-1966) en Mgr. Eugène Dévaud (1876-1942), die allen, ondanks hun verschillende levensbeschouwing, de actieve school propageerden. Het leerprogramma lag immers in de lijn van deze vernieuwingsbeweging: oordeelsvorming is belangrijker dan memoriseerd weten; onderwijs gebaseerd op feiten en ervaringen uitgaande van de spontane belangstelling van het kind; een morele opvoeding die afziet van het autoriteitsprincipe en het individu mede opbouwt van binnenuit via ervaringen en het praktische gebruik van de vrijheid; een sociale opvoeding die haar toevlucht neemt tot onderlinge hulp en dienst aan de gemeenschap; kortom, een opvoeding gericht op de versterking van de mentale vermogens van het kind.

Het nieuwe leerplan liet dus toe het onderwijs aan het ontwikkelingsniveau van het kind aan te passen, wat op algemeen didactisch vlak impliceerde dat vakkensplitsing uit den boze was. De leerstof moest een concentratie van gegevens omvatten, door het kind globaal waargenomen en belangstelling opwekkend, want anders zou het kind die gegevens zelfs niet eens waarnemen. De belangstelling zelf komt van dieperliggende behoeften. De vier levensbehoeften, zoals vastgelegd door Decroly, met name de biologische behoefte om zich te voeden, de thermische om zich te beschermen tegen de natuurelementen, de defensieve om zich te verdedigen tegen vijanden en de sociale behoefte aan activiteit, kenmerkten het leerplan. Volgens Decroly moesten de interesses van het kind niet enkel het uitgangspunt van het onderwijs vormen, maar waren ze ook de motor van de te ontplooiën activiteiten. In deze context was de notie “milieustudie” essentieel.

22 Zie M. RUCHAT, *Edouard Claparède (1873-1940). A quoi sert l'éducation?*, Lausanne, 2015.

Een belangstellingscentrum werd gedefinieerd als een leerstof-complex waarvan de nauw samenhangende delen een bepaald geheel of probleem als middelpunt hebben, gecentraliseerd rond één thema dat voor een langere duur wordt aangehouden. Die thema's moesten worden gevonden in het milieu van het kind, dat bestond uit de fauna en de flora in de gemeente, zowel als uit de economische bedrijvigheid in de drie sectoren, het buurtleven, de *Heimat*, en dergelijke meer. Inzake leerstofordening bracht het leerplan de zogenaamde bijvakken - moedertaal en rekenen maakten hier dus geen deel van uit - in de eerste vier leerjaren samen onder "waarnemingsoefeningen". Pas vanaf het vijfde leerjaar werden deze vakken meer gestructureerd. Het ging dus in de eerste vier leerjaren om opzettelijke, systematische concentratie van leerinhouden rond belangstellingscentra. Het leerproces moest drie fasen omvatten: de observatie, de associatie met oefeningen om de observatiegegevens te verwerken en op te slaan, en de expressie van de verworven leerinhouden in taal of via tekenen en handenarbeid. Diverse activiteiten waren voorzien zoals schoolwandelingen en net als bij Freinet werden ook bibliotheek, drukken en schoolcoöperatie aangeraden. Wat betreft de werkvormen schreef het leerplan enkel voor dat ze verscheiden moesten zijn en niet op encyclopedische wijze overgedragen van leerkracht naar leerling. Over de leermiddelen bleef het zeer vrijblijvend vermits het enkel de mogelijkheden onderstreepte van het "levend hoekje", de grammofoon, de schoolradio en het Nationaal Schoolmuseum als rijke bron van leerzame informatie.

We zijn eigenlijk van oordeel dat het leerplan niet zó nieuw was als men in het pedagogische discours liet voorkomen. Principes als zelfwerkzaamheid, associatie en concentratie bevonden zich al in het leerprogramma van 1922. Zelfs de methode van de belangstellingspunten werd er aangeraakt en trof men al aan in het programma van de vierde graad van 1920, evenals in het "modelprogramma der gemeentelijke bewaarscholen" van 1927. Overigens, sinds kort vóór de Eerste Wereldoorlog was er in het milieu van het Belgisch lager onderwijs al een progressieve stroming aanwezig geïnspireerd door de reformpedagogiek, de pedologie en de kinderpsychologie en gedragen door leerkrachten actief in verenigingen als

Société belge de pédotechnie, Ligue de l'enseignement en Vlaamse Opvoedkundige Vereniging, en in de pedagogische pers²³. Dat het leerplan van 1936 in het algemeen door de vakbladen een gunstig onthaal kreeg, was dus niet zo toevallig. Bekijkt men evenwel de implementatie in de concrete praktijk, dan komt een parcours met vele hindernissen te voorschijn, vooral praktische bezwaren. De leerkrachten argumenteerden dat het programma van 1922 genoeg mogelijkheden bood om innovatie door te voeren. Zelfs de promotoren van de vernieuwing hebben achteraf moeten toegeven dat men zich weinig illusies hoefde te maken over het doordringen van de geest van het nieuwe leerplan in het dagelijkse schoolleven. Hun met de vernieuwing van 1936 expliciete bedoeling via flexibele lesroosters de “invakking” in de eerste twee graden van de lagere school tegen te gaan mislukte uiteindelijk. Van de veelgeprezen milieustudie bleef er, in het beste geval, niet veel meer over dan een vak op zich, of een middel om de lessen te documenteren. Waar het nieuwe aan bod kwam, gebeurde dat meestal slechts gedeeltelijk, of betrof het niet-essentiële onderdelen. Het gebruik van technieken en hulpmiddelen zoals bijvoorbeeld het levend hoekje, de schooldrukkerij of weerkundige waarnemingen bleef, al bij al, in de rand van het beoogde vakoverschrijdende totaliteitsonderwijs. De opinies over het leerplan waren bijgevolg verdeeld. Ook een deel van het inspectiekorps reageerde eerder negatief op de vernieuwing omwille van moeilijk te detecteren redenen. Niettemin kan men stellen dat betrokkenheid bij leerboekenproductie, soms een zeer rendabele activiteit die bedreigd werd door het nieuwe leerplan, een niet te onderschatten factor kan zijn. Ten slotte was er nog een belangrijk levensbeschouwelijk obstakel: de Centrale raad van het katholiek lager onderwijs. Deze kon wel instemmen met de studie van het milieu maar niet volgens Decroly's opvattingen die te materialistisch werden geacht. Het katholiek onderwijs stelde een eigen programma op en verving de eerder biologisch en sociologische gekleurde term ‘milieustudie’ door het concept ‘werkelijkheidsonderricht’, waarin ook plaats heette te zijn voor

23 Zie M. DEPAEPE, *Zum Wohl des Kindes? Pädologie, pädagogische Psychologie und experimentelle Pädagogik in Europa und den USA, 1890-1940* (Studia Paedagogica, n.s. 14./Beiträge zur Theorie und Geschichte der Erziehungswissenschaft, Bd. 14), Leuven, 1993.

transcendentale waarden. Dit programma moest in alle vrije katholieke scholen worden nageleefd, maar kon ook in het gemeentelijk onderwijs worden ingevoerd, en huldigde dus fundamenteel ook de vernieuwing²⁴.

Reeds vóór de afkondiging van het nieuwe katholieke programma had een kring wetenschappelijk gevormde katholieke geestelijken zoals kanunnik Frans De Hovre (1884-1956) en Alberic Decoene (1881-1958), directeur van de Torhoutse normaalschool, goed op de hoogte van de aan gang zijnde onderwijskundige innovaties, een pedagogische doctrine uitgewerkt die de vorming van onderwijzers en onderwijzeressen in de katholieke normaalscholen had doordrongen. Hun eerder theoretische werken werden uitgegeven in de reeks *Paedagogische Studiën*. Voor de concretisering van hun ideeën deden ze beroep op praktijkmensen, inspecteurs en leerkrachten. Delobel, afkomstig uit een katholieke familie, product van een compleet katholieke schoolloopbaan, zelf fervent en toegewijd katholiek, auteur van artikels en leerboeken, leek aldus een geknipte persoon. Hij plaatste zich hiermee in de lange rij kantonnale inspecteurs die, mede door zelfstudie, voor een onderwijsgevend publiek deze ideeën vertaald en overgedragen hebben in voordrachten, leerboeken, tijdschriften, en dies meer, ten einde de klaspraktijk te beïnvloeden en nieuwe programma's ingang te doen vinden. Zodoende kwamen artikels in het *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift (VOT)* tot stand en verleende hij medewerking aan *Paedagogische Studiën*. Overigens, zijn eerste publicatie in het *VOT* dateert van 1920 in volle voorbereiding van het inspecteursexamen, en met publiceren vulde hij voor een flink stuk de rest van zijn leven.

In 1930 bekwam hij zijn overplaatsing als kantonnaal inspecteur te Brugge, de start van een zeer actieve en vruchtbare periode met publicaties van leerboeken aardrijkskunde, geschiedenis, schrift en vooral van de verschillende delen van *Knap en Klaar*, een leerboek

24 Zie M. DEPAEPE, M. DE VROEDE & F. SIMON, 'Tussen wens en werkelijkheid: het verhaal van de onderwijsvernieuwing uit 1936', in *Pedagogische periodiek*, 1993, p. 322-331; M. DEPAEPE, e.a., *Orde in Vooruitgang. Alledaags handelen in de Belgische lagere school (1880-1970)*, Leuven, 1999.

wiskunde voor het lager onderwijs. De leerboeken waren niet enkel een welgekomen hulp voor de leerkrachten, maar vertegenwoordigden ook een mooie bijverdienste voor de auteurs. Aan de andere kant, zo getuigde Delobel²⁵, was het schrijven van een leerboek een zeer onderschatte bezigheid en kon slechts gebeuren via nachtwerk en opoffering van vakantieperiodes, zon- en feestdagen. Tijdens de oorlog vervulde hij op vraag van zijn oversten de taak van waarnemend hoofdinspecteur, een functie die in de na-oorlogse sfeer van repressie niet werd bekrachtigd. Na de dood van zijn echtgenote -31 oktober 1947- bleef hij nog drie jaar in dienst en ging op pensioen in 1950. Kort hierna regelde hij al met de belastingscontroleur de financiële verdeling van de auteursrechten met twee van zijn kinderen. Van 1952 tot 1956 werden die in twee gelijke delen verdeeld tussen vader en dochter Eliane, en vanaf 1957 in drie gelijke delen, 1/3 voor Hilaire, 1/3 voor Joël en 1/3 voor Eliane²⁶. Delobel was bevriend met kanunnik Decoene, rector van het door hem gestichte Hoger instituut voor opvoedkunde te Brugge, waarvan hij het secretariaat waarnam. Daarnaast fungeerde hij nog als secretaris van de lokale kerkraad, en was lid van de Christen Inspecteursvereniging van het Christelijk Onderwijzersverbond. Hij zette zich ook in voor de Katholieke Vlaamsche Hogeschooluitbreiding. Delobel overleed op 24 november 1958 na een lange ziekteperiode.²⁷ In zijn lijkrede omschreef zijn oud-collega A. Vermeulen hem als een uitermate actieve en intelligente leergierige man, een onmiskenbare didactische autoriteit met een zin voor orde en discipline die hij combineerde met een sterke loyautéit aan de katholieke kerk. Zijn invloed op het onderwijzend personeel was zeer groot: *Même absent, il était présent.*²⁸

25 H. DELOBEL, 'Als ik terugblik op "Knap en Klaar"', in: *De Katholieke Schoolgids*, VIII (1953), p. 262.

26 LEUVEN, *Familiearchief Delobel*, kopie van de 'toelichtende nota' voor de controleur der belastingen, 10 april 1958.

27 <http://www.vandenbulcke-stamboom.be/passie/sites/stamboom_gezin.php?kid=641&pid=3883118>, geraadpleegd op 23 april 2016; ANTWERPEN, *Archief en Museum van het Vlaamse Cultuurleven (AMVC)*, Databank 'Agrippa', Hilaire Delobel; A. WALGRAVE, 'In memoriam ere-inspecteur Hilaire Delobel', in: *Pedagogische Periodiek* (1958), p. 320-321.

28 A. VERMEULEN, 'Lijkrede bij het graf van de Hr inspecteur H. Delobel', in: *Sparappels* (1959), p. 37-38.

DE PUBLICATIES

ARTIKELS IN PEDAGOGISCHE TIJDSCHRIFTEN

Zoals reeds vermeld had Delobel reeds vijf jaar onderwijservaring toen hij aan het inspecteursexamen deelnam. Ter voorbereiding hiervan moest hij ook de noodzakelijke pedagogische theorie verwerken. Men kan ervan uitgaan dat A. Decoene de nodige ruggensteun gaf. Delobel kreeg immers zeer vlug de gelegenheid zich als auteur te manifesteren door te publiceren in het *VOT*, een tijdschrift gesticht door De Hovre en Decoene dat van stapel liep in oktober 1919 en, binnen het kader van een katholieke filosofie en pedagogiek, de verbetering van de onderwijzersopleiding en de klaspraktijk beoogde²⁹. Delobel was geen grote theoreticus, maar hij kende het katholiek lager onderwijs en zijn behoeften door en door en kreeg dan ook geregeld publiceerruimte in het *VOT*. Zijn eerste artikel verscheen in februari 1920 en was gewijd aan het spraakkunstonderwijs waarvan de gesproken taal de basis vormde³⁰. Dit onderwijs vormde geen doel op zich maar moest de andere taalkundige aspecten verbeteren. Op de lagere school ving zulks aan rond de leeftijd van tien jaar (5de studiejaar) met weinig regels en veel oefeningen. Inductie was verplicht. Een jaar later publiceerde hij over het onderwijs in de tweede taal, het Frans³¹. Het aloude dispuut tussen de spraakkunst-vertaling methode en de directe methode leverde voor hem geen probleem op door categoriek te opteren voor de laatste, zeker voor de groep beginnelingen. Hij steunde hierbij op zijn ervaringen als soldaat-brancardier, waarbij hij de aandacht vestigde op de Belgische vluchtelingen in Engeland en Frankrijk die met een vreemde taal werden geconfronteerd en erin slaagden degelijk te communiceren. Niettemin was hij ook overtuigd dat, in het verdere verloop van de leergang,

29 M. DEPAEPE, 'Decoene en het *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift*: een historisch-pedagogische situering van de tussenoorlogse katholieke opvoedingsleer', in: *Leuven Bulletin L.A.P.P. Tweemaandelijks tijdschrift van de Vereniging 'Leuvense Afgestudeerden in de Psychologie en Pedagogiek'*, XXXVII, 4 (1988), p. 143-151.

30 H. DELOBEL, 'Over Spraakkunstonderwijs', in: *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift*, I, 5 (februari 1920), p. 215-223.

31 IDEM, 'De rechtstreeksche methode bij het aanvankelijk onderricht in de tweede taal', in: *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift*, II, 9 (juni 1921), p. 412-416, II, 10 (juli 1921), p. 448-460.

vertalen een precieze hulp kon bieden. Een les Frans moest eenheid uitstralen en aldus startte deze met een mondelinge activiteit gevolgd door geschreven oefeningen met individuele en collectieve correctie; eenvoudige grammaticaregels werden verworven via inductieve weg, dit alles afgerond met het lezen. Vernoemde artikels ondertekende hij nog met 'onderwijzer'.

Pas benoemd als inspecteur publiceerde hij een serie artikelen gewijd aan het stellen, voor hem het summum van de taalverwerving³². Het systeem dat enkel kleine variaties aanbracht op een gegeven model leverde niet het gewenste resultaat op, evenmin als de stijloefeningen. De psychologie van het kind respecterend koos Delobel voor de vrije tekst, zij het zonder overdrijven. Hij raadde de leerkrachten aan het juiste midden te houden tussen een onvoorbereide, spontane tekst en het tegenovergestelde, een tekst met strikt uitgewerkte ideeën. Hij volgde hierbij de opvattingen van de Amerikaanse filosoof en psycho-pedagoog John Dewey (1859-1952) die verkondigde dat de ervaring van het kind de spontaneïteit opwekte, wat het mogelijk maakte een goed onderwerp voor een opstel te hebben op voorwaarde dat er ook echte emoties mee gepaard gingen. Hij beval aan te beginnen met de opgelegde tekst en te eindigen met de vrije tekst, en gaf de waarschuwing mee dat een goede originele tekst niet zo makkelijk was voor een lager schoolkind. In augustus 1924 gaf Delobel voor de Vlieberghleergangen, vacantiecursussen voor leerkrachten georganiseerd door de Katholieke Universiteit Leuven, een voordracht over de correctie van opstellen. Intussen fungeerde hij in 1923-1924 ook als mede-redacteur van het *Pedagogisch Jaarboekje* (1920-1924), een initiatief van twee kantonnale inspecteurs uit het hoofdgebied Turnhout, die daarmee meer "voeling" wilden krijgen met hun onderwijzend personeel. In feite was het hoofdzakelijk de neerslag van de werkzaamheden tijdens en rond de onderwijzersconferenties.³³ Tussendoor demonstreerde Delobel

32 IDEM, 'Over stelonderricht', in: *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift*, III, 5 (februari 1922), p. 221-229, III, 6 (maart 1922) p. 270-275, V, 9 (juni 1924), p. 548-556, VI, 9 (juni 1925), p. 528-536.

33 M. DE VROEDE, e. a., *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw*. Deel IV, *De periodieken 1914-1940*, Eerste stuk, Leuven, 1987, p. 554-555.

zijn kennis van de nieuwe wetenschapsontwikkelingen door te verwijzen naar het recente werk van Jean Demoor (1867-1941) en Tobie Jonckheere (1878-1958), *La science de l'éducation*³⁴.

Nog in 1924 publiceerde Delobel een kort artikel over de evolutie van het kinderschrift³⁵. Hij had zopas een schrijfmethode gepubliceerd waarnaar hij overigens refereerde³⁶. Het artikel biedt een overzicht van het boek van de Franse psycholoog Th. Simon (1873-1961) over het kinderschrift³⁷. Verder deden publicaties van Maria Montessori en Ovide Decroly dienst als wetenschappelijke inspratiebronnen, en uiteraard ook andere schrijfmethodes (volgens Delobel waren er in België zo'n honderdtal methodes geautoriseerd). Belangrijkste aandachtspunt was dat het kinderschrift een natuurlijke ontwikkeling doorliep, deskundig begeleid van in de kleuterklas tot het einde van de lagere school. Er werd gefocust op de schrijfbeweging, waarbij veel aandacht ging naar snelheid, kwaliteit en gelijkmatigheid. Evaluatie van de activiteiten bleek een moeilijke zaak omwille van de grote onderlinge verschillen bij kinderen. Bijgevolg was een individuele benadering aangewezen.

Zoals het een inspecteur past, was Delobel steeds begaan met een van de grote problemen voor elke lagere school: de verdeling van kinderen in de verschillende klassen. Vanuit zijn rijke ervaring beschreef hij mogelijke toestanden en stelde oplossingen voor³⁸. Gezien deze verschillen tussen leerlingen van eenzelfde klas of eenzelfde school hadden enkel de begaafde leerlingen een min of meer normale schoolloopbaan. Onderwijs verstrekken op een fictief gemiddeld niveau leverde volgens hem geen resultaat op. In de kleine plattelandscholen, waar verschillende leeftijdsgroepen samen zaten en de leerkracht hen eerder per niveau groepeerde,

34 J. DEMOOR & T. JONCKHEERE, *La science de l'éducation*, Bruxelles, 1922.

35 H. DELOBEL, 'De ontwikkeling van het Kinderschrift', in: *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift* (1924/1925), p. 606-612.

36 IDEM, *Flink en fraai. Eenvoudige schrijfmethode omvattende een volledige reeks oefencahiers zonder modellen, gelijnd en geregeld naar de natuurlijke ontwikkeling van het kinderschrift*, Antwerpen, 1924.

37 TH. SIMON, *Pédagogie expérimentale. Ecriture, lecture, orthographe*, Paris, 1924.

38 H. DELOBEL, 'Een zwaar vraagstuk voor onze grotere scholen', in: *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift* (1929/1930), p. 394-409.

stelde het probleem zich minder. Een vlugge selectie per niveau in grote scholen en de organisatie van een klas voor minder begaafden was evenmin een gunstige maatregel. Volgens Delobel wierp enkel de samenstelling van niveaugroepen in iedere klas een dam op tegen het overzitten.

Delobels passie voor aardrijkskunde vertaalde zich in 1926 in een leerboek voor het lager onderwijs³⁹. Vijf jaar later publiceerde hij een artikel waarin hij een poging ondernam uit te leggen welke moeilijkheden zich op de klasvloer manifesteerden tussen het gebruik van een leerboek en de specificiteit en capaciteiten van elke leerling⁴⁰. De sleutelidee was aanpassing.

Een onderwerp waarmee Delobel zich heel zijn leven heeft bezig gehouden, hield verband met rekenkunde, met name het oplossen van vraagstukken. In de pedagogische historiografie is dit een onderbestudeerd thema en Belgisch onderzoek vormt hierop geen uitzondering⁴¹. Delobel positioneren tussen concurrerende rekenkundedidactici als Willy Schneider (1897-1969) met zijn kwadraatbeeldmethode⁴², of Karel Moons en Frans Pont (1902-1983) met hun dominobeeldmethode zou ons te ver leiden. In 1934 publiceerde Delobel een eerste artikel over rekenen ter gelegenheid van de uitgave van *Knap en Klaar*, een leerboek rekenkunde, uitgegeven bij J. Van In te Lier, dat in België ruime verspreiding en geweldig succes kende⁴³. Hierin citeerde hij uitvoerig

39 H. DELOBEL, *Beeld en Woord. Aardrijkskunde voor de lagere school en de voorbereidende afdelingen in vijf deeltjes eenvoudig uitgewerkt in opgaande lessenreeksen*. Lier, 1926.

40 IDEM, 'Een aanpassing van boek en school', in: *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift* (1930/1931), p. 615-622; IDEM, 'Locale aardrijkskunde, vroeger en nu', in: *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift* (1936/1937), p. 539-548, 616-626.

41 L. DE ZUTTER, *Het wiskundeonderwijs in de lagere school in België tussen 1879 en 1936. Evolutie van de officiële programma's en hun toepassingen in de onderwijspraktijk* (licentieverhandeling, faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, KULeuven, 1999); M. PENNINGCKX, *De lange weg naar inzichtvolle rekenvaardigheden. Historisch-didactische analyse van het rekenonderwijs in de lagerscholen in België van 1930 tot 1960* (licentieverhandeling, faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, KULeuven, 1999).

42 Over Schneider zie H. VAN DAELE, 'De betekenis van Willy Schneider voor het lager onderwijs', in: *Persoon en Gemeenschap*, L, 1 (1997-1998), p. 34-41.

43 H. DELOBEL, 'De Vraagstukken op de L.S.', in: *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift* (1933/1934), p. 604-613; H. DELOBEL, J. MAATS & J. VANDERSTRAETEN, *Knap en*

de Amerikaanse psycholoog/leertheoreticus Edward Thorndike (1874-1949) en legde vooral de klemtoon op de bedrevenheid in het rekenen, de werkelijkheidsgraad van de vraagstukken - een kapitaal punt - en de psychologie van het kind, zonder daarbij het zuivere vraagstuk uit de klaspraktijk te bannen. Immers, voor Delobel vormde het oplossen van vraagstukken de bekroning van rekenonderwijs op de lagere school. In harmonie met het leerprogramma van 1922 citeerde hij het Franse tijdschrift *L'école et la vie*: "En définitive, mieux adoptés à la vie, plus près de la réalité familière, et donnant par la gradation des difficultés, un meilleur classement des élèves ou des candidats, c'est toute une rénovation des problèmes d'arithmétique qu'il faut entreprendre". Maar, zo vervolgde Delobel, de 'levensvraagstukken' zijn zeer complex en via dergelijke materie moet men de kinderen opvoeden door hen probleemsituaties aan te bieden waarrond ze vragen kunnen formuleren. En, zo voegde hij eraan toe, vergeet niet dat in een katholieke school ook godsdienstige toestanden interessante rekenkundige vraagstukken kunnen leveren. Delobel hernam het thema van de vraagstukken in 1937, zowel in het *VOT* als op een voordracht voor de Vlieberghleergangen⁴⁴.

Doorheen zijn artikels in het *VOT* manifesteerde Delobel zich als een zeer deskundige practicus, goed op de hoogte van de recente theorieën en zoekend naar een evenwicht tussen de polen van vele paradoxen: gesproken en geschreven taal, vrije tekst en opgelegde tekst, spontaan schrift en de oefenschriften, lokale aardrijkskunde en leerboek, vraagstukken uit de werkelijkheid en modeloplossingen. Overal zocht hij het moeilijk te vinden 'juiste midden'. Merkwaardig genoeg schreef hij na de invoering van het leerplan van 1936 geen enkel artikel over milieustudie noch belangstellingscentra. Hij sprak er zich niet ongunstig over uit, maar kan toch moeilijk gelden als een enthousiasteling van de nieuwe ideeën. Als hij de nadruk legde op de noodzakelijke werkelijkheidsgraad van probleemsituaties en vraagstukken, dan

klar: rekenkunde, metriek stelsel, vormleer, meetkundig teekenen, Lier, 1934.

44 H. DELOBEL, 'Het oplossen van vraagstukken', in: *Vlaamsch Opvoedkundig Tijdschrift* (1937/1938), p. 37-46, 106-115.

waarschuwde hij steeds dat een vermindering van de zuivere oefeningen het beoogde doel nadelig zou beïnvloeden.

BOEKEN EN BROCHURES

Delobel staat niet bekend als een auteur die imposante theoretische boeken schreef. Zijn medewerking aan de reeks *Paedagogische Studiën* beperkte zich tot één publicatie: *Algemeene en Bijzondere Methodiek voor het Lager Onderwijs*. Met twee collega's, min of meer leeftijdsgenoten, J. Nollet en A. Staelens, samen met A. Vandevelde, leraar didactiek aan de normaalschool te Torhout, publiceerde hij in 1922 dit volumineuze boek (423 p.), bestaande uit twee delen, algemene didactiek (p. 1-43) en de verschillende vakdidactieken (godsdienst, moedertaal, wiskunde, schrift, tekenen, aardrijkskunde, geschiedenis van België, landbouw, hygiëne, educatieve gymnastiek, zang, handenarbeid (jongens en meisjes), handel, Frans als tweede taal, p. 47-420). In de inleiding legden de auteurs drie fundamentele principes vast: het specifieke karakter van elk vak heeft voorrang op de concentratie-idee; de specifieke doelen van elk vak moeten leiden tot activiteiten; de kinderpsychologie moet het kind in het centrum van de school plaatsen. Het is onmogelijk de bijdragen van elke auteur afzonderlijk vast te stellen, maar gezien zijn belangstelling en expertise kan men ervan uitgaan dat Delobel aardrijkskunde, wiskunde en schrift voor zijn rekening heeft genomen. Over deze vakken schreef hij later nog drie brochures: in 1933 over het metriek stelsel, twee jaar later over het schriftonderwijs met een zeer goed overzicht van de methode, en in 1952 over schriftelijk rekenen⁴⁵. Inzake het metriek stelsel was hij één van de eerste auteurs die een pleidooi hield voor eenheid in de notatiewijze, al dient gezegd dat, zoals we verder zullen, zijn leerboeken een ander beeld weergaven.

In 1924 publiceerde Delobel voor de lagere school een *Pedagogisch klasboek*, vier jaren later gevolgd door een *Pedagogisch klasboek voor*

45 H. DELOBEL, *Voor meer eenvoud en minder ballast in ons leervak Metriek Stelsel*, (Pedagogische Trakten, nr. 18), Lier, 1933; *Waarheen met ons Schriftonderwijs*, (Pedagogische Trakten, nr. 32), Lier, 1935; *Enkele aspecten van het schriftelijk rekenen op de lagere school*. (Opvoedkundige brochurenreeks Studiekringen van het Christelijk Onderwijzersverbond, nr 44), Gent, 1952.

de bewaarschool, waarin hij iedere dag bovenaan de pagina een pedagogische tekst plaatste. Deze teksten werden vooral geput uit het Nederlandse gedachtegoed, maar ook Rousseau, Comenius, Von Humboldt, Willmann en andere grote pedagogen sierden de bladzijde. Elk vak kwam aan bod met raadgevingen voor de dagelijkse praktijk. Enkele voorbeelden: rekenen moet praktisch zijn; veel is overbodig; weinig geklets en uitleg maar veel oefeningen; beperk de collectieve correcties; herhaal veel; wees nauwkeurig; het schrift zal snel en duidelijk zijn; werk voorbeelden uit op het bord; aardrijkskunde moet de nieuwsgierigheid van het kind stimuleren; de lokale toestand vormt het vertrekpunt; een vertelling moet voortreffelijk zijn; geschiedenis leidt naar patriottische scènes; vertel vooraleer te lezen; leer de tweede taal via de natuurlijke methode; men moet uitgaan van een levende taal en van dagelijks taalgebruik; enz.

In ieder geval, de ideeën die Delobel verkondigde in zijn artikelen en de praktijk, zoals aanbevolen in het *VOT*, zijn meer illustratief voor zijn denken dan in zijn boeken en brochures.

DE LEERBOEKEN

Delobel heeft zich vooral toegelegd op het schrijven van leerboeken en bereikte er een hoge productiviteit. Zijn eerste publicaties dateren van 1924, tien schriften kalligrafie, uitgegeven in het Nederlands en in het Frans. Met uitzondering van schoonschrift fungeerde voor de nederlandstalige leerboeken de katholieke Van In te Lier als Delobels favoriete uitgever⁴⁶. Na de Tweede Wereldoorlog werden de franstalige leerboeken te Namen uitgegeven door Wesmael-Charlier, eveneens van katholieke signatuur. Zijn laatst uitgegeven publicatie, een leerboek aardrijkskunde, werd, althans voor zover bekend, overigens door Wesmael-Charlier verzorgd⁴⁷. Ook de leerboeken rekenen bleven aan franstalige kant vlot gedrukt en de uitgeverij startte zelfs nog in de jaren 1960, dus na Delobels overlijden, een *Collection Delobel-Soyez*

46 Het bedrijfsarchief van de uitgeverij Van In is begin de jaren 1980 bij een brand verloren gegaan en hiermee natuurlijk de oplagecijfers, auteursvergoedingen, e.d.m.

47 H. DELOBEL & P. SOYEZ, *Cours moderne de géographie: atlas-manuel pour l'enseignement primaire: livre de la quatrième*, Leuze, 1969.

met een oplage tussen de 4000 à 6000 exemplaren en met C. De Vriese en E. Soyev als co-auteurs⁴⁸.

In 1926 liep de uitgave *Beeld en Woord* van stapel, een leerboek aardrijkskunde in zes delen te beginnen vanaf het derde leerjaar. Deze reeks bevatte tevens een aantal fascicules met kaarten en oefeningen. In 1955 startte hij nog met Jan Maats *Dichtbij en Veraf*, een beperktere uitwerking van *Beeld en Woord*⁴⁹. Jan Maats, pseudoniem voor Leo Vanhille (1889-1984), vriend ten huize Delobel, onderwijzer te Nieuwpoort en auteur van leesboekjes, was de uitverkoren illustrator van Delobel, ook in zijn andere uitgaven. Voor het geschiedenisonderwijs publiceerde Delobel voor het derde studiejaar *Verleden en heden* en *Vroeger en nu*, geïllustreerd door Jan Maats maar ook door schilder-beeldhouwer Albert Setola (1916-1981), leraar aan de Brugse Stedelijke Academie. Deze leerboeken geschiedenis en aardrijkskunde kregen ook een uitgave in het Frans en overleefden de oorlogsjaren. Het is merkwaardig vast te stellen dat deze leerboeken een aanvang namen vanaf het derde leerjaar, terwijl het leerplan van 1936 pas afzonderlijke vakken voorzag vanaf het vijfde studiejaar. Is dit een aanwijzing dat Delobel toch niet zo overtuigd was van het nieuwe leerplan? Of schreef hij zich in op de lange lijst van inspecteurs die eerst enkele resultaten van de vernieuwing wilden zien? Of zocht hij gewoon de ‘gulden middenweg’ tussen de leerplannen van 1922 en 1936, een idee dat hem niet ongenegen was in zijn publicaties? In 1933 kwam Delobels voornaamste leerboek van de pers, *Knap en Klaar*, een leergang in tien delen, eveneens uitgegeven bij Van In. Zoals reeds vernoemd, haalde ook deze uitgave de jaren 1960. *Knap en Klaar* kende zelfs succes in de Belgische kolonie Kongo, waar de paters passionisten onder de titel *Akumi* een vertaling bezorgden

48 LEUVEN, *Familiearchief Delobel*.

49 H. DELOBEL & J. MAATS, *Dichtbij en veraf: atlas-leerboekjes voor lagere scholen en voorbereidingsklassen van het M.O. met een beperkt leerplan voor aardrijkskunde*, Lier, 1955.

in het *otetela*⁵⁰. Daardoor was Delobel zelfs ‘afwezig aanwezig’ in de Belgische kolonie . . .

KNAP EN KLAAR

Het lager onderwijs in België was gestructureerd in vier graden, samen acht studiejaren voor kinderen van zes tot veertien jaar. Voor de eerste zes jaar voorzag het programma specifieke leerinhouden voor elk jaar. Overeenkomstig het leerplan van 1920 voor de vierde graad werden het zevende en achtste studiejaar samen genomen. De inleidingen van de programma’s rekenen van zowel 1920, 1922 als 1936 bevatten enkele algemene principes die de inhouden richting moesten geven. De formuleringen ervan waren verschillend maar in de grond bleven de vooropgestelde basisideeën, mits enkele nuances, dezelfde. Zo vormden het werkelijke leven en het milieu de uitgangspunten voor elke rekenactiviteit. De dingen uit het dagelijkse leven moesten de eenheid tussen kind en leerstof garanderen. Het oplossen van werkelijkheidsgetrouwe vraagstukken gold als uitstekende motivatie voor het invoeren van nieuwe begrippen. De leerplannen leverden het bewijs dat het aanleren van bewerkingen werd ingezet door zeer concrete activiteiten. Definities werden tot het minimum herleid, de kinderen voerden de bewerkingen juist en precies uit. Terwijl het programma van 1922 bepleitte dat voor de intellectuele vorming bewijsvoeringen onontbeerlijk waren, ging dat van 1936 hier tegenin door te beweren dat bewijsvoeringen reeds een gevormde intelligentie vereisten. Metriek stelsel en meetkunde moesten samenhangend worden onderwezen. De leerplannen beklemtoonden het belang van handenarbeid en van activiteiten als tekenen, meten, plooiën, enz., uitstekende middelen om nieuwe ideeën te verwerven, toe te passen en te beheersen. Ook de meeteenheden stonden in het teken van het dagelijkse gebruik dat men ervan maakte. Door het aanbieden van veel gevarieerde oefeningen en door de

50 H. DELOBEL, *Akumi V*, Tsumbe, Ste Marie, 1954.

diversificatie in moeilijkheidsgraad werd bij het aanleren van mechanismen het 'dresseren' vermeden.

Een grove vergelijking tussen de leerplannen van 1922 en 1936 leert dat de eerste zich vooral op de leerstof toelegde, gericht was op de wiskundige aspecten en de wetenschap, de tweede zich vooral concentreerde op de methode en de specificiteit van elk kind. Wat de verdeling van de vakken over de verschillende klassen betreft, moet men vaststellen dat het leerplan van 1922 veel zwaarder was in de eerste graad en moeilijker probleemstuaties vereiste in de derde graad. Uit een vergelijking tussen het officiële leerplan en dat van het katholiek onderwijs blijkt dat het eerste milieustudie in het middelpunt plaatste, het tweede hier de religieuze dimensie rincorporeerde. Beiden schatten begripsvermogen en activiteit hoog in, maar het officiële leerplan plaatste functionaliteit vooraan, terwijl bij de tweede vooral de structuur van de leerinhouden primeerde⁵¹.

Maar wat ons natuurlijk voornamelijk intrigeert is hoe Delobel in *Knap en Klaar* de leerplannen heeft ingepast. Om een antwoord te geven beperken we ons tot de eerste zes leerjaren van de lagere school. Het leerboek telde evenveel volumes, waarvan het eerste verscheen in 1933, bestemd voor het vijfde leerjaar, in 1934 gevolgd door een volume bestemd voor het zesde leerjaar (volumes V en VI). Dan volgden in 1936 delen III en IV voor het derde en vierde leerjaar, en in 1938 delen I en II voor het eerste en tweede leerjaar. Uiteraard kwam het leerplan van 1936 pas in voege midden Delobels publicatie van *Knap en Klaar*. Niettemin waren de vernieuwingsideeën en -praktijken al genoeg bekend in de kringen waarin Delobel zich bewoog en zal hij voldoende geweten hebben dat ook op beleidsniveau innovatie in de lucht hing.

Bekijken we even de algemene principes zoals Delobel ze in de inleidingen uiteenzette voor de leerkrachten. Opnieuw predikte hij inzake inhoud en methode, zowel voor het katholieke als of-

51 PENNINGCKX, *De lange weg naar inzichtvolle rekenuardigheden*; DE ZUTTER, *Het wiskundeonderwijs*.

ficiële programma, het “juiste midden” tussen oud en nieuw. Vanaf 1936 kreeg het nieuwe leerplan toch een referentiële positie. Hoewel hij de tekst nogal beperkt en wazig vond, hoopte hij niettemin op bruikbare inhouden zoals bijv. in een weloverwogen uitwerking van het globalisatieprincipe. Voor de eerste graad adviseerde Delobel zich te beperken tot het hoofdrekenen en voldoende gedifferentieerde oefeningen te voorzien die, samen met de begripsvorming, toelieten dat automatisme in de bewerkingen opdook. Rekenen was volgens hem een stille activiteit, nauwelijks gehinderd door commentaren. Dergelijke oefeningen van “pedagogische dressuur” werden vergezeld van concentratie, orde en eenvoud in de expressie. Hoofdrekenen vormde immers de voorbereiding op de schriftelijke bewerkingen en zelfs voor de derde graad beval Delobel nog enkele momenten hoofdrekenen aan. Voor zwakkere leerlingen werden oefeningen op het bord aangeraden. Het tiendelig stelsel moest men aansnijden in relatie met het metriek stelsel dat leerlingen motivatie aanbracht door het gebruik van voorbeelden uit het dagelijkse leven. In de eerste graad waren de vraagstukken zeer eenvoudig en concreet en vereisten maar één bewerking om tot de oplossing te komen; vanaf de tweede graad waren twee bewerkingen mogelijk. In alle klassen moesten de probleemsituaties actueel en werkelijkheidsgetrouw zijn. Modeloplossingen werden niet slaafs gevolgd maar via differentiatie en variatie. In de oplossing van vraagstukken zat ook de betekenis van de bewerkingen verrat. Het aanleren van de tafels van vermenigvuldiging en deling behoorde tot de taak van iedere lagere school. De voorbereiding ervan gebeurde in het eerste jaar, de studie en oefening in het tweede, de voltooiing in het derde. De toepassing van de tafels was tevens een problematiek van analogie. Zoals reeds vermeld, oordeelde Delobel dat meetkunde moest aansluiten bij metriek stelsel en voorbereid worden door activiteiten handenarbeid zoals plooiën, tekenen, uitknippen, enz.

Zodoende kan men nog enige tijd doorgaan met de opsomming van Delobels principes, maar laten we deze nu even confronteren met de praktijken zoals aangebracht in de volumes van *Knap en Klaar*. De principes van hoofdrekenen en schriftelijke bewer-

kingen waren zeer consciëntieus uitgewerkt. De eerste graad was enkel gewijd aan hoofdrekenen, vanaf de tweede graad waren de oefeningen van de twee vakken overvloedig, soms overdreven, aanwezig. “Dressuur” lag niet ver weg. Inzake het tellen in overeenstemming met het metriek stelsel zette Delobel nauwgezet zijn principes om in de praktijk. Nochtans, niet enkel de gebruikelijke maten werden bestudeerd, maar uit het gehele stelsel werden soms vergezochte oefeningen geput. De oplossing van vraagstukken begon meestal met een modeloplossing die men volgens Delobel niet moest volgen, maar die de leerlingen toch kregen voorgeschoteld. De keus van de probleemsituaties voor de derde graad lag soms boven de mogelijkheden van tien- tot twaalfjarige kinderen. Bij oefeningen rond het probleem rente waren er ook situaties waarbij de leerlingen tijd en rentevoet moesten berekenen, alsof spaar- en lijfrentekassen in de onmiddellijke interesse-sfeer van leerlingen van het zesde leerjaar lagen. Daartegenover, in de tweede graad, voorzag Delobel situaties die recht uit de belangstellingscentra kwamen zoals de boekhandel, de bakkerij, een schooluitstap, de kerk, de eerste communie, het circus, en dies meer. De tafels van vermenigvuldiging en deling werden exemplarisch te berde gebracht en hielden in alle delen van *Knap en Klaar* Delobels aandacht gaande. Zijn ontworpen situaties in het aanleren van het metriek stelsel en de geometrische figuren waren zeker interessant, maar ruimschoots te moeilijk. Niettemin gaf hij blijk van een sterke kindgerichtheid door geometrische puzzels en veel vraagstukken met tekeningen op te nemen.

Katholieke symbolen en meetkunde: veelhoek en cirkel

Overigens illustreerde Jan Maats alle volumes van *Knap en Klaar* rijkelijk. De belangrijkste hoofdstukken daarentegen werden ingeleid door tekeningen van de Nederlandse illustrator Jan Wiegman (1884-1963): bijv. het gedeelte rekenen afgebeeld met een zwarte jongen die een inkeping maakt in een stok en een blanke leerling met een rekenmachine; het gedeelte meetkunde geïllustreerd met een tafereel landmeting in het Egypte van de farao's en het gedeelte metriek stelsel met een scène over maten in de jaren 1930.

1936

Kaft Knap en Klaar, 6de leerjaar, met tekening van Jan Wiegman

In zijn na-oorlogs retrospectief artikel “Als ik terugblik op ‘Knap en Klaar’” wees Delobel er andermaal op dat zijn leerboeken gestuurd waren op de leerplannen en de psychologie van het kind⁵². De methode ontwikkelde hij in eenheden die voor elke les twee bladzijden van het leerboek innamen. Verdieping en herhaling waren doorheen het gehele werk te vinden. De verschillende

52 H. DELOBEL, ‘Als ik terugblik op “Knap en Klaar”’, in: *De Katholieke Schoolgids*, VIII (1953), p. 252-262.

delen konden beschouwd worden als werktuigen en niet enkel als een reeks oefeningen. Het hele oeuvre was empirisch opgebouwd, gebaseerd op de eigen ervaringen van Delobel als lesgever en op de talrijke bezoeken die hij aan de klassen bracht. Het rekenonderwijs moest zich volgens hem naar de mogelijkheden van het kind schikken, maar strikte individualisering achtte hij onmogelijk te realiseren. Om deze reden gold in *Knap en Klaar* de combinatie van collectief en individueel onderwijs. In de delen zijn geen sensationele of ultramoderne zaken te vinden, maar wel een stevige traditie met enkele nieuwe ideeën. Het fundamentele principe van de methode was het mechanisch hoofdrekenen, ondersteund en verhelderd door inzicht.

BESLUIT

Knap en Klaar is één van de leerboeken geweest die in België zeer ruime verspreiding heeft gekend, vanaf het verschijnen in de jaren 1930 tot in de jaren 1960. Het kende een tiental edities. De auteur, inspecteur lager onderwijs Hilaire Delobel, heeft imposante boeken geschreven, goed gestructureerd en rijk geïllustreerd. Zijn passie voor rekenkunde, getuige de vijf schriften met notities vanuit zijn opleiding aan de normaalschool te Torhout, heeft ertoe geleid dat de leerstof in de derde graad een (te?) hoge moeilijkheidsgraad kende. Op het vlak van methode en didactiek was hij een lesgever-inspecteur die eerder het leerplan van 1922 genegen was dan dit van 1936. Als goede katholiek en trouw aanhanger van de ideeën van de invloedrijke katholieke pedagogen Decoene en De Hovre waakte hij erover dat de principes van het katholieke leerplan in de leerboeken vertegenwoordigd waren. Hij was een toegenegen 'onderofficier' van het onderwijs, maar met het verdwijnen van zijn leerboeken vervaagden ook zijn sporen. Ook dat is waarschijnlijk typisch voor de "afwezige aanwezigen" - of waren het "aanwezige afwezigen"? - de werkpaarden van elke dag, zonder wie de lagere schoolpraktijk nu eenmaal niet verder kon en kan. Aan hen hebben we hier een stem willen geven. Ook dat is de opdracht van historisch (leerboek-)onderzoek.

Boogschieten en schuttersgilden in middeleeuws Vlaanderen, 1300-1500

Dit boek is de geupdate en gestroomlijnde versie van de onuitgegeven doctoraatsverhandeling van Laura Crombie aan de universiteit van York uit 2010. Haar diepgaande studie werpt een nieuw licht op het ontstaan en de bestaansredenen van schuttersgilden. De 260 p. met uitgebreide bibliografie en goede zoekindex zorgen voor een toegankelijke, tegelijkertijd diepgaande analyse. Het is het eerste, enkel aan dit onderwerp gewijde werk sinds *Ursprung und Wesen der spätmittelalterlichen Schützengilden* van Theo Reintges uit 1963. Nieuwe invalshoek is weliswaar het gevoerde prosopografisch onderzoek, meer bepaald van de leden van de Brugse schuttersgilden tussen 1437 en 1481.

Een eerste hoofdstuk belicht het ontstaan van de schuttersgilden, meer bepaald de erkenning als zodanig door de overheid, en dat eerst in Vlaanderen tussen 1310 en 1320. Voordien bestonden reeds stedelijke “scutters”, maar vanaf een zeker moment namen sommigen onder hen een corporatieve vorm aan die snel status en zelfzekerheid uitstraalde, net als burgerlijke bouwwerken geacht waren dit te doen, zoals de belforten en stadhuisen die zowat in dezelfde periode in de Vlaamse steden werden opgetrokken. De schuttersgilden hadden binnen de steden ook een meer protocollaire functie waar ze als erewacht optraden voor dignitarissen, o.a. bij de blijde inkomsten waar een nieuwe vorst werd ingehaald. Maar ze oefenden zich daarnaast duchtig in de schietkunst en waren dan ook bedreven strijders die net als de overige burgers oproepbaar waren op vraag van stad of vorst. Ze verdedigden niet enkel de stad, maar namen ook deel aan veldtochten tot eind de 15de eeuw. De auteur haalt een aantal voorbeelden aan vanaf 1356 (Antwerpen), over 1411 (Ham), 1436 (Calais), 1474 (Neuss) tot de overwinning bij Guinegate in 1479, waarbij ze de schuttersgilden beschrijft als onderdelen van de grafelijke of hertogelijke legermachten. Dit is net iets te ver gedreven. De steden dienden troepen mee te zenden, waaronder ook schutters natuurlijk. Deze werden binnen de steden geronseld op vrijwillige basis; een kruisboogschutter ontving bijvoorbeeld drie maal meer soldij dan een voetknecht. Niet alle stedelij-

ke schutters waren dus gildebroeders, en ook niet alle gildebroeders sloten zich aan bij de schutters die uitrukten. Zo vocht ook graaf Engelbert van Nassau in 1479 niet aan de zijde van zijn Brugse gildebroeders van Sint-Joris, maar voerde hij één van de twee legerkorpsen aan waaruit het hertogelijke leger bestond.

Een tweede hoofdstuk gaat over de organisatiestructuur van de schuttersgilden, met uitleg over het soort mannen die lid werden, alsmede hun relatie tot andere verenigingsvormen binnen de stad. De auteur betoogt onder meer dat de zogenaamde “jonge” gilden geen jongerengilden waren zoals vaak wordt voorgehouden, maar wel gilden van latere datum die niet hetzelfde prestige genoten als oude gilden en dikwijls door deze laatste werden gecontroleerd.

Dan verlaat de auteur grotendeels de individuele belichting van de gildebroeder om zich te concentreren op een analyse van de gilden als gemeenschappen, en in te zoomen op de sociale en religieuze activiteiten van gildebroeders- en zusters. De verering van de patroonheilige schiep een corporatieve identiteit waarbinnen liefdadigheid, vroomheid, religieuze beweging en verbondenheid met kapel en altaar van wezenlijk belang zijn. Anderzijds besteedt de auteur ook aandacht aan de uitgebreide feestmalen, eigen aan alle gilden, op het patroonsfeest en op de dag van de papegaaischieting, maar ze gaat niet verder in op de redenen en de achtergrond van de zo typische koningsschieting op de papegaai.

In het vierde hoofdstuk wordt de netwerking onder de loep genomen, de interactie tussen vorst, burgerlijke autoriteiten en gildebroeders, waarbij de gilden onderzocht worden als maatschappelijke groeperingen die een belangrijk onderdeel vormden van het stedelijk-aristocratisch netwerk. Vorsten of stadsmagistraat verleenden de gilden oorkonden, soms met militaire verplichtingen, maar ook andere zoals de dracht van het uniform of “parure”, teneinde de gilden aan te sporen hun loyaliteit te demonstreren. Maar ook heel wat edelen sloten aan, tooiden zich in de parure en schoten op de papegaai. Ze hielpen de gildebroeders om rechten te verwerven, gildependen aan te kopen of officieel erkend te worden. In ruil boden de gilden bescherming en gehoorzaamheid. De overheid subsidieerde ze, veelal met geld, wijn of lakens voor hun parures, dit alles “ter ere van de stad”, ter uitstraling van een bredere ideologie en stedelijke standing.

De interstedelijke competities, soms “landjuwelen” genoemd, zijn het voorwerp van het voorlaatste hoofdstuk. De auteur analyseert gron-

dig enkele uitnodigingsbrieven tot dergelijke schietspelen: Mons 1387, Doornik 1394, Oudenaarde 1408, Gent 1440, Hulst 1483 en nogmaals Gent in 1498. Ontstaan in dezelfde periode als de schuttersgilden zelf, kregen deze wedstrijden algauw financiële steun van de stad, en evolueerden mettertijd tot een van de grootste en meest prestigieuze evenementen in Vlaanderen en naburige vorstendommen. Deze wedstrijden legden wekenlang beslag op het hele maatschappelijke bestel, met honderden schutters en duizenden toeschouwers. Tientallen versterkte plaatsen en steden namen deel, van Parijs, over Amsterdam, tot Aken. Er werden niet alleen prijzen uitgelooft voor het beste schot, maar ook voor de pracht en praal van elke delegatie, de afgelegde reisafstand, de leukste toneelstukjes of “esbattementen”. Dit alles tot roem en faam van zowel de organisator als van de winnaar, tot glorie van de gilde en vooral van de stad die haar gilde onvoorwaardelijke steun bood.

Het laatste hoofdstuk toont aan dat deze intense contacten nooit tot conflicten hebben geleid. Deze competities werden georganiseerd vanuit de bestaande contacten en verstevigden uiteindelijk de onderlinge relaties. Zij benadrukten de vriendschapsbanden waarbij ze de tijdelijke politieke allianties overstegen. Reeds in 1574, maar net vóór de scheiding van de Nederlanden, vergeleek een scherpe geest uit Zeeland de interstedelijke schietspelen met de Olympische Spelen die er evenzeer toe bijdroegen de banden en goede verstandhouding tussen de Griekse stadstaten in stand te houden.

Samenvattend luidt het besluit van de auteur dan ook als volgt. Schuttersgilden bouwden op bestaande idealen van de lekenbroederschap en van het “convivium”, van groeiende en dikwijls vurige devoties. Ze bouwden kapellen en richtten er altaren in, hielden zich bezig met liefdadigheid en betrokken er soms ook hun vrouwen en kinderen bij, die tot de gilde konden toetreden. Ze vormden geen milities, maar hun ontwikkeling was eerder gegangmaakt door de behoefte tot sociale manifestatie, en door de drang vanwege de poorters om hun roem en eergevoel te etaleren. Ze trokken sporadisch wel ten strijde, maar ze waren veel meer dan loutere schutters of militieleden. De huidige studie toont dan ook aan dat samenhang en drang naar vrede belangrijker waren voor de Vlaamse steden dan oorlog.

Bewijs daarvan zijn de interstedelijke competities. Honderden schutters kwamen samen in telkens een andere stad, soms gedurende meerdere weken, om schietwedstrijden te houden. Ondanks de bedreigingen van

oorlogen, opstanden en pestepidemieën van de 14de eeuw, werden deze wedstrijden steeds belangrijker. Waar het risico voor gewapend conflict voor de hand lag, bleken de uitnodigingen tot deze stadsfeesten steeds bol te staan van wensen voor vrede, vriendschap en eerbetuiging.

In de schuttersgilden waren alle niveaus van de adel vertegenwoordigd. Bovendien schoten zowel de lokale heren als de Bourgondische hertogen graag mee op de pagegaaï. Door de frequente interactie met de gildebroeders slaagden edelen en stadsmagistraten erin de banden aan te halen met de burgerij, en in ruil hiervoor ontvingen de gilden een grotere maatschappelijke uitstraling en erkenning.

Door hun brede recrutering, met een sterke nadruk op samenhang en wederzijdse steun, werden de schuttersgilden belangrijke en invloedrijke verenigingen in de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden. Ze veruitwendigden hun stad en de burgerlijke ideologie.

Dit boek is zonder meer een mijlpaal in de geschiedschrijving over de schuttersgilden. Spijtig genoeg slopen er wel kleinere fouten in: op p. 33 wordt beweerd dat de Gentse Sint-Sebastiaansgilde haar wijngift reeds in 1320 ontving van de stad, maar de opgegeven verwijzingen slaan op de Sint-Jorisgilde in 1314. Op p. 223 is er sprake van een pauselijke erkenning van de Brugse Sint-Sebastiaansgilde in 1416, terwijl de bul van 1428 het eigenlijk heeft over een schenking van een relikwie van de Heilige Sebastiaan.

Er zijn recent niet zoveel wetenschappelijk gefundeerde werken verschenen over dit onderwerp, maar in een bredere context geschreven, zijn zeker aan te raden: Peter Arnade, *Realms of ritual: Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent* (New York, 1996) en Andrew Brown, *Civic ceremony and religion in Bruges c. 1300-1520* (Cambridge, 2011). En heel specifiek het quasi gelijktijdig verschenen boek van Jan Dumolyn en André Vandewalle, *Sint-Sebastiaan binnen Brugge: 600 jaar gildearchief* (Brugge, 2016), dat veeleer thematisch te werk gaat en hierna wordt besproken (p. 371-375).

Marc Lemahieu

Laura CROMBIE, *Archery & Crossbow Guilds in Medieval Flanders 1300-1500*. Woodbridge: The Boydell Press, 2016. - 260 p. - 6 ill. - ISBN 9781783271047

Sint-Sebastiaan binnen Brugge

De Brugse Sint-Sebastiaansgilde is één van de weinige schuttersgilden in België waarvan het eigen gildearchief teruggaat tot de 15de eeuw. Het oudste stuk dateert van 1416, exact 600 jaar oud dus. Een mooie reden om daarmee naar buiten te komen, dachten ze bij de Brugse handboogschutters. Dit gebeurde in het afgelopen najaar op twee manieren: met een tentoonstelling in hun mooie Gildezaal (zie kroniekbericht) en met een fraai ogende publicatie. Dit boek is een bundeling van diverse bijdragen onder redactie van Jan Dumolyn en André Vandewalle, beiden, respectievelijk als bestuurslid en als voorzitter, verbonden aan ons Genootschap voor Geschiedenis te Brugge. De bijdragen zijn geschreven door een palet van auteurs dat een mooie combinatie is van gerenommeerde academici (waarvan sommige uit het buitenland) en plaatselijke auteurs die thuis zijn in de geschiedenis van hun schuttersgilde. Laat ik maar met de deur in huis vallen.

De (onder)titel “600 jaar Gildearchief” dekt niet echt de lading en schept toch een beetje verkeerde verwachtingen bij de lezer. Bij dergelijke titel verwacht ik minstens een of ander overzicht van dit archief of een soort bloemlezing van topstukken uit dit gildearchief. Nee dus, de enige bijdragen die echt archief-gerelateerd zijn, zijn de bijdrage van Ann Peckstadt, ‘De conservatie van de perkamenten ledenrol uit 1653’ en de bijdrage over de registers van doodschulden van Dirk Hendrickx en Harold Naessens. Dat er dan bijdragen zijn, zoals bijvoorbeeld die van Marc Lemahieu over ‘Het koningsschieten op de papegaai’, waarbij geen gebruik werd gemaakt van het eigen gildearchief, moet men er maar bijnemen. Dit doet overigens geen enkele afbreuk aan deze zeer interessante en goed gedocumenteerde bijdrage. Het redactiecomité heeft namelijk geopteerd (met recht en reden) om te focussen op een aantal aspecten van de geschiedenis van de eigen gilde binnen de ruimere context van de stadsgeschiedenis. Hierbij evenwel nog eens met de nadruk op de 15de en 16de eeuw. Eindredacteur prof. Jan Dumolyn legt in zijn “openingsbijdrage” voldoende uit waarom op die oudste periode wordt ingezoomd. Hij merkt namelijk terecht op dat de Sint-Sebastiaansgilde *de enige Brugse vereniging is die nog dateert uit de absolute glorieperiode van de Zwinstad op sociaal-economisch, politiek en cultureel vlak*. Het is duidelijk dat “600 jaar Gildearchief” de kapstok is om met een feestelijke, maar toch ook wel zeer wetenschappelijke publicatie naar buiten te komen. Onze opmerking over de titel doet dus geen afbreuk aan de inhoudelijke relevantie van dit boek.

De eerste bijdrage ‘De Brugse Sint-Sebastiaansgilde: een corporatieve continuïteit’ van Jan Dumolyn is overigens de perfecte opener om de ruimere context te schetsen en vormt daarenboven met zijn synthetiserende kijk op het geheel, het ideale bindmiddel tussen de andere bijdragen. Dumolyn pleit tenslotte om de studie van de middeleeuwse corporaties, waartoe ook de Sint-Sebastiaansgilde behoorde, met een “open mind” en op een wetenschappelijke manier te doen, binnen hun eigen tijd en context en niet op een nostalgische of conservatieve wijze.

De volgende bijdrage van Marc Lemahieu, ‘Sint-Sebastiaan binnen Brugge: een algemeen overzicht’, biedt de lezer zowel een inzicht in het gildeleven in het verre verleden als in dit van vandaag. De schuttersgilde was niet altijd een mannenbastion zoals dit nu nog is. Maar dit “genderaspect” verdiende wel wat meer aandacht dan de enkele lijntjes die de auteur er aan wijdt, waarbij hij vaststelt dat de laatste vrouwen zich in 1801 als lid aandienden ondanks latere “renaissance”-pogingen.

De twee bijdragen van Engelstalige historici focussen op de 15de-eeuwse Bourgondische topperiode. Laura Crombie, verbonden aan de universiteit van York, is met haar in 2013 gepubliceerde bijdrage over de handboog- en kruisbooggildes in het laatmiddeleeuwse Brugge in onze *Handelingen* geen verrassing om haar aan te treffen in het rijtje van auteurs. In haar bijdrage onderzoekt zij het sociale profiel en de feestcultuur van de leden (‘The Social Profile and the Festive Culture of the Members of the Bruges Saint Sebastian Shooting Guild’). Zij heeft op basis van het gildearchief, voor de periode 1454-1481, 755 mannen als schutter kunnen identificeren. Hun sociale status was heel divers. Met uitzondering van de werkelijk behoeftigen, werden de leden gerekruteerd uit zowel de hoogste sociale lagen als uit de ambachten en neringen. Ze vormden een hechte gemeenschap met een sterke hang naar vroomheid en identiteit. Ook de reglementen benadrukten de gelijkheid en de broederschap onder hen, maar uit de tafelschikking tijdens de feesten blijkt dan toch dat de belangrijkste leden samen zaten. De gildegemeenschap bleef, net als het 15de-eeuwse Brugge, hiërarchisch gestructureerd.

Andrew Brown, professor aan de Nieuw-Zeelandse Massey universiteit, is ook geen onbekende voor wie de bibliografie over het middeleeuwse Brugge in de laatste vijftien jaar er op na kijkt. Ik vermeld hier enkel zijn in 2011 gepubliceerde studie *Civic Ceremony and Religion in Medieval Bruges c. 1300-1520* (Cambridge). In zijn bijdrage ‘The Archery Guild and Popular Religion’ staat hij stil bij de godsdienstbeleving van leken in de laatmiddeleeuwse steden op basis van de religieuze activiteiten van de

Sint-Sebastiaansgilde. Dit soort volksreligie blijkt in tegenstelling met de klerikale religie helemaal niet zo bijgelovig of oppervlakkig te zijn. Hun godsdienstpraktijken suggereren evenwel ook spanningen en breuklijnen binnen de stedelijke maatschappij. Door zich op Heilig Bloeddag, bij de verering van de relikwie, aan te sluiten bij de kruisboogschutters van Sint-Joris, deelden de leden van deze schuttersgilde volgens Brown een gemeenschappelijk en hoger doel dat machtstreven en maatschappelijke rangorde echter niet uitsloot.

De bijdrage van Jan De Busscher, 'Van Freremineuren tot Lombaertsheester. Het onroerend patrimonium van de Koninklijke hoofdgilde Sint-Sebastiaan', biedt de lezer een goed overzicht van alle geografische plaatsen in de binnenstad die gelinkt zijn aan deze gilde. Het is daarenboven de bijdrage die het meest op origineel archiefonderzoek (ook van het eigen gildearchief!) is gesteund. De auteur start zijn overzicht overigens met het oudste stuk van het gildearchief, de oorkonde van 13 december 1416, want daarin wordt melding gemaakt van de kapel van Sint-Sebastiaan die zich bevond in de kloosterkerk van de minderbroeders (het huidige Astridpark). Tijdens het Calvinistisch Bewind (1578-1584) werd een groot deel van deze kerk inclusief hun kapel vernield. Daarna volgde een tijdelijk onderkomen bij de predikheren en in het slotklooster Bethanië, tot de gilde in 1686 bisschoppelijke toestemming kreeg om een kapel aan te bouwen aan hun eigen gildelokaal. Een gekleurde tekening van deze aanbouw is bewaard in hun archief. Het betreft hier het huidige gildegebouw dat bijna vijf eeuwen onafgebroken tot op vandaag in gebruik is en gelegen is in de Carmersstraat, aan de hoek met de Kruisvest. Dit was evenwel niet de eerste locatie van de handboogschutters. Het eerste gildelokaal, gelegen in de Rolweg, op de plaats van het huidige Guido Gezellemuseum, werd in 1454 door toedoen van hoofdman Jacob Adornes door diens broer Pieter aan de Sint-Sebastiaansgilde geschonken. Op de Kruisvest stonden de doelen om te oefenen, maar ook in hun tuin stonden doelen. Op de kaart van Marcus Gerards (1562) is deze handboogsite duidelijk afgebeeld. Toen in 1572 bleek dat er grote herstellingskosten zouden moeten worden gefinancierd, besloot het bestuur om uit te kijken naar een nieuw lokaal. In 1573 werd het nabijgelegen 'Lombaerts Eester' in de Carmersstraat aangekocht van Cornelis de Blois. De verdere lotgevallen van gebouw en tuin tot op heden worden door De Busscher mooi opgelijst en gedocumenteerd.

Kunsthistoricus prof. Leo De Ren buigt zich in zijn bijdrage (in feite ook mijlenver van de titel '600 jaar Gildearchief') voornamelijk over de datering van de sire- of koningsscepter. Op basis van stilistische vergelijking (met gelijkaardige scepters van Nederlandse schuttersgilden) en icono-

grafisch onderzoek (afbeeldingen op een aantal schilderijen) besluit de auteur dat deze scepter omstreeks 1520-1530 vervaardigd is, mogelijks door een edelsmid die lid van de gilde was. Dit is ca. 40 jaar ouder dan eerder werd aangenomen.

Mede-eindredacteur André Vandewalle voelt zich als gewezen voorzitter van de Vlaams Heraldische Raad in zijn bijdrage 'Het wapen van de Sint-Sebastiaansgilde van Brugge' duidelijk als een vis in het water. Dit Brugse wapen bestaat uit een gouden kruis, vergezeld van vier kleinere gouden kruisjes, één in elke hoek, op een rode achtergrond. Dit is al minstens vijf eeuwen hetzelfde gebleven en is gelijkaardig met dit van de meerderheid van de handboogschuttersgilden in Vlaanderen en daarbuiten. Het vroegste geschreven spoor van dit wapen is te vinden in de rekening van de gilde van 1466-1467, toen François vande Pitte betaald werd voor het schilderen van één of meer wapenschilden met vergulde kruisen. Dit wapen is op 9 mei 2008 geofficialiseerd, toen de Brugse Sebastiaansgilde, na een goedgekeurde aanvraag bij de Vlaams Heraldische Raad, door de bevoegde minister haar wapenbrief mocht ontvangen.

Met nog een bijdrage over de patroonheilige Sint-Sebastiaan, van de hand van Philippe Van Hootegem, maakt dat in deze publicatie een ruim scala van onderwerpen en aspecten van de Brugse handbooggilde aan bod is gekomen. Een bibliografie van het schuttersgildewezen, een anderstalige (Engels/Nederlandse) samenvatting van de bijdragen en een lijst van de auteurs sluiten deze 231 bladzijden tellende publicatie af. Een pluim verdient zeker en vast nog de beeldredactie. Het beeldmateriaal is met zorg gekozen en omvat een zeer brede waaier van schilderijen, miniaturen, tekeningen, prenten, kaarten, archiefdocumenten, objecten en foto's. Een klein punt van detailkritiek zijn de bijschriftjes die telkens beginnen met de overbodige en storende afkorting "Afb." en een volgnummer.

Ik sluit af met de woorden van één van de eindredacteurs die stelt dat dit boek niet enkel kan worden gelezen als een prestigieuze gelegenheidspublicatie van een vereniging die zichzelf in het zonnetje wil zetten, maar ook als een invalshoek om de laatmiddeleeuwse stadscultuur te bestuderen. Op mijn beurt stel ik vast dat deze publicatie in beide opzetten ruimschoots is geslaagd.

Jan D'hondt

Jan DUMOLYN en André VANDEWALLE (eds.), *Sint-Sebastiaan binnen Brugge: 600 jaar Gildearchief*. - Brugge: Koninklijke Hoofdgilde Sint-Sebastiaan, 2016. - 231 p.: ill. - ISBN 978-9-090-29817-7

Een vierde jaarboek van het *In Flanders Fields Museum*

Het vierde jaarboek van het IFFM start met een bijdrage van Piet Chielens die duidelijk aansluit bij zijn kort artikel uit *Jaarboek 2015* (p. 67-71) rond de herdenking van WO I waarmee we volop bezig zijn. Met de titel 'Over vluchtelingen en vrede' geeft hij aan wat het thema van het jaarboek is. Verwijzend naar de recente vluchtelingenproblematiek stelt hij dat we, ondanks de mobilisatie rond de herdenking van WO I, niets hebben geleerd, maar grondig tekort zijn geschoten. Nochtans is het bestaan van het IFFM gekoppeld aan de maatschappelijke relevantie ervan. De verhalen van het museum moeten betekenisvol zijn voor vandaag (nooit meer oorlog). Maar, schrijft Chielens, helpen we met de medewerking aan die herdenking gewoon niet aan het creëren van een toeristenval, leveren we geen steun aan simpele streek- en citymarketing? De politici falen, want ze accepteren een samenleving die aan het uitschuiven is. Als dat zo is, dan moet het IFFM hen daarop wijzen en zelf intensief verder zorg geven aan alle verhalen die hen dagelijks bereiken over vluchten, dwangarbeid en oorlogsleed. Daarmee kan een supranationaal, algemeen geldend en relevant "gebaar" gecreëerd worden. En dat is meteen ook de reden waarom, voor het eerst, het jaarboek thema gebonden is: vluchtelingen. De medewerkers van het IFFM leveren daarbij hun eigen bijdrage door, tussendoor, hun persoonlijk "familieverhaal" uit en rond WO I te vertellen. Deze "verhalen uit het kenniscentrum" zijn doorheen het jaarboek opgenomen en goed herkenbaar, want gedrukt op licht gekleurd papier (p.18-19, 34-35, 41, 71, 86-88, 108, 115 en 157).

De reeks artikels rond het vluchtelingenthema start met informatie over het project rond Belgische vluchtelingen in Engeland, waarvoor AMSAB en IFFM nauw samenwerkten (p. 8-9). Het artikel van Tine Van Aerschoot over de belevenissen in Engeland van "Zjefke" (p. 10-17) kan gelden als exemplarisch.

Ghislain Kuyle wijdt een artikel aan de uittocht van de kinderen (zowat 15.000) uit de oorlogszone. 'Kinderen op de vlucht voor oorlog en geweld tijdens de Eerste Wereldoorlog' (p. 20-33) geeft kort een inzicht over wie, wanneer en waar.

Dries Chaerle brengt een bijdrage in met als titel 'Constant Tamboryn: En wij, met een ei op, zeere weg'. Hij knoopt een Boezingeverhaal met

dorpsonderwijzer Tamboryn en zijn verbinding met de Franse generaalgraaf de Cugnac aan elkaar als een soort uitloper van het *Gone West*-initiatief van de vertelconcerten (p. 36-40).

Pieter Trogh behandelt het dagboek van de Aalsterse vluchteling Jan Van de Meerssche (p. 43-70). Het dagboek, een schenking aan het IFFM uit 2015, bericht indringend over een vlucht kris kras door Vlaanderen en Frankrijk (1914-1919). De commentaar en vooral de aanvullende informatie maken dit artikel echt het lezen waard.

Hendrik Cossey brengt fragmenten uit een ander vluchtelingendagboek. In 'Marie-Jeanne Van Mol. Mon Journal' (p. 72-85) citeert Cossey uit het in het Frans geschreven dagboek van zijn grootmoeder. Zij schreef over de vlucht uit Oostende naar Frankrijk in 1914 en de tweede vlucht in 1918 vanuit Poperinge, waar het gezin in 1916 beland was.

En het vluchtelingenthema gaat verder met het schandelijke verhaal van Aurel Sercu: 'Honderden Westhoek-vluchtelingen kwamen in de Grote Oorlog terecht in een Noord-Frans opvangcentrum, overleden er, werden er begraven in een weide... en vergeten...' (p. 89-107). Sercu vertelt het verhaal van de familie Lefranc die zich al jaren inzet voor het redden van een begraafplaats in Neuville-sous-Montreuil. Daar liggen onder het weidegras met grazende koeien een 600-tal vluchtelingen, vooral afkomstig uit de Westhoek, begraven. Niets herinnert aan hen, er is niets visueel meer over. Die mensen stierven in wat vanaf 1915 het "hôpital civil belge" was, a.h.w. een dorp op zichzelf, met kliniek, school, bakkerij... in de oude Chartreuseabdij van Neuville. Na de oorlog werd er nog gezorgd voor de begraafplaats, maar later verdween die zorg. Ook vanuit België was er geen belangstelling. Het geheel verdween in een weiland. Voorwaar een groot contrast met het goed verzorgde (War Graves Commission) kleine kerkhofje, direct in de buurt, waar 28 Indische soldaten begraven liggen. Intussen wordt met steun van de gemeente en van de Provincie West-Vlaanderen één en ander gepland, zij het kleinschalig.

In 'En quête de Terre. Des Belges en Normandie' geven Sonia en Pauline Ringoot met korte getuigenissen en foto's een stukje van het relaas over Belgische boeren die na WO1 in Normandië een herstart maakten (p.109-114).

Zoals in de vorige jaarboeken brengt Jan Dewilde een overzicht van de aankopen 2015. Het is een rijk en zeer gevarieerd pakket geworden en het

is goed dat het grondig geïllustreerd wordt (p. 118-156). Femke Soetaert belicht de Gedachtenistuin die de Elfnovembergroep in 2015 aanlegde in Westouter (p. 158-161) en Frederik Vandewiere is opnieuw van dienst met de alfabetische opsomming van de schenkingen die het IFFM in 2015 mocht ontvangen. Het jaarboek sluit met het getuigenis van Assadullah, een jonge Afghaanse vluchteling die in de Westhoek arriveerde (p. 179-185).

Hierna komen, zoals bij de vorige jaarboeken, de vertalingen van de artikels (Engels, Frans en/of Nederlands, p. 195-299).

Het jaarboek is in 2013 gestart met 225 bladzijden. De twee volgende jaren waren het er telkens 248. Nu liggen er 300 voor en het is iets speciaals geworden, geweven rond het vluchtelingenprobleem in WO I, maar ook duidelijk met de verwijzing naar vandaag. Hopelijk wordt het door velen gelezen, niet alleen als een historische bijdrage tot onze kennis van WO I, maar ook met een duidelijk begrip en een instemming voor de actualisering ervan.

Ludo Valcke

In Flanders Fields Museum: Jaarboek=Yearbook=Annuaire 2016. - Ieper: In Flanders Fieldsmuseum, 2015. - 303 p.: ill. - ISSN 2295-2101

Literatuursignaleringen 2015-2016¹

ALGEMEEN

Peter DE BAETS, 'Het afsnijden van de neus bij overspel', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 489-494.

De Baets vindt deze straf terug in een liederenhandschrift samengesteld door Therese Isabelle Caroline de Smedt (+1792) dat in een Brugse privéverzameling zit. Voor de auteur een vertrekpunt om de oorsprong van dergelijke tekst na te gaan, wat hem zelfs brengt tot vermeldingen uit de Romeinse periode. (PT)

Wouter DHAENZE, e.a., 'Van steentijd tot wereldoorlog. Tien jaar archeologiebeleid in Oudenburg (2005-2015)', in: Brugs Ommeland, 56 (2016), p. 67-120, afb.

Met zijn Laat-Romeins castellum en militair grafveld en met zijn Sint-Pietersabdij is Oudenburg al lang een belangrijke plek voor archeologisch onderzoek. De jongste tien jaar wordt dit onderzoek intensiever dan ooit gevoerd, hetgeen mede te danken is aan de aanstelling in 2005 van een eigen stadsarcheoloog. Inmiddels werden ook interessante waarnemingen gedaan voor andere periodes dan alleen de Romeinse tijd of de middeleeuwen. Na een kort overzicht van het archeologisch onderzoek vóór 2005 wordt een gedetailleerd beeld gegeven van de belangrijkste onderzoeksresultaten in 2005-2015. Ook is er aandacht voor de gewijzigde wetgeving i.v.m. archeologie en voor het evoluerende takenpakket van de stadsarcheoloog. Met een uitvoerige bibliografie. (MR)

Pieter DONCHE, 'De familie Masin in de kasselrijen Veurne en Ieper en de heerlijkheden de Quynste, Coudenburg, Ten Torrele en Boezinge', in: Westhoek. Tijdschrift voor geschiedenis en familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek, 31 (2015), p. 273-361.

Uitvoerige genealogische studie van deze familie met haar voornaamste heerlijkheden, die vooral woonachtig en actief was in Veurne en zijn kasselrij, maar nadien ook aanwezig was in de kasselrij Ieper, het Westkwartier van het Brugse Vrije en Gent. Hiervoor maakte de auteur gebruik van het familiearchief dat ondergebracht is in het Stadsarchief

¹ Eindredactie Paul Trio. Medewerkers Marc Ryckaert (MR), Paul Trio (PT), Johan Vannieuwenhuysse (JV) en Dries Vanysacker (DV).

van Brussel. Waarom Pieter Donche bij deze familie terecht kwam vindt zijn verklaring door zijn eerder onderzoek naar Jan Idesbald Masin (1631-1694), die aan de basis lag van een belangrijke verzameling genealogieën, thans bewaard in het Brugse Rijksarchief, en die eerder door hem bestudeerd en geïnventariseerd werden. (PT)

Arnold PRENEEL, 'Geschillen omtrent de schandpaal van de heerlijkheid van Vlinckambacht in Langemark in 1430, 1541 en 1631', in: Westhoek. Tijdschrift voor geschiedenis en familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek, 32 (2016), p. 43-65.

De auteur maakt van de gelegenheid gebruik om naast het uiteenzetten van deze onenigheden, onderbouwd door de uitgave van een aantal teksten uit het Stadsarchief van Ieper, fonds Kasselrij Ieper, ook de ruwe feodale situatie te Langemark uit de doeken te doen. De heerlijkheid Vlinckambacht had de stad Ieper in 1354 gekocht. Ze viel onder de heer van het kasteel van Leuze en strekte zich uit over Langemark en enkele aanpalende parochies. (PT)

Guido SEDEYN, 'Jean-Ambroise de Puydt (1758-1836): van Poperingse arts tot provinciegouverneur van Henegouwen, in: Westhoek. Tijdschrift voor geschiedenis en familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek, 32 (2016), p. 85-100.

Biografie die sterk gebaseerd is op een oudere biografie die verscheen in de jaargang 1872 van de Mémoires et publications de la Société des sciences, des arts et des lettres de Hainaut. (PT)

Lucien VAN ACKER, 'Zwaarddansen in Vlaanderen', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 95-100; IDEM, 'De Roeselaarse zwaarddansen in 1779', in: ibidem, p. 277-281.

Het gaat in oorsprong om lieden met naakt bovenlijf die onder begeleiding van muzikanten op kermessen en andere feesten allerlei dansen uitvoeren met behulp van blanke metalen zwaarden. Meestal zijn ze georganiseerd in een soort gilde. Vanwege het gevaar worden die zwaarden later door houten stokken vervangen en zijn de dansers niet meer halfnaakt. Met een opsomming op het einde van de plaatsen in onze gewesten en Frans-Vlaanderen waarin zowel in de middeleeuwen als in de nieuwe tijd het optreden van zwaarddanserij is vastgesteld, vooral aan de hand van het boek van Eugène VERSTRAETE, Zwaarddansen in Vlaanderen: historie en iconografie, Sint-Niklaas, 1985. Gevolgd door een aanvulling voor Menen, Lichtervelde en Roeselare. Op het einde vraagt de auteur zich af

of de 19de-eeuwse ‘zeereloper’, een man in een bont pak met belletjes aan de benen die kermissen afliep een overblijfsel was.

MIDDELEEUWEN

Frederik BUYLAERT, e.a., ‘De Poortersloge van Brugge: een sociale en culturele geschiedenis van een uniek laatmiddeleeuws gebouw’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 152 (2015), p. 225-384.

Eerst wordt de bouwgeschiedenis van de loge uit de doeken gedaan. Die start ca. 1400. De locatie bevond zich toen volop in het handelscentrum van Brugge, waar ook kort daarvoor de vreemde handelsnaties met de bouw van hun natiehuizen begonnen waren. Vlak tegenover het tolhuis stond de Poortersloge aldus aan het begin van de verbinding van Brugge met de rest van de handelswereld. Wel hebben toevoegingen en restauratiewerken uit de voorbije twee eeuwen de oorspronkelijke middeleeuwse structuren en invulling ingrijpend veranderd. Vergelijking met dergelijke bouwwerken in de rest van West-Europa uit die periode, waaronder de Italiaanse logia of de Engelse Guildhalls, wijst op invloed die vanuit die constructies en hun gebruik uitging op de Brugse Poortersloge. Een beeldengalerij die oorspronkelijk voorzien was is wellicht door geldgebrek nooit tot stand gekomen. Uit de beginperiode dateert wel nog een aantal kraagstenen, al is het niet altijd gemakkelijk hun precieze voorstelling en betekenis te achterhalen, te meer omdat enkele zwaar beschadigd zijn. Er bestaan talrijke middeleeuwse en latere schilderijen en andere afbeeldingen waarop de Poortersloge of tenminste de toren, één van de zeven Brugse wonderen, samen met één of meerdere van die andere opmerkelijke gebouwen van de stad prijkt, als een soort evocatie van een ideale en aristocratische stad. Had het gebouw van meet af aan commerciële doeleinden zoals het afsluiten van contracten, toch zal het heel snel een plaats innemen als één van ‘de’ Brugse ontvangstruimtes, niet alleen voor allerlei vergaderingen en ontmoetingen, maar ook voor de meest uiteenlopende ontspanningsactiviteiten, waar muziek, dans, maaltijden en later zelfs gokken deel van uitmaakten. Het werd the place to be waar de Brugse beau monde wou zijn en gezien worden. De auteurs noemen op een bepaald moment de Poortersloge “een stille getuige van dat gestokte oligarchiseringsproces” dat zich in de 14de eeuw voordoet. Of hoe ze voortdurend pogen om de geschiedenis van dit uniek gebouw in de Nederlanden van de late middeleeuwen te koppelen aan de politieke en socio-economische ontwikkelingen te Brugge. In dat politiek bestel van de 14de en 15de eeuw vervulden de hosteliers en hun eerder ondergeschikte makelaars een hoofdrol, vermits ze er sinds de Guldensporenslag meer

en meer in slagen om de stedelijke macht te monopoliseren. Vanuit die stedelijke elite is de link met het Gilde van de Witte Beer als organisator van steekspelen vlug gemaakt. En laat het nu net dat gilde zijn dat in de Poortersloge al zeer vroeg haar thuisbasis had. Pas in de 16de eeuw zou Leuven met het huis van de Tafelronde in de voetsporen van Brugge treden, maar toen was de internationale rol van Brugge op economisch vlak al wat uitgespeeld en verloor de Poortersloge zijn specifieke invulling. (PT)

Peter DE BAETS, 'Vet van menselijke oorsprong', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 101-104.

Met onder meer een verwijzing naar een verbod opgelegd door bisschop Antonius Triest ten aanzien van de Brugse cellebroeders op 12 juni 1621 om geen vet van geëxecuteerde lichamen te recupereren. Menselijk vet schijnt gebruikt te zijn voor curatieve doeleinden. Er is ook een voorbeeld te vinden in het werk Uilenspiegel van Charles de Coster. (PT)

Daniël DE CLERCK, 'Roland le Fèvre (†1517), de geduchte ontvanger-generaal van Vlaanderen', in: Brugs Ommeland, 55 (2015), p. 131-150, afb. Onderzoek naar herkomst, familie en carrière van ontvanger-generaal Roland le Fèvre, trouweling (en creatuur) van Maximiliaan van Oostenrijk, burger van Brugge, en onder meer ook eigenaar van het kasteel Heemstede (Holland) en heer van Temse. (MR)

Georges DECLERQ, 'Cortracus, id est Curia Traiani. Een middeleeuwse verklaring van de naam Kortrijk', in: De Leiegouw, 57 (2015), p. 93-98. Het voorkomen van de aanduiding Curia Traiani of Curtis Traiani in verhalende bronnen uit de volle middeleeuwen zoals het Liber Floridus wijst op het toenmalige geloof onder die auteurs dat de naam Kortrijk afgeleid was van 'Hof van Trajanus'. Een tijdelijk verblijf van deze Romeinse keizer op die plaats heeft uiteindelijk geleid tot de plaatsaanduiding 'Kortrijk'. (PT)

Jan DELFOSSE, 'De familie de Trapezonde, vluchtelingen uit Anatolië in het 15e-eeuwse Brugge', in: Brugs Ommeland, 56 (2016), p. 129-137. In mei 1461 ontvangt Filips de Goede een zekere Michaël Alighieri als gezant van Trebisonde, een Byzantijns keizerrijk aan de Zwarte Zee. Alighieri is Florentijn van geboorte, maar woont als handelaar in Trebisonde (thans: Trabzon in Turkije). In augustus 1461 valt Trebisonde in handen van de Ottomanen en houdt het keizerrijk op te bestaan.

Aldus verliest Alighieri niet alleen zijn bezittingen, maar ook zijn land. Hij blijft dan maar hier en kan in dienst treden als raadsheer van de hertog. Ook zijn zoon Anthonis - die in de bronnen Anthoine de Trapesonde heet - wordt hertogelijk raadsheer. Vader en zoon worden in hun functie bevestigd door Karel de Stoute. Michaël Alighieri slijt zijn laatste levensjaren vermoedelijk in Brugge en ook zijn zoon woont er. De familienaam 'Trapesonde' blijft in verschillende varianten in Brugge voorkomen tot in de 18de eeuw. Maar het is niet zeker dat al die personen afstammelingen zijn van Michaël. (MR)

Luc DEVLIEGHER, 'In het Sint-Niklaasklooster te Kortrijk', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 443-460.

Behalve een korte geschiedenis van dit oorspronkelijk middeleeuws hospitaal dat ongeveer midden 14de eeuw in de Kortrijkse buitenwijk Overbeke ontstond, richt de auteur zich vooral op de gotische dakbekapping van de nog bestaande (oorspronkelijk enkel éénbeukige) kapel. Beide zijn volgens hem te dateren in de 15de eeuw. (PT)

Kris DIDDEN, 'Een onbekende zegelmatrijs van de schepenbank van Monnikerede in Parijs', in: Rond de Poldertorens, 58 (2016), p. 87-95, afb. In de afdeling Munten en Medailles van de Bibliothèque nationale de France te Parijs bevindt zich een zegelmatrijs waarvan de identificatie tot nu toe onzeker was, maar die bij nader onderzoek een grootzegel van de schepenbank van Monnikerede blijkt te zijn. Van het grootzegel van Monnikerede zijn twee versies bekend, één uit de 13de eeuw en één uit de 14de eeuw die minstens tot 1438 in gebruik bleef. De zegelmatrijs uit Parijs is een derde, jongere versie, die voorlopig niet exact te dateren valt. De minder goede kwaliteit van het graveerwerk houdt waarschijnlijk verband met de penibele financiële omstandigheden die het toenmalige stadsbestuur niet toelieten een hoogwaardige (en dus dure) nieuwe matrijs te laten snijden. (MR)

Pieter DONCHE, 'De poorters en inwoners van Veurne anno 1473', in: Westhoek. Tijdschrift voor geschiedenis en familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek, 32 (2016), p. 3-42.

Het betreft een uitgave van een fiscale lijst die terug te vinden is in de stadsrekeningen van Veurne, voorafgegaan door een korte inleiding. Deze lijst kwam er als het resultaat van de instelling door het Veurnse stadsbestuur van een hoofdelijke belasting op alle poorters en inwoners van de stad Veurne ter bestrijding van de kosten die de stad maakte om

een watergang die ten zuiden door de stad liep te zuiveren en uit te delven. Hierna volgen nog enkele anekdotische gegevens verzameld uit de Veurnse stadsrekeningen van de jaren '50-'70 van de 15de eeuw (p. 32-36) en een namenindex.

Olivier ELOOT, 'Prezent alze manne. De oordeelvinders van het leenhof van de Sint-Pietersabdij aan het einde van de 14^e eeuw', in: *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis & oudheidkunde te Gent*, 69 (2015), p. 41-68.

In een poging om na te gaan wie mee vorm heeft gegeven aan het Vlaamse leenrecht doet Eloot, op basis van zijn masterproef bij de rechtsfaculteit van de U Gent, een onderzoek naar de oordeelvinders die terug te vinden zijn in het vroegst bewaarde register van het leenhof van de Sint-Pietersabdij, dat loopt van 1396 tot 1400. Zijn redenering is dat 'veelzetaars' hiertoe het meeste hebben kunnen bijdragen, zodat het dus zinvol is om die mensen beter te leren kennen. Vervolgens gaat de auteur van alle oordeelvinders het sociale profiel na en kijkt ook na of ze nog in andere rechtbanken zetelden. Eloot kon in dit register zo'n 120 leenmannen retraceren die zitting hadden in dit leenhof, maar slechts acht van hen vormden de harde kern. Naast enkele edelen en zelfs twee priesters waren heel wat oordeelvinders afkomstig uit de Gentse stadselite; o.a. uit de families Van Vaernewijck en Borluut, wat natuurlijk te maken heeft met het feit dat deze Gentse families in de voorgaande twee eeuwen heel wat heerlijkheden hadden verworven. Nogal wat vinders in het leenhof komen we natuurlijk tegen in andere schepenbanken en -hoven, zelfs stedelijke. Reden om zitting te nemen in zo'n leenhof, want echt verplicht was dat niet indien er genoeg kandidaten waren, zou volgens Eloot o.a. geldgewin kunnen zijn. (PT)

Dirk GEIRNAERT, 'Eduard de Dene in Groningen', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 115 (2015), p. 329-332.

De auteur komt terug op de gedichten van de Bruggeling en rederijker De Dene die de neerlandicus Johan Oosterman al in de jaren '90 van vorige eeuw had gevonden in het archief van de Groningse adellijke familie Van Ewsum en daarover in 1999 in een plaatselijk tijdschrift had gepubliceerd. De poëzie heeft betrekking op de inname en verwoesting van de steden Terwaan en Hesdin; gelegen in Frans-Vlaanderen; in de zomer van 1553 door de troepen van Karel V. Dirk Geirnaert, die de gedichten al veel eerder in het Jaarboek 'de Fontaine', jaargang 1982-83, had uitgegeven op basis van een eerste druk uit de Koninklijke Bibliotheek in

Brussel, onderzoekt hoe een kopie daarvan in het Groningse familiearchief is terechtgekomen. (PT)

Noël GEIRNAERT, 'Jan van Hulst, een naam in Brugge en de polderstreek (circa 1400)', in: *Rond de Poldertorens*, 58 (2016), p. 14-15.

De Bruggeling Jan van Hulst was de belangrijkste, zo niet de enige dichter van de teksten van het Gruuthusehandschrift. Over de levensloop van de dichter is weinig bekend. Het schrijven van zijn biografie wordt onder meer bemoeilijkt door het feit dat er in Brugge en omgeving meerdere naamgenoten geleefd hebben, waarvan een paar tijdgenoten waren. Zo was er rond 1400 een Jan van Hulst als geestelijke verbonden aan de Sint-Donaaskerk en ook de toenmalige abt van Ter Doest droeg dezelfde naam. (MR)

Luc GOEMINNE, 'Steekstaart en helmroder: twee Vlaamse uitvindingen in de 12de eeuw', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 115 (2015), p. 342-344.

De steekstaart is een horizontale balk die zich onderaan het molenkot in het verlengde van de molenstaart bevindt. Helmroeder slaat op de helmstok of hefboom waarmee de draaiende molensteen tijdens het malen iets naar omhoog kan gebracht worden. (PT)

Brigitte MEIJNS, 'Het ontstaan van de Brugse parochies tijdens de vroege middeleeuwen. Nieuwe inzichten bij een oud vraagstuk', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 152 (2015), p. 3-81.

Via de nieuwe kennis aangereikt door recent onderzoek aangaande domeinvorming, landschapsvorming en het religieuze landschap met uiteraard ook de inbreng van de archeologie brengt Meijns de doodsteek aan de traditionele theorie omtrent de wording van de oudste Brugse parochies. Daartoe neemt ze alle hiervoor reeds gekende teksten die overgeleverd zijn uit de periode van de 10de tot de 12de eeuw opnieuw onder handen. Het nieuwe beeld dat voorlopig wordt aangeboden is echter veel meer fragmentarisch dan het oude en bijgevolg blijft de auteur voor verder onderzoek vanuit een multidisciplinaire aanpak pleiten. (PT)

Jacques MERTENS, 'Enkele gegevens over voeding in de 14de eeuw. De huishouduitgaven van de "vrouwe van Pittem" (1386-1391)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 152 (2015), p. 83-92.

Het betreft de analyse van een katern die was toegevoegd bij twee aansluitende heerlijkheidsrekeningen, waarvan de oudste zit in het

Rijksarchief Kortrijk onder de gemeente Pittem en de min of meer daaropvolgende in de Rekenkamer van het Algemeen Rijksarchief. Over deze heerlijkheidsrekeningen in het algemeen had de auteur al eerder iets gepubliceerd, maar hier zoekt hij in op een katern die bij één van deze rekeningen steekt. Hierin komen enkel de huishoudelijke kosten van het huis van Pittem aan bod. Het zijn vooral uitgaven voor voedsel en drank, waarbij op te merken valt dat tijdens de vasten de vis het overneemt van vlees en zuivelproducten. Onder de grote variatie aan waren springen allerlei exotische producten als bijv. vijgen en amandelen in het oog. (PT)

Wout SAELENS, 'Het verraad van de ambachtsman. Een nieuwe 'klassenstrijd' binnen het Gentse weversambacht in de veertiende eeuw?', in: *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis & oudheidkunde te Gent*, 69 (2015), p. 3-40.

Artikel op basis van een masterproef onder het promotorschap van prof. Jan Dumolyn aan de U Gent. Het onderzoek gebeurt op basis van een propografisch onderzoek dat voornamelijk gebaseerd is op drie lijsten: 1) wevers-gijzelaars in januari 1349; 2) het weversleerknapengeld betaald in de jaren 1351-54 en 1357-58 waarin telkens de meesters bij wie de leerknappen werkten, vermeld worden; 3) wevers die in 1362 zweren om tegen de graaf en het beleid van de stad geen gewapend geweld te gebruiken. Door alleen de weversmeesters te behouden komt de auteur tot een basispopulatie van 730 originele namen van Gentse wevers uit ca. midden 14de eeuw. Van de leden van deze groep wordt vervolgens onderzocht in welke mate zij deelnemen aan de politieke macht (opname van stedelijke mandaten en dat van deken in het ambacht) en de kapitaalmarkt (actief als lakenleverancier aan de stad, kredietverschaffer en pachter van stedelijke accijnzen). Grosso modo leidt dit tot een opdeling van de meesterwevers in drie groepen of klassen. Het merendeel, ca. 75%, vormt de lagere klasse. Als proletariërs beschikken ze enkel over hun ingezette arbeid door als loonarbeider of tegen stukloon te werken. Hun erfenissen, in zover op te merken in de registers van Gedele, stralen eerder schaarste uit. Vervolgens is er de middenklasse, ca. 20%, die beschikken over een beperkt vermogen en een paar politieke mandaten in de wacht weten te slepen. Hun eigen weefgetouwen en bijgevolg zelfstandigheid beletten niet dat ze vaak voor de kapitaalkrachtiger drapiers-ondernemers moeten werken. Die laatste vormen dan met de resterende ca. 5% de hogere klasse die wat aantal politieke mandaten en kapitaalsomvang betreft dicht aanleunt tegen de stedelijke elite. Door het aanwenden van het putting-out-systeem waarbij andere wevers in hun dienst werken, op basis van (stuk)loon of in onderaanneming, kunnen deze ondernemers-industriële grote win-

sten maken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze hogere klasse zich gaat vermengen met de traditionele stedelijke elite, tot zelfs de adellijke aristocratie in de stad, en ook hun standaarden en levensgewoonten gaat overnemen. Toch blijkt deze grote sociale, economische en politieke discrepantie onder de (meester)wevers geen beletsel te zijn om bij politieke agitatie samen aan één zeil te trekken. Twee vraagjes bij dit boeiend artikel dat gebruik maakt van een marxistisch geïnspireerd model. Waarom worden de weversknappen in deze studie genegeerd? Mocht dit niet het geval zijn dan geloof ik dat de omvang van de lagere klasse nog groter zal zijn dan nu is vastgesteld omdat inderdaad veel knappen niet kunnen doorstoten tot het meesterschap. En moet er ook geen rekening gehouden worden met het feit dat pakweg midden 14de eeuw de naamgeving nog niet consequent wordt aangehouden zodat eenzelfde persoon naar gelang het document soms een andere familienaam, eigenlijk meer een toenaam, kan krijgen? (PT)

Jan TRACHET, e.a., 'Het tij gekeerd? Het Zwindebat in perspectief', in: De Grote Rede. Informatieblad uitgegeven door het Vlaams Instituut voor de Zee, 42 (december 2015), p. 5-11, afb.

Het Zwin speelde een kapitale rol in de middeleeuwse geschiedenis van Brugge en Vlaanderen. Sinds lang is deze getijdegeul met de havenstadjes eromheen dan ook het voorwerp van onderzoek, eerst door historici en later, vanaf de jaren '50 van de vorige eeuw, eveneens door bodemkundigen en archeologen. De jongste jaren maken diverse nieuwe onderzoekstechnieken en hulpmiddelen een verder doorgedreven studie mogelijk: Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen, geofysisch onderzoek, luchtfotografie (nu ook met drones), GPS-gerefereerde veldprospectie, integratie van historische kaarten in GIS-bestanden, en andere. Sinds 2013 werken de vakgroepen archeologie, geschiedenis en bodembeheer van de Universiteit Gent samen in een interdisciplinair onderzoeksproject dat intussen al heel wat nieuwe inzichten betreffende de ontwikkeling van de Zwinstreek opleverde. Dit goed gedocumenteerde en geïllustreerde artikel brengt een bevattelijke stand van zaken van dit onderzoek. (MR)

Paul TRIO, 'Strijden op diverse fronten ter redding van het zielenheil. De stichtingen van priester en meester Pieter van Beselare te Ieper uit het begin van de 15de eeuw', in: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 152 (2015), p. 285-324.

Met dit overzicht van de diverse stichtingen die deze gefortuneerde Pieter in diverse Ieperse bedehuizen, waaronder de Sint-Maartenskerk, inrichtte, schetst de auteur de rijkdom en diversiteit aan mogelijke zie-

lenheilsversterkende middelen waarover een laatmiddeleeuwer te leper kon beschikken. Deze stichtingen worden ook gekaderd binnen het ruimer laatmiddeleeuws fenomeen van jaargetijdestichtingen te leper en daarbuiten en gekoppeld aan de biografische en familiale gegevens van de stichter. Met uitgave van één van de stichtingsakten. (PT)

Dries TYS, 'Vikingen aan zee?', in: *De Grote Rede*. Informatieblad uitgegeven door het Vlaams Instituut voor de Zee, 41 (november 2015), p. 15-20, afb.

Het grote publiek ziet de Vikingen nog steeds uitsluitend als woeste plunderaars. Dit eenzijdige beeld gaat evenwel slechts op voor een beperkte groep Vikingen tijdens een beperkte periode in de geschiedenis. De auteur brengt een veel ruimer verhaal, met aandacht voor de complexe politieke en economische context van de eeuwenlange Scandinavische aanwezigheid in de zuidelijke Noordzee, maar evenzeer voor de technologische achtergronden (hoogwaardige scheepsbouw) die deze aanwezigheid bevorderden. (MR)

Ronald VAN BELLE, 'Het Tempeliersgraf te Leffinge en het tempelierskruis', in: *Biekorf*. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 461-470.

Volgens de auteur is de in 2003 gevonden en beschilderde grafconstructie naar aanleiding van enkele restauraties in de O.-L.-Vrouwkerk wel dege-lijk het graf van een tempelier geweest. Dit leidt hij vooral af uit een rood beschilderd kruis op basis van de vergelijking met nog bewaarde (afbeel-dingen van) tempelierskruisen zowel in binnen- als buitenland. (PT)

Koenraad VANDENBUSSCHE, 'De moord op Simon Stevins uit Westkerke (1429)', in: *Biekorf*. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 418-426.

Tot in 2010 onderhield de pastoor van Westkerke in zijn kerk nog de misfundatie ter herdenking van de moord door Jacob Hannaert, die dit volbracht in opdracht van de Eernegemse ridder Hellijn van Steelant, wiens knecht hij was. De vermoorde persoon mag uiteraard niet verward worden met de 16de-eeuwse wiskundige uit Brugge. (PT)

Roger WITDOUCK, 'Meester Wouter Tanghe en zijn kinderen, priester-ondernemer in Kortrijk, 1460-1488', in: *Biekorf*. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 333-335. Op basis van enkele documenten uit de reeks Acten en Contracten aanwezig in het fonds Oud Stadsarchief Kortrijk bewaard in het Kortrijkse

Rijksarchief. Om deze priester, die ook een bastaarddochter had, meteen ondernemer te noemen lijkt ons wat vergezocht. (PT)

NIEUWE TIJD

Johan BEUN, 'De pest in Wijtschate anno 1571', in: *Westhoek. Tijdschrift voor geschiedenis en familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek*, 32 (2016), p. 67-75.

Uitgedokterd op basis van een processtuk uit het Kasselrijarchief van Ieper dat is ondergebracht in het Stadsarchief van Ieper en met een korte biografie van de hierin vermelde personen. (PT)

Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (*BMGN - Low Countries Historical Review*), 131 (2016), p. 1-176.

In dit themanummer wordt na 450 jaar een grondige historische analyse gegeven van de Beeldenstorm van 1566, aangezien er weinig twijfel kan bestaan over de enorme impact op de politiek en de cultuur van de Nederlanden in het algemeen, en ook in het toenmalige Vlaanderen, met steden als Steenvoorde, Belle, Poperinge, Laventie, Menen, Ieper, Diksmuide, Ronse, Gent, Middelburg, Doornik, Valenciennes en Saint-Amand. Onder leiding van Anne-Laure VAN BRUAENE, Koenraad JONCKHEERE en Ruben SUYKERBUYCK, die de inleiding verzorgen: 'Beeldenstorm: Iconoclasm in the Sixteenth-Century Low Countries', p. 3-14, worden acht bijdragen rond dit thema gebundeld, waarvan de volgende interessant zijn voor Vlaanderen: R.S., 'De Sacra militia contra iconomachos. Civic Strategies to Counter Iconoclasm in the Low Countries (1566)', p. 15-35, brengt steden (bijv. Brugge) in kaart die aan de vernielingen wisten te ontsnappen en onderzoekt welke maatregelen ze daartoe namen. A-L. V.B., 'Embodied Piety. Sacrament Houses and Iconoclasm in the Sixteenth-Century Low Countries', p. 36-58, schrijft over het samenspel tussen het optrekken en afbreken van sacramentshuizen voor en na de Beeldenstorm. In Brugge, in de Sint-Salvatorskerk, werd het tabernakel beschermd, terwijl het in Roeselare vernield werd. In Gent, werd het beschadigde sacrament in de Sint-Jacobskerk, in 1568 hersteld en gewijd. Michal BAUWENS, 'Under Construction? The Catholic Community in Ghent after the Beeldenstorm', p. 81-98, stelt dat de katholieke parochianen in Gent zich door de troebelen gemotiveerd voelden om hun geloof nader te onderzoeken, zich focusten op een snel herstel van hun parochiekerk en bepaalde devoties versterkten. Violet SOEN, 'The Beeldenstorm and the Spanish Habsburg Response (1566-1570)', p. 99-120, benadrukt dat de repressie onder Alva slechts een deel van de bredere pacificatiestrategie van het Spaans-Habsburgse antwoord op de Beeldenstorm vormt

en dat die ook verzoeningsgebaren van koningswege inhield, met een generaal pardon in juli 1570. (DV)

Robert BOTERBERGE, 'Brugse kooplieden-reders door kaperij getroffen (1652-1709) (2)', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 66-78.

Eerste deel dat de periode tot 1692 behandelde, verscheen in: Biekorf, 114 (2014), p. 285-403. Beide delen geven een opsomming van gekaapte schepen of vrachten van Bruggelingen vermeld in Brugse archieffondsen uit het Stads- en Rijksarchief. (PT)

Robert BOTERBERGE, 'Het Oostendse verzoek van 1706 tot statuut van 'vrijhaven' door Brugge radicaal verworpen', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 322-324.

Het statuut van vrijhaven hield in dat schepen van gelijk welke nationaliteit Oostende konden aandoen om er vrij handel te drijven zonder enige betaling daarvoor te doen. De kooplieden in Brugge vreesden de doodsteek voor hun handel en adviseerden het stadsbestuur negatief, dat daarop eenzelfde antwoord doorgaf aan de koning met als gevolg dat Oostende het statuut niet verkreeg. (PT)

Noël BOUSSEMAERE, 'Verpachting van de impost in de kasselrij Ieper en Waasten in 1588 en in de kasselrij Ieper in 1758', in: Westhoek. Tijdschrift voor geschiedenis en familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek, 31 (2015), p. 363-360.

Het gaat om indirecte belastingen op verbruiksgoederen zoals wijn, bier, etc. die geïnd werden door de Staten van Vlaanderen. Beide documenten die bewaard zijn in het Ieperse Stadsarchief, kasselrij Ieper, worden ingeleid en uitgegeven. (PT)

Hendrik CALLEWIER, 'Over Brughsche cruypers en ghestropte ver-raers. Een anti-Frans spotlied uit de Spaanse successieoorlog (1708) in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 282-285.

Uitgave voorafgegaan door een korte inleiding van een document dat deel uitmaakt van de verzameling Familie De Limburg-Stirum uit het Rijksarchief Kortrijk. (PT)

Kaat CAPPELLE, 'Moord in de kasselrij Ieper in de achttiende eeuw', in: Westhoek. Tijdschrift voor geschiedenis en familiekunde in de Vlaamse

& Franse Westhoek, 32 (2016), p. 78-83.

Uitleg over de proceshandeling op basis van een vonnis uit 1759 in de registers Criminele sententies van de Kasselrij Ieper. (PT)

Peter DE BAETS, 'Michel van Damme uit Rouen (1606) en zijn boek over boekhouden', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 482-485.

In de druk staat de auteur als Bruggeling uit het graafschap Vlaanderen genoteerd. Deze persoon was niemand anders dan de Vlaamse handelaar Michel van Damme die o.a. actief was in Danzig (1575) en vanaf april 1587 in Rouen. In die laatste stad huwde hij in 1589 met een Brugse deerne van de notabele familie Rapé. (PT)

Johan DECAVELE, 'Calvinistische strijdbaarheid in het Westkwartier, 1561-1564: Hansken Nuens bevrijd in Nieuwpoort', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 431-442.

Via deze bijdrage wil de specialist van de opkomst van de reformatie in Vlaanderen wijzen op de toenemende strijdbaarheid die zich in die periode voordeed, waarbij geweld niet werd geschuwd. Hans Nuens, die afkomstig was uit het huidige Vieux-Berquin, speelde de rol van verbindingspersoon tussen westelijk Vlaanderen en Sandwich waar een grote groep gereformeerde Vlamingen naar toe was gevlucht. In de zomer van 1563 werd hij aangehouden en opgesloten in een gevangenis te Ieper om daarna gevoerd te worden naar Nieuwpoort, waar hij zou berecht worden. Bij zijn aanhouding was Hans in het bezit van brieven gericht aan 'ketters die naar Engeland gevlucht waren'. Maar in de nacht van 23 op 24 oktober 1563 wisten enkele strijdbare calvinisten hem te bevrijden. Daarop organiseerde de procureur-generaal van Vlaanderen, Jacob Hessele afkomstig uit Nieuwkerke, een grootschalig onderzoek en dat levert heel wat interessante informatie op over de manier waarop deze bevrijding is verlopen en wie de bevrijders waren. Die laatsten zijn wellicht te zoeken onder Vlamingen die uit Sandwich kwamen, mogelijk aangestuurd door de predikant Jacob de Buyzere. (PT).

Jan DELFOSSE, 'Een jeugd in het laatste kwart van de zestiende eeuw: de opvoeding van Maria de la Puebla', in: Brugs Ommeland, 55 (2015), p. 195-205.

Maria de la Puebla, in 1569 in Brugge geboren als dochter van een Spaans koopman en een Brugse moeder, verliest haar vader als ze zeven jaar is. De staat van goed van haar vader en een aantal voorgedijrekeningen laten

toe de jeugd en opvoeding van Maria tot aan haar huwelijk in 1586 vrij nauwkeurig en gedetailleerd te reconstrueren. (MR)

Jan DELFOSSE, 'Een voet van de apostel Filippus in Brugge. Relieken en vorstelijke patronage op het einde van de 16de eeuw.', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 105-115.

Verhaalt de strijd om het bezit van een voetschrijn van deze martelaar dat in 1231 in Engeland in de priorij van St. Swithun te Winchester zou zijn terechtgekomen, maar van daar door een monnik, Thomas Figg, die het anglicaanse land ontvluchtte, in het derde kwart van de 16de eeuw naar Brugge werd meegebracht. Drie personen die in de gratie wilden komen bij de obsessieve reliekenverzamelaar koning Filips II probeerden dan dit kleinood voor hem te bemachtigen. Het is uiteindelijk de dominicaan Pedro Aymerick, aalmoezenier bij de troepen van Farnese, die het haalde. Via enkele tussenpersonen wist de Potterie wel een teen te bemachtigen. (PT)

Gaston René DEMAREE, 'Een groote, gruwelyke en afgrysselyke ardbewinghe in 1580 in West-Europa, in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 471-481.

Het epicentrum van één van de grootste aardbevingen in West-Europa tijdens de zestiende eeuw, die doorging op 6 april 1580, bevond zich in het Nauw van Kales (Calais) en krijgt volgens de dienst Seismologie van de Koninklijke Sterrenwacht van België VIII op de schaal van Mercalli. Uit vaststellingen bij de werken aan de Kanaaltunnel berekende het British Geological Survey de sterkte op 5,6 op de schaal van Richter. De aardbevingen waren voelbaar tot in de aanpalende landen en dus ook in Vlaanderen, zoals dat uit kronieken blijkt. Mogelijk volgde er ook een tsunami. Dat er naschokken waren lezen we in het werk van de Brugse kroniekschrijver Willem Weydts. (PT)

Alfons DEWITTE, 'De Codex Vulcanius 97 op de Universiteitsbibliotheek te Leiden. *Fortunae ludicrum?*', in: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 152 (2015), p. 365-373.

Vulcanius; afkomstig van Brugge; noteerde hierin allerlei Latijnse gelegenheidsgedichten ergens tussen 1573 en 1591. Deze internationale geleerde die te Leuven geneeskunde had gestudeerd en hoogleraar Grieks werd te Leiden laat de huidige lezer via zijn poëzie een blik werpen op zijn meest aangename ontmoetingen. (PT)

Jan D'HONDT, 'Het geboortehuis van kunstschilder Joseph Benoît Suvée, 1743-1807', in: Brugs Ommeland, 56 (2016), p. 31-39, afb.

Bruggeling Joseph Benoît Suvée (1743-1807) verliet op 20-jarige leeftijd zijn geboortestad en maakte carrière als schilder in Parijs en Rome. Tot nu toe was niet bekend waar zijn ouderlijke huis precies stond, ofwel werd in dat verband verkeerde informatie gepubliceerd. Een speurtocht door de Brugse archieven brengt hierin nu klaarheid. (MR)

Valerie GERSEN, 'Appeltjes van Oranje: de identificatie van een zestiende-eeuwse familie', in: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 152 (2015), p. 325-340.

Betreft het schilderij (Protestantse familie aan tafel) dat de stad Brugge in 1966 wist te verwerven. De auteur beargumenteert o.a. op basis van de oranjeappels die naar Willem van Oranje wijzen dat deze familie met die van De Virieu kan geïdentificeerd worden en daarom in 1588 moet vervaardigd zijn. (PT)

Walter GIRALDO, 'Den troost der armen: een Brugse druk met volkse remedies uit de 18de eeuw', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 336-341.

De Kortrijkzaan Willem Simons schreef dit receptenboek in 1702. Hierover heeft Antoon Viaene al in 1973 geschreven in hetzelfde tijdschrift en er 26 edities opgesomd. Giraldo maakt echter gebruik van een niet door Viaene gekende ongedateerde editie gedrukt te Brugge door Jacob Beernaerts. Dit exemplaar draagt het eigendomskenmerk van zuster Constantia vanden Berghen. (PT)

Paul HUYS, 'De Brugse contracten van Bernard Verschoot (1730-1784). Eerste hofschilder en academiedirecteur in Brussel', in: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 152 (2015), p. 107-132.

Met een korte biografie van deze te Brugge geboren schilder en enkele brieven in bijlage. (PT)

Niklaas MADDENS & Egied VAN HOONACKER, 'De kroniek van Jacques Goethals-Vercruysse', in: De Leiegouw, 57 (2015), p. 43-66.

Uitgave van deze kroniek bewaard in het fonds Goethals Vercruysse, thans bewaard in het Rijksarchief van Kortrijk. In deze aflevering komen de jaren 1645-46 aan bod. (PT)

Jean Luc MEULEMEESTER, 'Een onbekende Van Oost ontdekt', in: Brugs Ommeland, 55 (2015), p. 206-209, afb.

Beschrijving en situering van een schilderij in privébezit, dat aan Jacob van Oost de Oudere (1603-1671) mag toegeschreven worden. Het thema is bijbels, maar het werk blijkt tegelijk een familieportret van de Van Oosts te zijn. (MR)

Kurt PRIEM, 'Twintig jaar strijd om het pastoorsambt in Zandvoorde (1693-1713)', in: Jaarboek Erfgoedkring Oudenburg (2015), p. 58-73, afb. Door de toename en het hogere peil van de parochieclerus in de 17de eeuw kregen priesters die niet onbesproken waren minder kans op promotie. Dat blijkt uit de casus van F.X.Cardinael (1665-1717), in 1691 benoemd tot pastoor te Zandvoorde. In 1693 werd hij om onduidelijke redenen benoemd tot onderpastoor in Maldegem. Na tien jaren dienst nam hij zonder succes deel aan de concursus voor die parochie en bleef toen ambteloos. In 1706-1707 poogde hij tot driemaal toe zijn pastoorsambt terug te krijgen, maar de diocesane overheid hield na klachten over zijn omgang met vrouwen de boot af. Wel verwierf Cardinael via *concursus* in 1711 het pastoraat van Sint-Pieterskapelle, waarna hij definitief afzag van zijn eerste parochie. De kwestie werd bemoeilijkt omdat Zandvoorde afhing van de abt van Oudenburg, maar de zielzorg er bij gebrek aan monniken meestal uitgeoefend werd door seculieren. (n.v.d.r.)

Jan VAN ACKER, 'Een sluitgewicht in Veurne (ca. 1700)', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 164-174.

Beschrijving van het te Veurne in het stadhuis bewaarde sluit- of pijlgewicht bestaande uit negen in elkaar passende kommetjes, eigenlijk gewichten, die in een versierd potje - het zogenaamde huis - zijn opgeborgen en voorzien van een deksel en hengsel. Het merkteken leidt naar de Neurenbergse kopergietter Andreas Ziegengeist. (PT)

Andries VAN DEN ABEELE, 'De Gilde van Sint-Sebastiaan in een woelige tijd (1578-1584): lezen tussen de lijntjes', in: Brugs Ommeland, 56 (2016), p. 160-168.

Van 1578 tot 1584 was in Brugge een calvinistisch bestuur aan de macht. De archieven van de Brugse Sint-Sebastiaansgilde bevatten nauwelijks expliciete informatie over die periode. Maar een nadere analyse leert dat er heel wat meer te vernemen valt door 'tussen de regels' te lezen. (MR)

Anne VAN OOSTERWIJK, 'Een triptiek voor de Eeckhoutabdij door Pieter I Claeissens (+1576)', in: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 152 (2015), p. 93-106.

Aan de hand van technisch onderzoek dat o.a. een overschildering laat zien besluit de auteur dat dit te Wenen bewaarde kruisigingsdrieluik oorspronkelijk gemaakt werd in opdracht van reguliere kanunniken. De hoogwaardige productie daarenbovenop wijst bijgevolg naar de Eeckhoutabdij, al kan voorlopig geen concrete opdrachtgever voor dit schilderij dat nog voor 1576 werd geschilderd gevonden worden. (PT)

Roger WITDOUCK, 'Donaties en testamenten van Jacques de Bal (1689-1771), pastoor van Gullegem', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 218-229. Met uitgave en woordverklaring van de akten die terug te vinden zijn in het Stadarchief van Menen. (PT)

NIEUWSTE TIJD

Johan ASPESLAGH, 'De activistische beweging in Oostende', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 116 (2016), p. 163-193 en 275-302, afb.

Flaminganten, activisten genoemd, probeerden tijdens de Eerste Wereldoorlog met hulp van de Duitse bezetters de vernederlandsing van de Gentse universiteit, het gebruik van het Nederlands in het bestuur, het gerecht en het onderwijs, en zelfbestuur voor Vlaanderen door te drukken. In het Brabants Historisch Informatie Centrum te 's Hertogenbosch (Nederland) blijkt briefwisseling bewaard gebleven te zijn tussen Eugene Everaerts en Lammert Buning met informatie over het activisme in Oostende. Centrale activistische figuren in de kuststad waren naast de Oostendse stadsbibliothecaris Everaerts: dokter-dichter Eugene van Oye, en de atheneumleraars Leo Van den Bogaert en Frans Van den Weghe. Zij organiseerden - met matig succes bij de plaatselijke bevolking - studieringen en meetings in de stad en in de gemeenten uit de omgeving om hun ideeën en standpunten te verspreiden. (JV)

Brigitte BEERNAERT, 'Vlissinghe Revisited, vijfhonderd jaar herberg', in: Brugs Ommeland, 55 (2015), p. 210-224, afb.

Synthese van de huidige kennis over de geschiedenis van de als monument beschermde herberg 'Vlissinghe' in Brugge. Het staat nu ook vast dat de herbergfunctie op deze plaats opklimt tot minstens 1515. (MR)

Abdellah BENOTMANE, 'Een beknopte geschiedenis van de Marokkaanse gemeenschap in Kortrijk', in: De Leiegouw, 57 (2015), p. 165-187, afb., graf. + tab.

Sinds het bilateraal akkoord tussen België en Marokko van 1964 ontstond

een georganiseerde immigratie. In Kortrijk verschenen pas in het begin van de jaren 1970 de eerste Marokkanen. Zij vonden er vooral werk in de textiel-industrie en vestigden zich veelal in sociale woonwijken. Hun integratie in het lokale sociocultureel leven verliep eerder moeizaam. Daarnaast trachten ze de tradities en religie van hun land van herkomst vast te houden door zich te organiseren in eigen verenigingen, door contacten met het vaderland te onderhouden en door een moskee in te richten. (JV)

Chantal BISSCHOP, 'Meer dan boer alleen. Van boerengilde naar landelijke gilde in Vivenkapelle, 1919-1990', in: *Rond de Poldertorens*, 58 (2016), p. 71-86, afb.

Geschiedenis van de Boerenbondafdeling Vivenkapelle vanaf de stichting in 1919 tot 1990. In de loop van de 20ste eeuw evolueerde de Boerenbond van een zuivere landbouworganisatie tot een brede sociaal-culturele vormingsbeweging voor plattelandsbewoners. De casus Vivenkapelle is een mooi voorbeeld van deze ontwikkeling. (MR)

Frans BONTE, 'Kroniek van het gemeentelijk onderwijs in Oudenburg', in: *Jaarboek Erfgoedkring Oudenburg* (2014), p. 1-12; (2015), p. 44-51, afb. Overzicht van de onderwijzers en van de gemeentescholen voor jongens en voor meisjes in Oudenburg van 1798 tot 1886. (JV)

Noël BRUNEEL & Hendrik CALLEWIER, "'t Is oorlog!' Pastoor Lodewijk Frans Proot over de Eerste Wereldoorlog in Kuurne", in: *De Leiegouw*, 57 (2015), p. 189-202, afb.

Uitgave van een fragment over de jaren 1914-1920 uit het Liber Memorialis van pastoor Proot. Lodewijk Frans Proot (Dudzele, 1852-Waregem, 1935) was pastoor van de Sint-Michielskerk in Kuurne van 1901 tot 1932. (JV)

Marc CARLIER, 'Het onvindbare onderwijzerstijdschrift van Edward Van Biesbrouck uit Langemark (1847-1848)', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 116 (2016), p. 336-351, afb.

Onder redactie van Edward Van Biesbrouck (Maldegem, 1820-Langemark, 1872) verscheen van januari 1847 tot februari-maart 1848 in Langemark het Vlaamsgezinde en pedagogische tijdschrift *De Schoolkronyk*, bydragen tot bevordering van onderwys en opvoeding. Het omvatte 24 nummers, goed voor in totaal 195 bladzijden tekst, en werd gedrukt in Ieper bij Désiré Lambin-Mortier. Bij gebrek aan subsidies en wegens de sterke concurrentie van andere pedagogische tijdschriften werd *De Schoolkronyk* vroegtijdig opgeheven. In het artikel worden de medewerkers aan het tijdschrift geïdentificeerd en de inhoud voorgesteld. (JV)

Marc CARLIER, 'Petrus Joannes De Bal (1787-1856). Van krijgsgevangen militair tot kantonnaal inspecteur voor het lager onderwijs', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 116 (2016), p. 150-157, afb.

De Bal diende zich in 1807 aan als vrijwilliger in het leger van Napoleon, werd krijgsgevangengenomen bij Vlissingen (Nederland) en opgesloten in Portsmouth (Engeland). Na de val van Napoleon en zijn vrijlating werd hij leraar aan de bekende katholieke kostschool in Melle. Vanaf 1824 begon hij schoolboeken te publiceren, die een ruime verspreiding kenden in de katholieke onderwijsinstellingen. Eind 1836 werd De Bal gemeentesecretaris in Melle en in 1843 kantonnaal inspecteur voor het lager onderwijs. (JV)

Marc CONSTANDT, 'Personeel in beeld. Op zoek naar werknemers in de logiessector aan zee (1880-1965)', in: Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen (2015), p. 38-51, afb.

Onderzoek naar de werknemers en de tewerkstelling in de hotelsector aan de kust, vooral op basis van personeelsregisters en foto's. (JV)

Dagboek van ons vluchtelings- & soldatenleven. Jérôme Seynhaeve. Brugge, Provincie West-Vlaanderen, 2015, 322 p., afb.

Uitgave van de oorlogsdagboeken van Jérôme Seynhaeve (1898-1960) uit Koolskamp. Jérôme vluchtte in 1914 weg van huis tot in Concarneau (Frankrijk), waar hij een onderkomen vond bij de familie Le Bris. In september 1916 werd hij opgeroepen voor het leger en vanaf november 1917 ingezet aan het front nabij de IJzer. (JV)

André DECONINCK, 'De meubelwerkhuizen Deconinck (1884-2010)', in: Het verhaal van Kortrijkse bedrijven. Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk, 80 (2015), p.; 255-270, afb.

Historiek van het meubelbedrijf, eerst gevestigd in het Kapucijnenbeluik en nadien aan de Stasegemsesteenweg te Kortrijk. (JV)

Philippe DE CRAENE, e.a. (red.), 'Mémoires et Pensées. De waarheid over de zaak De Coene', in: Het verhaal van Kortrijkse bedrijven. Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk, 80 (2015), p. 3-127, afb. Uitgave in het Frans en vertaald naar het Nederlands met annotaties van de memoires van Jozef De Coene van de Kunstwerkstede in Kortrijk uit 1946. In de memoires verdedigt De Coene zich tegen de beschuldigingen van economische collaboratie met zijn bedrijf tijdens de Tweede Wereldoorlog. (JV)

Bart DEMUYNCK, 'De koepokinenting als propagandamiddel van een nieuw gezondheidsbeleid en de uitvoering ervan in Brugge', in: Brugs Ommeland, 56 (2016), p. 169-182, afb.

Eeuwenlang vormden de pokken één van de belangrijkste doodsoorzaken, vooral bij kinderen. Vanaf de Franse Tijd poogde de overheid de ziekte in te dijken en uit te roeien door de actieve promotie van de koepokinenting. Bij een deel van de bevolking stuitte dit op weerstand, door onwetendheid, schrik of vanwege religieus-fundamentalistische motieven. Door een combinatie van overtuigingskracht, sancties en gratis inentingscampagnes voor de armen raakte de koepokinenting in de loop van de negentiende eeuw toch algemeen aanvaard. De casus Brugge illustreert goed deze tendens. (MR)

Bart DEMUYNCK, 'Een Brugse kolonie in Brazilië: 'Adieu, Vlaenderen en Brabant. Wy gaen nae 't luy Lekkerland...'', in: Brugs Ommeland, 55 (2015), p. 151-162, afb., krt.

In 1844 start Bruggeling Charles Van Lede (1801-1875) in het zuiden van Brazilië met de uitbouw van een Belgische kolonie. Door onkunde, amateurisme en slechte organisatie van de initiatiefnemers en door het minder fraaie gedrag van bepaalde betrokken diplomaten wordt het project een mislukking. Van Lede keert terug naar Brugge, maar blijft formeel eigenaar van een deel van de gronden. Bij zijn dood schenkt hij die eigendommen aan de Commissie van Burgerlijke Godshuizen van Brugge, die evenwel slechts een fractie van haar rechten zal kunnen verzilveren. De voormalige kolonie zelf zal, na vele moeilijke jaren, uiteindelijk toch evolueren naar enige voorspoed, en is thans de gemeente Ilhota in de provincie Santa Catharina. (MR)

Bernard DENECKERE, Het nest van het wondervliegtuig. Het vliegveld van Koksijde, 1914-1918, Koksijde, 2016, 172 p., afb.

Rijkelijk geïllustreerde geschiedenis van het militair vliegveld, dat in het weiland rond de abdijhoeve Ten Bogaerde in Koksijde aangelegd werd tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het vliegveld, waar Belgische, Britse en Franse eenheden gevestigd waren, speelde tot september 1917 een belangrijke rol bij de luchtoorlog boven het IJzerfront. (JV)

Paul DE PAEPE, Matthias STEVERLYNCK & Filip DECOCK, 'OZONIA en de catechismus van Baldewijn Steverlynck. Herinneringen aan een 'revolutionair' wasmiddel uit het interbellum in de regio Kortrijk', in: Het verhaal van Kortrijkse bedrijven. Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk, 80 (2015), p. 129-215, afb.

In het begin van de jaren 1930 vond Baldewijn Steverlynck (Vichte, 1893-Kortrijk 1976) een nieuw wasmiddel en een daarbij aansluitende koudwasmethode uit, die hij trachtte te commercialiseren. Het waspoe-der werd aangemaakt in een vleugel van de Banmolens in Harelbeke en kenbaar gemaakt bij het grote publiek met een heuse reclamecampagne. Technische problemen en de concurrentie van andere merken die wasmiddelen verkochten, leidden tot de ontbinding van de maatschappij Ozonia in 1938. (JV)

Willy DEZUTTER, 'Cocaïne in de Vlaamse loopgraven tijdens de Eerste Wereldoorlog?', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 116 (2016), p. 44-46.

De Nederlandse schrijfster Connie Braem suggereert in één van haar boeken cocaïnegebruik in de Vlaamse loopgraven. Een afdoend bewijs van structureel gebruik is echter niet te vinden. (JV)

Willy DEZUTTER, 'De leden van de loge La Flandre in 1940. Een sociologische benadering', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 116 (2016), p. 308-335.

Historiek van de loge La Flandre te Brugge die in 1881, in het verlengde van de eerste schoolstrijd, gesticht werd. Er worden verbanden aangegeven tussen de loge en het Willemsfonds, de voetbalvereniging Club Brugge, de schuttersgilde Sint-Sebastiaan en de filantropische kring De Vrienden van den Schamele Arme. Met in bijlage een reconstructie van de ledenlijst uit 1940. (JV)

Jan D'HONDT, 'De garnizoensbijbel van de Brugse predikant Robert van Altena, 1817-1830', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 351-356.

Onlangs dook in privébezit een Statenbijbel op met verwijzing naar Brugge tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Opzoekingen toonden aan dat de bijbel heeft toebehoord aan Robertus Henricus van Altena ('s Hertogenbosch, 1778-Utrecht, 1851), die van 1817 tot 1830 garnizoenspredikant was in Brugge. (JV)

Willy DEZUTTER, 'Louis Van Hollebeke (1877-1932), secretaris van Kunstgenegen en secretaris van de vrijmetselaarsloge La Flandre', in: Brugs Ommeland, 56 (2016), p. 121-128, afb.

Over de rol van kunstminnaar en vrijmetselaar Louis Van Hollebeke in het Brugse kunstenaarsgenootschap 'Kunstgenegen' en vooral in de loge 'La Flandre'. (MR)

Willy DEZUTTER, 'Raphaël Rodenbach (1861-1951), achtbare meester van de Brugse Vrijmetselaarsloge La Flandre', in: Brugs Ommeland, 56 (2016), p. 147-159, afb.

Via de persoon van Raphaël Rodenbach worden niet alleen de ontwikkelingen binnen de vrijmetselarij in Brugge in late 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw belicht, maar tevens de relaties tussen 'La Flandre' en enkele andere Brugse verenigingen. Ook de banden van de Roeselaarse familie Rodenbach met de vrijmetselarij komen aan bod. (MR)

Jan D'HONDT, 'Franse wijnen voor koning Willem I in Brugge, 1829', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 486-488.

Tijdens een driedaags bezoek van Willem I aan Brugge in juni 1829 vond onder meer een banket plaats in het stadhuis. De gedetailleerde kwitanties van de geleverde wijn voor het banket zijn bewaard gebleven. (JV)

Luc FILLIAERT, De Groote Oorlog op doek. Frontschilders in Nieuwpoort, Gent, 2016, 144 p., afb.

Al van vóór 1900 is Nieuwpoort een geliefkoosde plek voor heel wat schilders en tekenaars. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de verwoesting van de stad maken een abrupt einde aan deze artistieke activiteiten. Vanaf 1916 wordt Nieuwpoort evenwel opnieuw een aantrekkingspool voor kunstenaars, die - als militair of als burger - de desolaatheid van stad en omgeving met potlood, pen en penseel vastleggen. Enkele van deze 'frontkunstenaars' verbouwen er zelfs een paar half kapotgeschoten huizen tot een gezamenlijk atelier. Onder hen is Alfred Bastien een van de belangrijkste. Diezelfde Bastien zal na de oorlog het beroemde en monumentale Panorama van de IJzer schilderen. (MR)

Paul GEERTS, 'De tuin De Poortere in Kortrijk, een realisatie van de Britse tuinarchitect Russell Page', in: De Leiegouw, 57 (2015), p. 237-244, afb.

De tuin aan de Wolvengracht te Kortrijk werd in 1952 aangelegd in opdracht van tapijtfabrikant Franck De Poortere. (JV)

Jacques GOETHALS, 'De geschiedenis van de Linière de Courtrai: het verhaal van een Kortrijks familiebedrijf, 1861-1997', in: Het verhaal van Kortrijkse bedrijven. Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk, 80 (2015), p. 217-254, afb.

Op 1 oktober 1861 richtten enkele handelaars uit het Kortrijkse een collectieve vennootschap op om vlas en vlasgaren aan te maken en te verhandelen. In de loop van 1864-1865 bouwden zij in de Gentse wijk te Kortrijk

een spinnerij en startten er de productie van garen op. Deze spinnerij werd vanaf 1881 overgenomen door de NV Linière de Courtrai. (JV)

Jozef HEUS, 'Het lager gemeentelijk onderwijs voor meisjes in Brugge, een geschiedenis geschreven door het onderwijzend personeel, 1860-1900', in: Brugs Ommeland, 55 (2015), p. 225-246, afb., tab.
Beknopte geschiedenis van het gemeentelijk meisjesonderwijs in Brugge in de tweede helft van de 19de eeuw, o.a. op basis van een studie die rond 1900 opgesteld werd door enkele leerkrachten van datzelfde onderwijs. (MR)

Jan HUTSEBAUT & Tom VERMEERSCH (red.), De Damse Vaart, Brugge, Provincie West-Vlaanderen, 2015, 178 p., afb.
De verzanding van het Zwin deed Brugge vragen naar een nieuwe kanaalverbinding met de zee in Breskens (Nederland). Na een aanval van de Engelsen op Walcheren (1809) besloten de Fransen onder Napoleon werk te maken van een fortengordel rond Breskens en van de aanlag van het kanaal. Het bleef echter bij plannen en minimale graafwerkzaamheden. Pas onder Willem I werd het kanaal Brugge-Sluis vrijwel volledig aangelegd. Heel wat waardevolle gebouwen in Damme moesten voor de doorsteek van de vaart wijken. Het feit echter dat de waterweg in Sluis eindigde en niet verder doorliep naar Breskens bracht mee dat deze route over water nooit meer dan van regionaal belang was voor het transport van landbouwproducten en bakstenen, en voor het personenvervoer met een barge getrokken door paarden, later met een stoomboot. (JV)

Mathijs LAMBERIGTS, Mark DE CALUWE & Anton MILH (red.), Predikbroeders in woord en daad. Dominicanen in Vlaanderen in de twintigste eeuw. Antwerpen, 2016.

Dit boek brengt zoals de titel het aangeeft de recente geschiedenis van de dominicanen in Vlaanderen in de voorgaande eeuw. De veertien bijdragen over de 20ste eeuw worden voorafgegaan door een algemeen overzicht dat aantoonde dat de predikheren heel vroeg in onze gewesten aanwezig waren: te Gent in 1288, in Brugge waarschijnlijk al in 1233, te Ieper in 1273. Het Ancien Régime, met de opkomst van het protestantisme zorgde voor heel wat moeilijkheden en onderbrekingen: M.L., 'De dominicanen in België: een beknopte geschiedenis', p. 7-38. De Vlaamse dominicanen kenden een al even bewogen 20ste eeuw. Dries VANYSACKER, p. 82-102, schetst de toestand van het Congolese bisdom Niangara tijdens de Simbaopstand (1964-1965), waarbij niet alleen vele Vlaamse dominicanen maar ook diverse dominicanessen van Engelandale te Brugge tot martelaarschap gedwongen werden. Ignace D'HERDT & Bernard DE COCK, p.

103-123, beschrijven de activiteiten van de dominicanen en het Katholiek Universitair Centrum (het KUC) voor de studenten te Gent. Het waren ook de Gentse dominicanen die aan de wieg stonden van het in 1930 ontstane algemeen cultureel tijdschrift, eerst gekend als Thomistisch tijdschrift voor katholieke kultuurleven, later (tot de verdwijning in 2000) als Kultuurleven zoals Leo KENIS, p. 146-162, betoogt. A.M., 'Een predikheer voor Vlaanderen', p. 215-244, bestudeert in zijn artikel de rol van de in Torhout geboren pater Jules Callewaert (1886-1964) binnen de Vlaamse beweging. Van de onlangs in Manila overleden jezuïet Georges DE SCHRIJVER, p. 270-286, vinden we een bijdrage over de krachtlijnen uit de theologie van de dominicaan Jan-Baptist Walgrave (1911-1986), deeltijds hoogleraar in de fundamentealtheologie aan de KU Leuven. Walgrave was afkomstig uit Heist-aan-Zee en trad in bij de predikheren in het klooster te Gent. M.D.C., p. 304-309, ten slotte, roept herinneringen op aan Allerheiligen 1964 in het Gentse dominicanenklooster. (DV)

Jean Luc MEULEMEESTER, 'Brugse feesten voor de zalige Idesbald in 1896', in: Brugs Ommeland, 56 (2016), p. 3-30, afb.
In 1894 werd Idesbald, derde abt van de abdij Ten Duinen en sinds de 17de eeuw voorwerp van een toenemende volksdevotie, door de paus zalig verklaard. Omdat de kist met de vermeende stoffelijke resten van Idesbald in het klooster van de Potterie bewaard wordt, was de zaligverklaring vooral in Brugge reden tot festiviteiten. Hoogtepunt was een grote processie, die in juli 1896 tweemaal door de straten van de stad trok. Zie het hierna vermelde artikel van Jan van Acker. (MR)

Jean Luc MEULEMEESTER, 'Over een nooit opgevoerd Sint-Arnoldusspel', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 116 (2016), p. 208-215, afb.
In 1935 schreef minderbroeder Jozef Bockaert (Oedelem, 1895-Gent, 1983) detekst voor een Arnoldusspel in Oudenburg; de bijhorende koormuziek werd gecomponeerd door Jef Tinel (Lessen, 1885-Gent, 1972). Bedoeling was het spel op 16 augustus 1935 met 83 spelers te brengen op de binnenkoer van de abdijhoeve in Oudenburg en dit jaarlijks te hernemen. Naar alle waarschijnlijkheid werd het spektakel nooit opgevoerd. (JV)

Dirk MICHIELS, 'I Tesini a Bruges e la pubblicazione dell'Album Pittoresque de Bruges', in: Elda FIETTA & Marie-Christine CLAES, Imprenditori dell'immagine. Le vicende dei Tesini in Belgio, [Pieve Tesino], 2016, p. 69-75, afb.

In de 18de en 19de eeuw speelden de inwoners van het Noord-Italiaanse stadje Pieve Tesino in heel Europa een grote rol in de productie van, en

de handel in prenten. Aanvankelijk waren het rondtrekkende handelaren, maar in de 19de eeuw vestigden zij zich in een groot aantal Europese steden, waar zij winkels in prenten en optiek openhielden. Sommigen werden ook fotografen, drukkers en uitgevers. Ook in Brugge vestigden zich verscheidenen van deze Tesini. Zij behoorden tot de families Avanzo, Gecele en Buffa. Prentenhandelaar Joseph Buffa opende in Brugge niet alleen de eerste fotografische studio, hij werd ook uitgever van veruit het mooiste lithografische album dat ooit aan de stad gewijd werd: het Album Pittoresque de Bruges (1837-1841). (MR)

Annemie MORISSE (red.), *Groote Beweging. Treinen in en rond Poperinge*, Poperinge, 2016, 32 p., afb.

Tijdens de hele Eerste Wereldoorlog vervulde Poperinge een belangrijke rol als spookknooppunt. Als stad achter het front was het enerzijds de eindhalte voor alle treinen van en naar Frankrijk (via de lijn naar Hazebrouck), anderzijds was het een overslagplaats voor allerhande oorlogsmateriaal. Via Poperinge vond er een continue doorvoer plaats van munitie, materialen en proviand tot aan de gevechtslinies. De laatste kilometers gebeurden via wegvervoer of speciaal aangelegd smalspoor. Ook manschappen werden zo tot aan het front gebracht. Verlofgangers en de talrijke gewonden volgden dezelfde weg in omgekeerde richting. Veel gewonden kwamen terecht in het krijgshospitaal van Lijssenthoek, dat ten zuidwesten van de stad gelegen was langs de spoorlijn naar Hazebrouck. In de loop van de oorlog werd het net van normaal- en smalsporen achter het front steeds verder uitgebreid. Aldus waren Poperinge en omgeving gedurende vier jaar het toneel van een zeer intensief spoorverkeer. (MR)

Kristof PAPIN, 'Den maeker van gemelden inventaris was voor dit vak niet geboren. Een studie naar de samenstelling van het 'kasselrijarchief' van Ieper in de 19de eeuw, in: *Westhoek. Tijdschrift voor geschiedenis en familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek*, 31 (2015), p. 391-403.

Aan de hand van de vroegere inventarisatie probeert Papin de herkomst van of het ontbreken van sommige archieffondsen binnen het huidige Kasselrijarchief in het Stadsarchief van Ieper te verklaren. Ook het nuttig werk of de verkeerde ingrepen van de vroegere archivariissen uit de tweede helft van de 18de en het begin van de 19de eeuw passeren de revue. (PT)

Ruth PIRLET, Karen RAPPÉ & Lieven NAUDTS, 'Belgische onderzoekschepen toen, nu en in de toekomst', in: *De Grote Rede. Informatieblad uitgegeven door het Vlaams Instituut voor de Zee*, 41 (november 2015), p. 7-14, afb.

Op het gebied van het zeewetenschappelijk onderzoek speelde België een pioniersrol. Het allereerste marien onderzoeksstation ter wereld bevond zich sinds 1843 immers in Oostende. Dit Laboratoire des Dunes van bioloog P.-J. Van Beneden was evenwel een privaat initiatief, dat in 1870 alweer ophield te bestaan. Van officiële zijde was er lange tijd geen interesse. Eminente Belgische zeewetenschappers als Gustave Gilson moesten rekenen op de goodwill van diverse instanties om occasioneel een of ander schip voor onderzoek op zee te kunnen gebruiken. Pas in 1984 kwam met de Belgica voor het eerst een volwaardig, door de rijksoverheid bekostigd onderzoeksschip in de vaart. Van 2000 tot 2012 was er ook de Zeeleeuw, een oude loodsboot die door de Vlaamse overheid voor zeeonderzoek langs de kust omgebouwd was. Sinds 2012 wordt die taak uitgevoerd door het moderne onderzoeksschip Simon Stevin. Ondertussen vaart de federale Belgica nog steeds, maar die is wel aan vervanging toe. (MR)

Karel PLATTEAU, 'Het Biekorf-schriftje. Op zoek naar de eerste generatie abonnees van Biekorf', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 257-276, afb. Cordelia Van de Wiele (1840-1929), secretaresse van Guido Gezelle hield in een schriftje de abonnees bij van het tijdschrift in de beginjaren. In totaal bevat de lijst 458 namen. Notities over de woonplaatsen en de beroepen van de intekenaars laten toe de eerste verspreiding van het tijdschrift te achterhalen. (JV)

Koen ROTSAERT, 'Drenkelingen in de Brugse wateren, 1850-1900', in: Brugs Ommeland, 55 (2015), p. 43-50.

De prominente aanwezigheid van waterlopen in Brugge heeft in de loop der eeuwen voor talrijke gevallen van verdrinking gezorgd, door ongeval of door zelfdoding. Concrete cijfers over het aantal verdrinkingen zijn pas vanaf het midden van de 19de eeuw beschikbaar, met name in de politieverlagen. Rond dezelfde periode nam het stadsbestuur ook een aantal maatregelen die het redden van drenkelingen moesten vergemakkelijken, zoals het plaatsen van reddingsboeien en het voorzien van kisten met reanimatiemateriaal. De cijfers zijn vrij indrukwekkend. Tussen 1850 en 1900 verdronken meer dan 226 personen (voor enkele jaren ontbreken de gegevens), en tussen 1871 (eerste jaar waarvoor de gegevens beschikbaar zijn) en 1900 zijn 155 personen van de verdrinkingsdood gered. (MR)

Koen ROTSAERT, 'Gekleed van de kapelle. Zielzorg voor armen in het 19de-eeuwse Brugge', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 325-328.

Tijdens de 19de eeuw organiseerden verschillende Brugse parochies armencatechese. Het werk van een dergelijke catechese werd 'een kapel' genoemd. In ruil voor deelname eraan ontvingen de armen een beloning onder de vorm van geld of kledingstukken. (JV)

Marc RYCKAERT, 'Damme in 19de-eeuwse lithografieën', in: Rond de Poldertorens, 58 (2016), p. 3-13, afb.

In de eerste helft van de 19de eeuw verschenen heel wat lithografische prenten met stads- en landschapsgezichten. Hoewel Damme in die tijd een stille agrarische gemeente was waar nauwelijks vreemde bezoekers kwamen, zijn toch verschillende van die prenten aan Damse monumenten gewijd. Het artikel bespreekt de belangrijkste prenten, met ook aandacht voor de kunstenaars en de uitgevers ervan. (JV)

Marc RYCKAERT, 'Spoorwegen in West-Vlaanderen', in: In de Steigers. Erfgoednieuws uit West-Vlaanderen, 22 (2015), p. 121-136, afb.

Over de ontwikkeling van het spoorwegennet in de provincie. De Staat legde oorspronkelijk twee hoofdassen aan: een van noord naar zuid en een tweede van west naar oost. Deze laatste verbond Oostende met Luik (1838) en kreeg een aftakking Gent-Kortrijk (1839). De verdere uitbouw van het spoorwegennet in West-Vlaanderen werd gerealiseerd door een achttal private maatschappijen. De Staat kocht na de aanleg die spoorlijnen een na een op. Het beheer en de exploitatie ervan werden toevertrouwd aan de NMBS (vanaf 1926). Aanvullend op dit spoorwegennet dat de grotere steden bediende, werden kleinere locaties ontsloten met trams die op smalsporen reden (buurtspoorwegen). De opkomst van auto's, autobussen en vrachtwagens maakte veel lijnen onrendabel en overbodig. Van de buurtspoorwegen bleef alleen de kusttramlijn over; ook verschillende breedspoorlijnen moesten opgeheven worden. (JV)

Hugo SONNEVILLE, 'Werk van kunstglazenier Maurits Nevens in Kortrijk', in: De Leiegouw, 58 (2016), p. 39-44, afb.

De glazenier en keramist Nevens (geboren in Dilbeek, 1929) vervaardigde kunstwerken voor kerken, kloosters, ziekenhuizen en privégebouwen in binnen- en buitenland. In het artikel worden zijn bedreigde glasramen en mozaïeken in het Sint-Jozefsinstituut te Kortrijk onder de aandacht gebracht. (JV)

'Themanummer Provinciaal Archief West-Vlaanderen', in: In de Steigers. Erfgoednieuws uit West-Vlaanderen, 21 (2014), p. 105-144, afb.

Voorstelling van de werking van de Provinciale Archiefdienst, van de belangrijkste inhoud van het Provinciaal Archief en van de onderzoeksmogelijkheden. (JV)

Tony Herbert (1902-1959). Een veelzijdig leven. Referaten van het colloquium, Kortrijk/Kulak 22 november 2013 (Verhandelingen uitgegeven door De Leiegouw, 15), Kortrijk, 2015, 120 p., afb.

Bundeling van zes teksten opgesteld door Dirk LUYTEN, Tanguy EECKHOUT, Bruno DE WEVER, Fabrice MAERTEN en Karel VAN NIEUWENHUYSE over de figuur van Tony Herbert (Lokeren, 1902-Kortrijk, 1959). Herbert was bedrijvig als ondernemer bij de NV Kortrijkse Katoenspinnerij en was vanuit zijn rechts-autoritaire en corporatistische opvattingen politiek achtereenvolgend betrokken bij het Vlaams Nationaal Verbond-VNV, het Verdinaso en bij de vernieuwing van de katholieke partij tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast was hij medeoprichter van de krant De Nieuwe Standaard. Hij bleef ook bekend als kunstverzamelaar van werken van Vlaamse expressionisten. (JV)

Jeffrey TYSENS & Dominiek DENDOOVEN (red.), 'De Heeren Broederkes van den Moortelbak'. 250 jaar vrijmetselarij in West-Vlaanderen, Brussel, 2015, 200 p., afb.

In zeven bijdragen wordt de vrijmetselarij in de provincie West-Vlaanderen gepresenteerd. Marc VERHOYE, Armand SERMON en Jeffrey TYSENS brengen de diverse loges in het noorden en het zuiden van de provincie in kaart en schetsen hun historische ontwikkelingen. Jeffrey TYSENS bespreekt de acties en de inzet van de loges bij de ontwikkeling van het lekenonderwijs. Dominiek DENDOOVEN behandelt de vrijmetselarij tijdens de Eerste en de Tweede Wereldoorlog. Nogmaals Jeffrey TYSENS beschrijft de inbreng van de vrouwen in de West-Vlaamse vrijmetselarij. Jacques MERTENS tracht de vrijmetselarij in de provincie sociologisch te benaderen en te achterhalen wie de leden waren van de verscheidene loges. (JV)

Jan VAN ACKER, 'De grote affiche van de Brugse feesten voor de zalige Idesbald in 1896', in: Brugs Ommeland 56 (2016), p. 183-193, brengt een aantal belangrijke aanvullingen en correcties aan bij de hier (p. 406) eerder vermelde bijdrage van J.L. Meulemeester aan. (MR)

Gerrit Pieter VAN BETSBRUGGE, 'De families Verdonck en Vande Ghinste, brouwers in Rollegem in de negentiende en twintigste eeuw', in: De Leiegouw, 57 (2015), p. 251-269, afb.

Overzicht van wat in historische bronnen terug te vinden is over de brouwersfamilies en hun bedrijvigheden in de gemeente. (JV)

Lori VAN BIERVLIET, 'Frederik De Held (1799-1881) en de redemptoristenstichtingen in Brugge', in: Biekorf. West-Vlaams Archief voor

Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 115 (2015), p. 297-316.
Op vraag en met financiële steun van Clémence Van der Ghote (Doornik, 1815-Brugge, 1874) werd vanuit de hoofdzetel van de redevontoristen te Wenen met hulp van von/De Held (Brunn bij Wenen, 1799-Vaals-Nederland, 1881) in 1841 een vrouwenklooster gesticht in de Katelijnestraat te Brugge. (JV)

Andries VAN DEN ABEELE, *Kinderjaren in Brugge*, Brugge, eigen beheer, 2016, 224 p., afb.

Oud-schepen, historicus en publicist Andries Van den Abeele haalt herinneringen op aan zijn jeugd in de jaren '40 van de vorige eeuw. Behalve een persoonlijk relaas en een familiechroniek, is dit boek tevens een mooie schets van het leven in de Brugse Magdalenawijk in die tijd. (MR)

Saartje VANDEN BORRE, *Toga's voor 't Hoge*. Geschiedenis van de Leuvense universiteit in Kortrijk, Leuven, 2015, vi + 183 p., afb.

Onder impuls van bisschop Emiel Jozef De Smedt en na lange onderhandelingen konden in 1965 de eerste lessen doorgang vinden aan de Kulak, de Leuvense universiteit in Kortrijk. In de beginjaren werden de infrastructuur en de beheersstructuur uitgebouwd. De Kulak bleek vooral op onderwijs in te zetten door een breed gamma aan basisopleidingen en postacademische vorming aan te bieden. Vanaf de jaren 1990 groeide er ook meer en meer aandacht voor regionaal en internationaal onderzoek. Hiermee beantwoordde de Kulak aan haar originele doelstellingen: universitair onderwijs democratiseren en bij de West-Vlaamse jongeren brengen, en een economische impuls aan de regio geven. Het boek sluit af met een hoofdstuk over het studenten- en campusleven. (JV)

André VANDEWIELE, 'De "Brugse tak" Ruffo di Calabria vanaf de late 19de eeuw', in: *Biekorf*. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde, 116 (2016), p. 27-36, afb.

Genealogische nota over Edmond Ruffo (Marseille-Frankrijk, 1807-Brugge, 1881) die gehuwd was met Marie-Thérèse van Rode en zich in 1874 met zijn echtgenote en vijf kinderen in Brugge kwam vestigen. Drie kinderen kwamen door huwelijk in de Vlaamse adellijke wereld terecht en raakten verbonden met Nokere, Oetingen en Loppem. (JV)

Roger VANTHOURNOUT, *Sint-Andries*. Boerengemeente werd woonstad, Brugge, eigen beheer, 2016, 100 p.

Pamfletachtig boekje met een pleidooi voor het behoud van waardevol groen in Sint-Andries. Bevat interessante achtergrondinformatie over de ruimtelijke ontwikkeling van deze Brugse deelgemeente in de tweede helft van de 20ste eeuw. (MR)

Dries VANYSACKER, *Les martyrs oubliés? Les missionnaires dans la tempête de la rébellion des Simbas au Congo en 1964-1966* (Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique, 100), Turnhout, 2016.

De verbeterde en uitgebreide vertaling van het Nederlandstalige boek *Vergeten martelaars. Missionarissen in het oog van de Simba-opstand in Congo, 1964-1966*, Leuven, 2015, bestudeert de gevolgen van de Simba-opstand in 1964-1966 voor de katholieke missionarissen die in die periode werkzaam waren in het pas onafhankelijke Congo. Naast de vele West-Vlaamse broeders, paters en zusters die lid waren van congregaties als de scheutisten, dominicanen, witte paters, passionisten, missionarissen van het Heilig Hart en noem maar op, waren er ook typisch West-Vlaamse congregaties als de dominicanessen van Engelendale te Brugge, de Zusters van Ingelmunster, de Zusters van Onze-Lieve-Vrouw-ten-Bunderen van Moorslede en de Zusters van Sint-Vincentius à Paolo te Gits in het rebellegebied aanwezig. (DV)

Marc VERHAEGEN, 'Herinneringen aan het leven op het kasteel Beauvoorde te Wulveringem na Arthur Merghelynck (+1908)', in: *Westhoek. Tijdschrift voor geschiedenis en familiekunde in de Vlaamse & Franse Westhoek*, 32 (2016), p. 100-118.

De grootmoeder van de auteur was een door de echtgenote van Arthur Merghelynck niet-officieel geadopteerde nicht. Wat verteld wordt zijn vooral anekdoten. De redacteur van het tijdschrift, Pieter Donche, heeft er nog enkele genealogische gegevens aan toegevoegd over de familie van Arthurs echtgenote, zijnde Flyps afkomstig uit Langemark. (PT)

Westflandrica. Over de collectie van de Provinciale Bibliotheek West-Vlaanderen. Brugge, Provincie West-Vlaanderen, 2015, 544 p., afb.

Tekstboek bij een tentoonstelling, waarin een keuze gebracht werd uit de rijke verzamelingen affiches, boeken en brochures, foto's, kaarten en plannen, kranten en andere documenten van de Provinciale Bibliotheek. Zie ook het themanummer van *In de Steigers. Erfgoednieuws uit West-Vlaanderen*, 22 (2015) nr. 3, p. 77-116, dat een aantal afzonderlijke pronkstukken uit die verzamelingen presenteert, en de aanvullingen en commentaar bij tentoonstelling en boek in Luc DEVLIEGHER, 'Bij het vijftigjarig (?) bestaan van de Provinciale Bibliotheek West-Vlaanderen', in: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 116 (2016), p. 84-96. (JV)

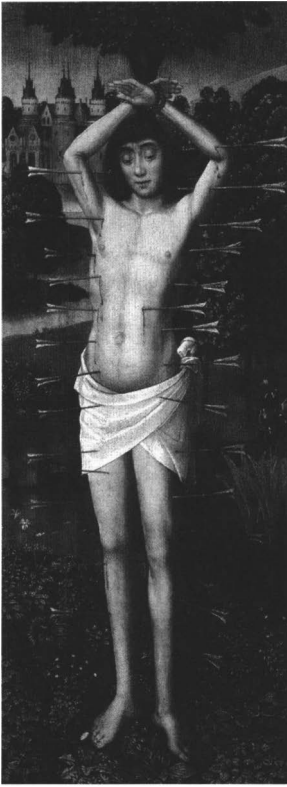
De Meester van de Lucialegende en schilder Fransois vanden Pitte

- In onze Handelingen jaargang 141 (2004) publiceerde Albert Janssens een ophefmakend artikel waarin hij een poging doet tot identificatie van twee belangrijke Brugse anonieme 'Vlaamse Primitieven' met een noodnaam, de zogenaamde 'Meester van de Lucialegende' en de 'Meester van de Ursulalegende'. Zijn redenering is gebaseerd op archiefbronnen en op gegevens geboden door de afbeeldingen van stadspanorama's in de schilderijen, die alle als vaststaande feiten gezien worden, en op stijlkenmerken in het oeuvre, die eerder subjectief zijn. Hij komt uit bij de namen Fransois Vvanden Pitte voor de eerstgenoemde noodnaam en bij Pieter Casenbroot voor de tweede.

Inmiddels onderwierp kunsthistoricus Sacha Zdanov het dossier betreffende de Meester van de Lucialegende aan een nieuw onderzoek en publiceerde hierover het internetartikel (door hem 'un reporticle' genoemd) getiteld 'Quelle identité pour le Maître de la Légende de Sainte Lucie? Révision des hypothèses et proposition d'identification' (Koregos, Revue et Encyclopédie Multimédia des Arts sous l'égide de l'Académie Royale de Belgique, 2013, www.koregos.be). De auteur is niet overtuigd van de identificatie als Fransois vanden Pitte en brengt tegenargumenten aan vanuit de stilistische analyse van de schilderijen. Hij ziet sterke invloeden van Rogier vander Weyden, Hugo vander Goes en vooral Dirk Bouts en denkt eerder aan een schilder die zijn opleiding buiten Brugge heeft genoten, dus niet vanden Pitte.

Zdanov ziet ook sterke overeenkomsten tussen de werken van de Meester van de Lucialegende en de tapijtkunst van die tijd. Dit brengt haar bij de schilder Jan Fabiaen, die in die periode in Brugge cartons leverde voor wandtapijten. Ook het feit dat Fabiaen waarschijnlijk opgeleid is in een ander artistiek centrum dan Brugge spreekt in zijn voordeel om in aanmerking te komen als Meester van de Lucialegende. Al erkent Zdanov meteen dat zij geen echt bewijs levert en het debat open blijft. Zonder stelling te willen nemen in dit debat wijzen wij erop dat de vraag van Janssens waarom er dan geen schilderijen meer zijn van de Meester na 1503, terwijl Fabiaen nog tot 1520 heeft geleefd en zeker tot 1515 heeft gewerkt, ook hier niet beantwoord is.

Bij het artikel van Janssens kunnen wij trouwens, na recent onderzoek betreffende Fransois vanden Pitte in het kader van de viering van 600 jaar gildearchief bij de Sint-Sebastiaansgilde van Brugge, nog een kleine aan-

Meester van de Lucialegende, Sint-Sebastiaan, ca. 1480 (privé-bezit)

vulling doen. Op p. 295 beweert de auteur dat een François vanden Pitte lid is van de kruisboogschuttersgilde van Sint-Joris en een homoniem lid van de handboogschuttersgilde van Sint-Sebastiaan. De ene is schilder en de andere wapenmaker, maar er kan niet uitgemaakt worden wie precies lid is van wat, aldus Janssens. Hij voegt eraan toe dat het uitgesloten is dat een zelfde persoon lid zou zijn van beide schuttersgilden. Alvast dit laatste is onjuist, zoals blijkt uit het onderzoek van de ledenlijsten van beide gilden gepubliceerd door Laura Crombie in onze *Handelingen* jg. 150 (2013) p. 245-336. Bovendien is duidelijk geworden, en dit eigenlijk al sinds de publicatie in 2004 (zelfde jaar als het artikel van Janssens!) van de door Albert Schouteet verzamelde 'Bronnen voor de schilderkunst van de Vlaamse Primitieven te Brugge tot aan de dood van Gerard David' (volume 2, uitgegeven door Erik Duverger en Henri Pauwels bij de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten) dat alvast de schilder lid was van de Sint-Sebastiaansgilde. Op p. 95 staat daar een tekst uit een van de oudste rekeningen van deze gilde, 1466-1467, waarin gewag gemaakt wordt van een betaling aan François vande (zonder -n) Pitte voor het schilderen van het wapen met vergulde kruisen. Die tekst is trouwens het vroegste spoor van het nu al meer dan 500 jaar gevoerde gildewapen (zie hierover onze bijdrage in het boek van Jan Dumolyn en André Vandewalle; 'Sint-Sebastiaan binnen Brugge. 600 jaar gildearchief', Brugge, 2016, elders in dit nummer besproken). Hij is niet opgenomen in de bijlage met documenten bij het artikel van Janssens, waar hij trouwens als chronologisch eerste zou moeten staan. Maar dit verandert weinig aan de daar geschetste loopbaan van de schilder en brengt evenmin iets bij voor zijn eventuele identificatie als Meester van de Lucialegende.

Of misschien toch iets. Zou het feit dat er een mooie Sint-Sebastiaan als martelaar te vinden is in het oeuvre van de Meester van de Lucialegende

(zie afbeelding) geen argument zijn pro de identificatie als Francois van den Pitte? Zou zo'n bedrijvige schilder en toegewijd lid van de Sint-Sebastiaansgilde niet aan zichzelf en aan de gilde verplicht zijn geweest de patroonheilige te schilderen, net zoals hij het gildewapen schilderde?

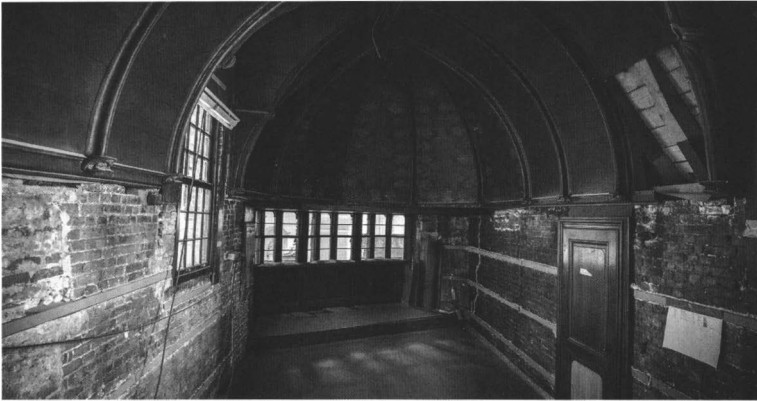
André Vandewalle

Het Gruuthusepaleis gerestaureerd - Al ruim twee jaar is het Gruuthusemuseum gesloten voor zijn bezoekers. In juni 2014 gingen de deuren dicht en is gezocht naar een tijdelijk en veilig onderkomen voor de vele objecten. De indrukwekkende gevels van het gebouw raakten verstopt achter stellingen en werfdoeken en de museumruimtes werden werf. De huidige restauratie (najaar 2014-voorjaar 2017) is een vervolg op de eerdere restauratie in 2007. Deze restauratie verloopt voor het eerst zo grondig sinds Louis Delacenserie aan het einde van de 19de eeuw het gebouw volgens het principe 'eenheid van stijl' zijn huidige uitzicht gaf. Dat het meer dan noodzakelijk was, heeft zeker ook te maken met keuzes die Delacenserie destijds heeft gemaakt.

In 2007 werd de hoofdvleugel van het Gruuthusepaleis gerestaureerd terwijl de voorbije twee jaar de *reievleugel* onder handen werd genomen. Poreuze of verweerde bakstenen werden vervangen, net als het voegwerk. Speciale aandacht was er nodig voor de borstwering aan de voet van het dak die van dicht bij op de stelling in erg slechte staat bleek. Alle metalen gevelelementen kregen een roestwerende behandeling en de volledige gevel een reiniging. Ondertussen is de stelling aan de reiekant weggenomen en kan de gevel in zijn volle glorie bewonderd worden.

Vervolgens kwamen ook de *daken en goten* aan de beurt. Gedurende de voorbije decennia had het monument geregeld te kampen met waterinsijpeling. Dit kwam onder meer doordat de goten tussen de borstwering en het dak in zitten en flink versmallen wanneer deze binnenin door de dakkapellen lopen - een ontwerp van Delacenserie. Om dit op te lossen werden de goten waar mogelijk vergroot en verhoogd. De leien op het dak van de reievleugel waren aan vervanging toe. Er werd van de gelegenheid gebruik gemaakt om het dak en de dakkapellen meteen ook te isoleren.

Een ander, omvangrijk onderdeel van de huidige restauratie had betrekking op het *schrijnwerk en glas-in-lood*. Het bestond uit het controleren,

De bidkapel van het Gruuthusemuseum in restauratie (foto Lieven Coudenys)

herstellen en herschilderen van alle 150 ramen in het monument. Ook alle binnenluikjes en het metalen beslag erop werden afgehaald, gecontroleerd en herschilderd. Eén voor één is alle glas-in-lood uit het schrijnwerk gehaald en in een gespecialiseerd atelier hersteld. Dit was nodig, omdat op meerdere plekken de loodnetten het glas niet meer konden samenhouden. Er is ook gezocht naar een oplossing om de aanwezige wapenschildjes in het vensterglas te verstevigen en verdere vervaging van de kleuren tegen te gaan.

In het vernieuwde Gruuthusemuseum zal voor het eerst de zogenaamde *'Delacenseriezolder' of 'grote reserve'* voor het publiek toegankelijk zijn. De inspanningen die in deze ruimte zijn geleverd rechtvaardigen dit zonder twijfel. Deze ruimte werd volledig aangepakt, zowel de bovenliggende dakstructuur als werken in functie van het verbeteren van de stabiliteit en de brandveiligheid. De vloer met Boomse tegels werd volledig opnieuw gelegd, alle houten balken kregen een behandeling tegen houtworm - aantasting was op sommige balken al te verregaand waardoor deze gedeeltelijk dienden vervangen te worden en de hoge ramen in deze ruimte kregen voorzetramen. Als kers op de taart zal alle polychromie in deze bijzondere zolder onder handen worden genomen.

Nog meer uniek is de *bidkapel van Lodewijk van Gruuthuse*. In deze restauratie was hier het vervangen van de dakstructuur voorzien. Tijdens deze werken bleek dat dringende ingrepen in functie van stabiliteit meer dan noodzakelijk waren. Houtworm had de vloer en lambrisering grondig aangetast. Uit recent onderzoek is gebleken dat de planken voor de

De Delacenseriezolder van het Gruuthusemuseum in restauratie (foto Lieven Coudenys)

lambrisering uit de 15de eeuw dateren. Het maakt deze ruimte nog meer bijzonder en vraagt grondig bijkomend onderzoek om dit alles voor de toekomst te bewaren. Om het mogelijk te maken de bidkapel tegen de heropening van het Gruuthusepaleis volledig gerestaureerd te krijgen, zijn de Vrienden van Musea Brugge gestart met een fondsenwerving. Voor alle steun en meer info: <http://vsmb.be/gruut-hart>.

Tussen de vele verrassingen die tijdens deze restauratie naar boven kwamen, was er de toestand van *de belvédère* die toch een serieuze bijkomende (financiële) inspanning vroeg. De toren in de knik tussen de reie- en hoofd vleugel staat mooi ingetekend op het stadsplan van Marcus Gerards, wat de aanleiding en het model was voor Louis Delacenserie om dit element terug aan het gebouw toe te voegen. Delacenserie heeft de bekroning van de toren in hout laten maken. In het 2de kwart van de 20ste eeuw is die constructie vervangen door beton, met lood bekleed. Met name dit beton blijkt nu in bijzonder slechte staat te zijn zodanig zelfs dat het volledige betonnen deel dient te worden vervangen. Dit huzarenstukje is noodzakelijk, niet alleen omwille van het beeldbepalende karakter voor het Gruuthusemonument, maar ook omdat de ranke spitse toren achter de *belvédère* daarmee in evenwicht wordt gehouden.

De hele restauratie van het Gruuthusemonument bleek een uitdagende maar tegelijk fantastische opdracht waarbij de naam van Delacenserie

meermaals over de tafel rolde. Het paleis zal in elk geval in volle glorie kunnen heropenen in de zomer van 2018 waarbij de collectie als vanouds zal kunnen schitteren.

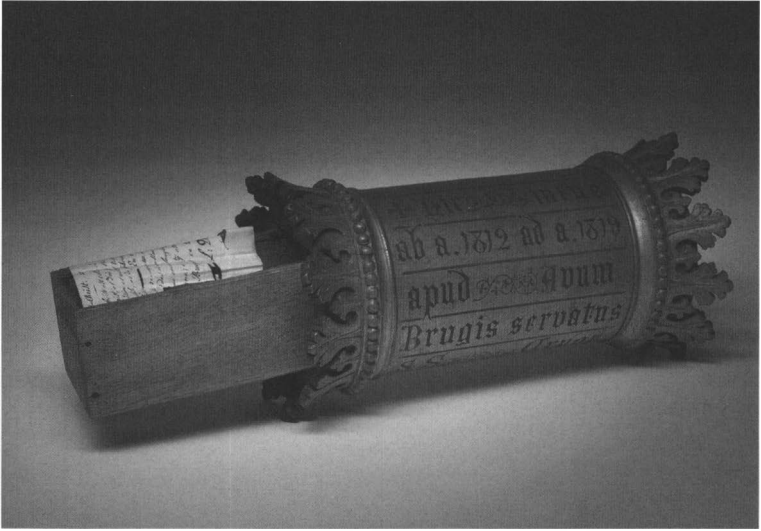
Aleid Hemeryck

Brugge in 100 objecten - Heb je zin om (virtueel) te bladeren door het fotoalbum van het Brugse metaalverwerkende bedrijf La Brugeoise en om van daaruit te kunnen scrollen naar het zelfportret van Joseph Benoît Suvéé of je aangesproken te voelen door het koffertje van het Heilig Bloed en de daaraan verbonden archivalia? Dat kan, want al deze objecten hebben met elkaar gemeen dat ze iets vertellen over de geschiedenis van Brugge. Al deze objecten, en nog veel meer, zijn gebundeld in een virtueel museum dat is samengesteld uit objecten die belangrijke gebeurtenissen, evoluties of personen uit de geschiedenis van Brugge incarneren, van de vroegste sporen van bewoning tot het begin van de 21ste eeuw. Het project 'Brugge in 100 objecten' is gestart in het voorjaar van 2016. De aanleiding hiervoor is de restauratie van het Gruuthusepaleis en het toewerken naar een nieuw museum.

Het vertellen van een geschiedenis van een stad of een natie aan de hand van objecten is niet nieuw. Het meest spraakmakende voorbeeld is de geslaagde oefening van Neil McGregor om de wereldgeschiedenis te vatten in 100 objecten. De directeur van het British Museum selecteerde deze objecten uit de collectie en vertelde daarbij - in eerste instantie in een radioreeks - over het oudste wiskundige geschrift, over de Parthenonfriezen, over kunstobjecten die verwijzen naar de ontdekkingsreizen, over de kredietkaart en de zonnelamp. Allen hebben ze gemeen dat ze tastbare objecten zijn die een verhaal vertellen over het verleden.

In het Nederlandse Rijksmuseum is conservator Gijs van der Ham naar aanleiding van de heropening van het museum in de collectie gedoken om daaruit 100 objecten te selecteren die de geschiedenis van Nederland voorstellen. Het resultaat was een publicatie die vanuit een boeiend perspectief bekende schilderijen en beelden, bijzondere sierraden, foto's, penningen en wapentuig, ... in de kijker plaatst.

Ook voor een stad als Brugge is het verzamelen van 100 objecten rond de geschiedenis van de stad best een intrigerende uitdaging. Zeker wanneer een belangrijk deel van de stedelijke erfgoedcollectie wegens de res-

Koffertje waarin van 1812 tot 1819 het Heilig Bloed werd verstopt (foto Dominique Provoost)

tauratie van het museumgebouw niet zichtbaar is voor het publiek. Sinds september 2014 is het Gruuthusemuseum gesloten voor een grondige restauratie. Van zodra het paleis in ere is hersteld, volgt de herinrichting. Het team van het Bruggemuseum wil van Gruuthuse een museum maken waarin de geschiedenis van Brugge, de omvangrijke Gruuthusecollectie en het paleis zelf centraal staan. Met het project 'Brugge in 100 objecten' wil het Bruggemuseum in eerste instantie inwoners van deze stad prikkelen en hen nieuwsgierig maken naar het rijke erfgoed verbonden met deze stad. Tot aan de heropening van het Gruuthusemuseum in het voorjaar van 2018 zal wekelijks een object worden voorgesteld, zowel in een column in de krant Het Brugsch Handelsblad als via een blog, die zo zal uitgroeien tot een virtueel museum.

Voor de samenstelling van deze reeks objecten is niet over één nacht ijs gegaan en zijn enkele uitgangspunten vooropgesteld. Belangrijk is dat het gaat om *een* geschiedenis van Brugge, bekeken vanuit verschillende standpunten: politiek, religieus, economisch, cultureel, ... met oog voor het dagelijks leven én de grote gebeurtenissen. Een andere voorwaarde binnen deze oefening is dat het object wordt bewaard op Brugs grondgebied door één van de vele erfgoedbewaarders. Het overstijgt dus ruimschoots de collectie van Musea Brugge en maakt deze verzameling

dan ook extra boeiend. Ze geeft een kleine inblik in de collecties van Raakvlak, de Openbare Bibliotheek, het Stadsarchief, het Rijksarchief, de Provinciale Bibliotheek, kerken, kloosters en andere erfgoedbewaarders.

‘Brugge in 100 objecten’ is een boeiende reis langs enkele klassiekers en vele verborgen parels. Het steeds groeiend aantal trouwe volgers op de blog bewijst dit. Meer info via: www.gruuthusemuseum.be of www.bruggein100objecten.wordpress.com

Aleid Hemeryck

Cores-symposium in Brugge - Cores werd in 2008 als competentieplatform voor de restauratie van boeken en archief opgericht door Syntra West vzw en diverse Brugse erfgoedinstellingen. Kennisuitwisseling is voor Cores een belangrijke doelstelling en met het organiseren van een internationaal symposium in Brugge werd dit jaar een nieuwe stap gezet. Het gaat om het opzetten van een tweejaarlijks platform voor kennisuitwisseling onder restauratoren boek en archief, in nauwe samenhang met collectiebeheerders en experts in papieren erfgoed.

Nicholas Pickwoad verzorgde de *keynote lecture*.

Symposiumdeelnemers maken kennis met *limp bindings* in het Rijksarchief Brugge.

Dit eerste symposium vond plaats op vrijdag 17 juni 2016 in de Theaterzaal en Openbare Bibliotheek Biekorf. Het thema was “eenvoudige banden”: soepele banden (*limp bindings*), koperten en registerbanden. Invalshoeken die aan bod kwamen, zijn: terminologie, technieken en structuren, conservatie en restauratie, geschiedenis, en hedendaagse creaties.

In de voormiddag namen internationale experts het woord. Er waren lezingen van Nicholas Pickwoad (Ligatus project), die de *keynote lecture* verzorgde, vervolgens van Noël Geirnaert (Brugge), Lara Speroni (Engeland), Herre de Vries (Nederland) en Sün Evrard (Frankrijk). In de namiddag deelden restauratoren Ann Peckstadt, Marijn de Valk, Guy De Witte en Martine Eeckhout in korte sessies hun praktijkervaring met de symposiumdeelnemers. Later in de namiddag volgden er collectiebezoeken aan Brugse archieven (Bisschoppelijk Archief, Rijksarchief en Stadsarchief); op de vooravond had Erfgoedcel reeds collectiebezoeken georganiseerd voor het brede publiek. Een receptie op het stadhuis sloot de symposiumdag af.

Met 104 deelnemers, waaronder 31 internationaal, heeft het Coresymposium een bevlogen start genomen. In 2018 zal er een tweede editie plaatsvinden.

Ludo Vandamme (Openbare Bibliotheek Brugge)

De Zijkant van de oorlog - In het kader van Gone West, het door de Provincie West-Vlaanderen aangestuurde en gecoördineerde, kwaliteitsvolle herdenkingsprogramma 2014-2018, werd een kleiner maar boeiend project opgezet met de veelzeggende titel 'De Zijkant van de oorlog. Opmerkelijke vrouwen in het hart van WO I.'

Het project vertrekt van de basisidee dat het voeren van oorlog weliswaar een mannenzaak is, maar dat vrouwen er ongewild bij betrokken worden. Niet in de loopgraven, maar aan de basis van de samenleving: in de lokale gemeenschap en in het gezin. Zij zorgen voor de familie, sturen de gezondheidszorg en het onderwijs. Zij maken het begrip solidariteit reëel. De Zijkant van de oorlog omvat een aantal tentoonstellingen, theaterwandelingen en een speciale editie van het muziekfestival Ten Vrede. De tentoonstellingen richten hun focus op een reeks iconische vrouwen uit WO I. Persoonlijke verhalen verbinden hen met vrouwen in conflictsituaties vandaag. Daarnaast vertellen, tijdens speciale museumnocturnes, geëngageerde, levende mensenrechtenambassadrices zoals Lieve Blancaquaert, Marleen Temmerman, Joanie de Rijke en Jennie Vanlerberghe over hun recentere ervaringen.

De tentoonstellingen zijn gestart op 9 april 2016 en lopen nog tot 8 januari 2017. Plaatsen: De Panne, Diksmuide, Koekelare en Veurne.

De Panne: gratis, cultuurhuis Scharbiellie, heeft als thema 'Elisabeth, de kunstzinnige koningin'. De Panne bracht in 2013 al een tentoonstel-

ling waarin de rol van koningin Elisabeth in de werking van het Rode Kruishospitaal L'Océan centraal stond. De nieuwe tentoonstelling richt nu alle aandacht op haar artistieke contacten met schilders, muzikanten en schrijvers achter het front. Er is een interessante publicatie bij van de hand van Luc De Munck, vroeger archivaris van het Rode Kruis Vlaanderen, onder de titel 'De artistieke contacten van Koningin Elisabeth 1914-18' (4°, 50 p., ill.). Naast de bekende figuren zoals Emile Verhaeren en Eugène Ysaÿe verschijnen ook West-Vlamingen als Joe English, Medard Maertens en Achiel Van Sassenbrouck als lid van de 'Section Artistique'. En natuurlijk krijgt de koningin zelf aandacht als muzikante en als fotograaf.

In *Koekelare* werd het Käthe Kollwitzmuseum (CC De Brouwerij, betaald) herbekeken. In het kader van het project De Zijkant van de oorlog wordt er nu extra aandacht besteed aan Kollwitz als vrouw en moeder. De tentoonstelling is dan ook a.h.w. ingebouwd in het museum.

Käthe Kollwitz kreeg ook extra aandacht in *Diksmuide* waar in de gotische zaal van het stadhuis de tentoonstelling 'KK 1.9' liep van 3 september tot 2 oktober en waar uitzonderlijk kwalitatief werk te zien was, ontleend aan het Käthe Kollwitzmuseum in Keulen. Dit was onder meer de cyclus Oorlog (1921-22) waarin de door de oorlog lijdende vrouw centraal staat. In Galerij Montanus, ook in Diksmuide, liep in dezelfde maand de tento 'KK 2.0' waarin 8 hedendaagse vrouwelijke kunstenaars nieuw werk presenteerden, geïnspireerd door hun beroemde voorgangster.

In het Museum aan de IJzer (IJzertoren) in *Diksmuide* wordt op de 11de verdieping (geen toegang met de lift; eerst naar de 12^e verdieping met de lift en dan de trap naar beneden, dus niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers en dat is spijtig) o.a. gewerkt rond de figuren van Elsie Knocker en Mairi Chisholm. Deze Britse dames kwamen met de motorfiets uit Engeland om een eerste hulppost uit te bouwen, vlakbij het front, in een aantal kelders in Pervijze. Ook Madame Tack en Mietje Deboeuf krijgen speciale aandacht. Deze twee plaatselijke vrouwen weigerden hun bedreigd huis, vlak bij het front, te verlaten en werden, al soep kokend, koffie zettend, naaiend en verstellend, soldatenmoeders voor de Franse en Belgische soldaten in de zeer nabije loopgraven. Het geheel van de tentoonstelling gaat echter veel dieper. Zij toont alle elementen waarmee vrouwen in de oorlog geconfronteerd (kunnen) worden, vooral daar waar ze de plaats van de mannen moeten innemen, bv in de oorlogsproductie. Bovendien komen ook spionage en propaganda aan bod. Een aanrader. Een bezoek is inbegrepen in de toegangsprijs voor de IJzertoren.

Ook *Veurne* draait volop mee in dit project. Ingebed in het WO I- beleevingscentrum Vrij Vaderland (grote Markt), gewijd aan de dagelijkse realiteit van het kleine stukje vrij België achter het front (betalend), wordt Marie Curie en haar aandeel in WO I extra belicht. Aan het begin van de oorlog bracht Marie Curie, intussen al met twee Nobelprijzen in haar bezit, de medische radiologie die nog in haar kinderschoenen stond, naar het front in mobiele radiologiewagens, 'petites Curies' genoemd. Haar eerste bezoek aan het Belgische front leidde naar het Belgian Field Hospital in Veurne. Voorafgaand publiceerde Roseline Debaillie het werk 'Marie en Irène Curie' en 'la Brave Petite Belgique' (eigen beheer, 2014).

Het hele project is origineel en getuigt van kwaliteit. De inbouw ervan in grotere entiteiten (museum, IJzertoren, Vrij vaderland) betekent dat er soms wat euro's over de toonbank moeten, maar zal allicht ook een groter bezoekersaantal garanderen. Daarenboven is er een bezoekersgids beschikbaar waarin het volledige project uitgebreid beschreven staat (A5, 96 p., ill.): inhoudelijk rijk, te bewaren en bovendien volledig gratis.

Ludo Valcke

Charles II en Brugge, 1656-2016 - Driehonderd zestig jaar geleden streek de Britse troonpretendent Charles met zijn gevolg in Brugge neer. Hij was op de vlucht op het Europees vasteland voor de dictatuur die Oliver Cromwell in zijn land had ingesteld. Hij zou hier drie jaar verblijven, van 22 april 1656 tot 15 maart 1659. In zijn uitgebreide entourage bevonden zich ook zijn broers Henry en James. Eerst verbleven ze kort in het Hof van Watervliet in de Oudeburg, daarna betrokken ze het ruime pand de Zeven Torens in de Hoogstraat. De koninklijke telgen namen onbeschroomd deel aan het societyleven in Brugge, onder meer door hun lidmaatschap van de schuttersgilden Sint-Joris en Sint-Sebastiaan.

Deze feiten werden op diverse manieren in Brugge herdacht. Aan de gevel van het hotel Casselberg, dat in de Hoogstraat de voormalige huizen Casselberg en Zeven Torentjes betreft, werd door de Belgische prinses Astrid op 2 september een gedenkplaat onthuld. Volgens de tekst hiervan heeft Charles gezegd dat 'de Vlamingen zijn het eerlijkste en meest rechtgeaarde volk dat ik ooit heb ontmoet'. Deze uitspraak is wellicht overgenomen uit het boek van Antonia Fraser, 'King Charles II' (1979).

Na de onthulling woonde de prinses op de Burg een parade bij van de Grenadier Guards. Dit bekende regiment van de Britse koninklijke lijfwacht werd in 1656 door prins Charles in Brugge opgericht als het First

De gedenkplaat aan de zijgevel van het hotel Casselberg. Foto Marc Ryckaert

Regiment of Foot Guards. Door zijn actieve bijdrage aan de nederlaag van de Franse grenadiers van de Garde Impériale in Waterloo in 1815 verkreeg het regiment de titel van First or Grenadier Regiment of Foot Guards en mocht het van het verslagen Franse korps ook de opmerkelijke berenmutsen overnemen. In 1877 werd de naam definitief de Grenadier Guards. Ter gelegenheid van het 340-jarig bestaan in 1996 werd in de tuin van de Sint-Sebastiaansgilde een monumentje met gedenkplaat onthuld, ter herinnering aan de oprichting in Brugge.

Dit monumentje werd op 2 september eveneens geschouwd door prinses Astrid, ter gelegenheid van haar korte bezoek voorafgaand aan de plechtigheden in het stadscentrum. In de gilde opende ze tevens de tentoonstelling 'Van 't Freren Convent tot het Lombaertsheester. 600 Jaar Gildearchief', waarover elders in dit nummer bericht wordt. De volgende dag, 3 september, kwamen de Guards, samen met een

compagnie Pikesmen and Musketeers, nog een exclusief optreden verzorgen in de tuin van de Gilde.

In de Brugse Sint-Sebastiaansgilde zijn de banden met het Engelse vorstenhuis sinds de gebeurtenissen van 1656-1659 en de jaren erna zeer sterk gebleven. De prinsen Charles en James konden na de dood van Cromwell in 1660 nog achtereenvolgens de Engelse troon bestijgen: Charles II tot aan zijn dood in 1685 en James II tot de 'Glorious Revolution' van 1688. Charles was Brugge zeer erkentelijk voor de gulle ontvangst ten tijde van zijn ballingschap. Aan de Sint-Sebastiaansgilde schonk hij in 1662, bij wijze van 'doodschuld' als lid, een groot bedrag. Hiermee kon de gilde

haar 'koningszaal' substantieel uitbreiden. Ze liet er ook een marmeren portretbuste van de koning aanbrengen, die nog steeds geldt als blikvanger vooraan de prachtige zaal.

Ook de stad Brugge deelde in de gunsten van Charles II. In 1666 ontving Brugge van hem het befaamde 'Visserijprivilege', waarin werd toegestaan aan een vloot van vijftig Brugse vissersschepen om te gaan vissen in de Engelse wateren en langs de Engelse kusten en oevers. Hetzelfde jaar kwam daar een identiek privilege voor de Schotse wateren bij. Deze privileges betekenden jarenlang een stevige stimulans voor de Brugse visserij en handel in het algemeen. Het Groot Visserijprivilege vormde dan ook de blikvanger van de kleine tentoonstelling die het Stadsarchief in augustus-september organiseerde. Ook enkele andere interessante documenten uit de periode van de vorstelijke ballingschap werden er getoond.

André Vandewalle

Tentoonstelling '600 jaar archief van de Sint-Sebastiaansgilde binnen Brugge' - Deze Brugse handbooggilde bewaart een belangrijk archief, waarvan het oudste stuk dateert van 1416. Om deze 600ste verjaardag te vieren, heeft de gilde uitgekapt met een dubbelinitiatief: een publicatie (zie boekbespreking op p. 371-375) en een tentoonstelling die liep van 27 augustus tot 16 oktober. Deze laatste kreeg als titel 'Van 't Freren Convent tot het Lombaertsheester', waardoor ook de periode van deze tentoonstelling is aangegeven, namelijk van 1416 tot 1573 toen de Sint-Sebastiaansgilde verhuisde naar het huidig gildehuis in de Carmersstraat. Het opzet is duidelijk: uitpakken met de oudste archiefstukken, aangevuld met enkele 17de-eeuwse documenten. Op het archief van de laatste 300 jaar kregen we in deze tentoonstelling geen kijk.

De tentoonstelling werd ingedeeld in acht onderwerpen, deels chronologisch, deels thematisch. Er werd geopend met de vroegste sporen, en dus met het oudste stuk van hun archief, zeshonderd jaar oud. Een stichtingsdatum van de Brugse Sint-Sebastiaansgilde is er niet, maar ze bestond al zeker in de tweede helft van de 14de eeuw. De oudste stukken van het archief, dus ook dit van 1416, hebben betrekking op hun religieuze activiteiten, meer bepaald in hun kapel in de kloosterkerk van de minderbroeders. Het tweede hoofdstuk belichtte de figuur van Sint-Sebastiaan, de patroonheilige van de handboogschutters. In hun kapel bewaarden ze namelijk een zilveren reliekhouders met een stukje van de schedel van deze martelaar-heilige. Deze is echter tijdens het Calvinistisch Bewind (1578-1584) opgeëist en nadien nooit meer boven water gekomen. De tentoon-

Zicht op een deel van de tentoonstelling in de Sint-Sebastiaansgilde (foto R. Huys)

gestelde archiefdocumenten belichtten het gegeven van het toekennen en verkrijgen van aflaten, met onder meer de pauselijke bul van Martinus V uit 1428. De officiële erkenning als gilde in 1425 door de stad was het volgende item. De gilde kreeg voortaan een hoofdman, een persoon van hoog aanzien, die de eed aflegde aan het stadsbestuur. De gilde ontving toelagen van de stad zoals voor hun uniformen en voor hun deelname aan de Heilig Bloedprocessie. De leden betaalden diverse bijdragen. Dit alles werd mooi bijgehouden in afzonderlijke rekeningboeken waarvan sommige ingebonden zijn in fraaie lederen banden. Hoofdstuk vier behandelde het eerste gildehuis aan de Rolweg, dat in 1454 werd geschonken door hun hoofdman Jacob Adornes. In de tuin oefende men met schieten op doelen terwijl de schietingen vanouds op de vestingen tussen de molens plaats vonden. Het wapenschild (thema 5) van de Brugse schuttersgilde ontstond in de tweede helft van de 15de eeuw en verschilt in weinig met dit van veel andere sebastiaansgilden: in keel een kruis van goud, vergezeld van vier kruisjes van hetzelfde. Dit wapen werd aangebracht op hun feestkledij of parure en treft men aan op de staatsiesymbolen zoals de vergulde koningsschakel en de zilveren sirescepter. De relatie met de andere wapengilden zoals Sint-Joris (kruisboog) en Sint-Michiel (hellebaardiers) kwam in het zesde onderdeel aan bod, evenals de moeizame verhoudingen (lees conflicten) met de Sint-Sebastiaansgilde te Sint-Kruis. Het voorlaatste onderwerp belichtte het systeem van lidgelden en doodschul-

den. De tentoonstelling eindigde met de aankoop in 1573 en verhuis naar hun nieuw gildehuis en tuin, het Lombaertsheester, in de Carmersstraat. We hadden hier te maken met een tentoonstelling uit de goeie aloude degelijke doos, met vitrines en panelen waarin de archiefdocumenten, veelal charters, centraal staan en met goed geschreven duidingsteksten. Hier en daar werd dit aangevuld met een foto of enkele objecten (zoals de koningsschakel en de baljuwroede). Dit alles was aangekleed in een sobere scenografie, wat de juiste keuze was. De setting, de prachtige Gildezaal met de vele schilderijen en kunstwerken, maakte een al te opdringerige opstelling overbodig.

Jan D'hondt

MASTERPROEVEN GESCHIEDENIS 2014-2016¹

KU Leuven

2014-2015

BRAECKEVELT, Toben, *'Les grands devoirs, diligences et bons offices faits par messieurs de la loy de la ville'*. Een discours-analytische studie van de justificaties van Vlaamse stadsmagistraten na de Beeldenstorm (1567-1573) (Violet Soen)

BROUCKE, Sara, *Abt Campmans (1579/1623-1642) tweede stichter van de Duinenabdij. Een contrareformatorisch abt in de zeventiende-eeuwse Habsburgse Nederlanden* (Hans Cools)

DECLERCQ, Diederik, *Stadskern of stadsrand? Sociale en economische stratificatie in de ruimtelijke ordening van het 15^e-eeuwse Kortrijk (1438-1451)* (Paul Trio)

DE DECKER, Lars, *Van de Vlaamse polders naar het pauselijk leger. De rekrutering van zouaven in de bisdommen Brugge en Gent (1860-1870)* (Hans Cools)

DEKESEL, Niels, *Hiërarchie en sociale mobiliteit in de Brugse bontindustrie. Een studie naar de sociale gelaagdheid van de Brugse peltiers tussen ca. 1400-ca. 1450* (Paul Trio)

KESTELOOT, Sarah, *De positie van de Adornes in Brugge aan de hand van hun huwelijken en enkele kennissen (eind 13de eeuw-ca. 1512)* (Paul Trio)

LEPLAE, Maxim, *Inkt der strekking. De pers in Kortrijk en het algemeen meervoudig stemrecht in 1893* (Martin Kohlrausch)

STRYBOL, Elias, *'La châtelainie de Furnes doit nourrir le soldat'. De financiën van de kasselrij Veurne-Ambacht in functie van de Frans-Spaanse conflicten van 1638 tot 1678* (Hans Cools)

VANDAELE, Sara, *Een historische week. De inhuldigingsfeesten van Brugge-Zeehaven* (Tom Verschaffel)

VANDENBOSCH, Halise, *Thuis in de veertiende eeuw: binnenhuisinrichting in het laatmiddeleeuwse Gent aan de hand van boedelbeschrijvingen (1349-1400)* (Paul Trio)

VANDEVOORDE, Gert-Jan, *'Item willic dat men gheve'. De memoria van de familie Borluut op basis van testamenten en jaargetijdenstichtingen (1350-1500)* (Paul Trio)

¹ De vorige aflevering van deze rubriek verscheen in Handelingen 152-1 (2015) en betrof het academiejaar 2012-2013, voor de UGent 2011-2012. Een inhaalmanoeuvre was hier dus noodzakelijk. Met dank aan Heidi Deneweth, Paul Trio en Lies Vervaet. Tussen haakjes staat telkens de naam van de promotor(en).

VAN DOOREN, Beau, *'Aen elkeen een croes wijn ter mijner gedenkenisse'*. Het leven van de douairière Marie de Pedraza y Salamanca in Brugge op het einde van de achttiende eeuw (1766-1779) (Werner Thomas)

VANSEVENANT, Sander, *De Belgische periode in Petit Clairvaux (1857-1896). De relatie van de trappisten van Sint-Sixtus in Westuleteren en de trappisten van Petit Clairvaux in Tracadië in Canada* (Jan de Maeyer & Kristien Suenens)

WAEGMANS, Sarah, *De rol van consumptie in de opkomst van grote roversbendes. Een casus over de bende van Baekelandt* (Werner Thomas)

2015-2016

BERGHMAN, Thomas, *'Die dit jaer ghereden hebben bi laste ende in den orbuer van der stede'*. Een analyse van de Kortrijkse bestuurlijke contacten met de buitenwereld (1444-1458) (Paul Trio)

DELVA, Marjoleine, *De sluipwegen van de roem: de ontwikkeling van een markt voor Ensor ten tijde van 'Les XX' (1883-1893)* (Tom Verschaffel)

SIMOENS, Tom, *De Ieperse bestraffing van seksuele delicten: een onderzoek aan de hand van Ieperse schepenvonnissen en baljuwsrekeningen tussen 1380 en 1416* (Paul Trio)

TEGENBOS, Cato, *De kleren maken de man? Kledij als sociale profilering bij de Gentse families Van Vaernewyck en Borluut (1350-1500)* (Paul Trio)

VERMEIREN, Laura, *De 'train de vie' van de familie d'Ursel. De briefwisseling van hertog Conrard-Albert d'Ursel (1665-1738)* (Johan Verberckmoes)

WYNTIN, Wieland, *"Wonderlijck, Vermaerd ende Vroomelick verdedigt"*. Het beleg van Oostende in staats pamfletten, 1601-1621 (Werner Thomas)

Universiteit Antwerpen

2014-2015

BRINCKMAN, Arne, *Het leven/de situatie van de Ieperse bevolking vanaf de belegering (oktober 1914) tot mei 1915* (Herman Van Goethem)

LIPKENS, Ward, *Investerings van de Oostendse Compagnie na hun schorsing* (Jeroen Puttevils)

VAN BORM, Sarah, *Luxeconsumptiepatronen in de Bourgondische Nederlanden van de 15de eeuw (Dijon-Brugge)* (Bruno Blondé)

2015-2016

DE RAEDT, Karel, *Pietas Austriaca in de vroege zestiende eeuw: Margareta van Oostenrijk en haar religieuze stichtingen in Brou en Brugge* (Luc Duerloo)

HAEPERS, Nathan, *Van Vlaamsche-Leeuwpudding tot Dronken paling uit West-Vlaanderen. De creatie van een Vlaamse culinaire identiteit vanaf het Interbellum. Een studie van 'Ons Kookboek' en tijdschriften van de Boerinnenbond/KVLV* (Maarten Vanginderachter)

Universiteit Gent

2013-2014

BOITE, Gregory, *De Sint-Petrus-en-Pauluskerk te Oostende: een analyse van de begraafpraktijken in de 18de-eeuw* (Anne-Laure Van Bruaene)

BRAET, Griet, "Edelike spijsse en cock boucken". *Een vergelijkende studie van kook-boeken in de Zuidelijke Nederlanden (1450-1650)* (Els De Paermentier)

BROUCKAERT, Mathias, *Stadsfinanciën en schulden. Impact van de schuldenpolitiek op de Gentse stadsfinanciën in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Michael Limberger)

CLAERHOUT, Thomas, *Vuyligheydt ende onkuisscheyt. Pedoflie in Brugge tijdens de achttiende eeuw* (Isabelle Devos)

COLPAERT, Tom, *De kost van oorlog. Een onderzoek naar de economische gevolgen van militaire gebeurtenissen in Oudenaarde tussen 1680 en 1750* (Michael Limberger)

CORNE, Bavo, *De Kortrijkse Sint-Maartenskerk tijdens de Contrareformatie. De invloed van de reformatie en de contrareformatie op het kerkinterieur van de stedelijke parochiekerk van Sint-Maarten in Kortrijk tijdens de 17de- en 18de-eeuw* (Anne-Laure Van Bruaene)

DE CONINCK, Pieterjan, *De kerk in het midden houden? Houdingen van de diocesane clerus in de bisdommen Gent en Brugge tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Aline Sax)

DE DUFFELEER, Sam, *Het domeinbeheer van de Sint-Cornelius en Sint-Cyprianusabdij te Ninove (late Middeleeuwen- einde Ancien Régime)* (Erik Thoen)

DE GELDER, Anouk, "In Gods ban geslagen?" *Le pralijders van de 13e- tot de 16e-eeuw in Vlaanderen, een studie naar infectiebesef* (Jan Dumolyn)

DE LOOF, Laurens, *Siet hier in dicht den auteurs grilligh leven. Het leven en werk van de Gentse rederijker Jacobus Hije (1667-1749) en zijn stedelijke context* (Anne-Laure Van Bruaene)

DE VLEESCHOUWER, D., *Tussen droom en daad: de Financiële (R) evolutie in de Oostenrijkse Nederlanden, 1716-1780* (Michael Limberger)

DEGRAEVE, Matthijs, *Ten contentemente van het gemeynthe.' Discoursanalyse van fiscale belangenbehartiging in het kader van de Brugse Generale Vergadering (1760-1792)* (Michael Limberger)

GOEMINNE, Luc, *Bruggenbouw in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en de moderne tijden* (Erik Thoen)

GOOSSENS, Evelien, *Arm en rijk gelijk in het kraambed? Sociale verschillen in kraambedsterfte in Aalst op het einde van de 19de-eeuw* (Christa Matthys)

LAMBRECHT, Thomas, *Van den Princelicke Huysse ende Hove van Dendermonde. Bijdrage tot de studie van het vorstelijk leenhof van Dendermonde* (René Vermeir)

NEVEJANS, Brent, *Belangenbehartiging door het schepencollege van het Land van Waas (1740-1765)* (Klaas Van Gelder)

PHILIPS, Robin, *Goederenbeheer van de abdij van Roosenberg in de 16de- tot de 18de-eeuw. Een analyse van het grootgrondbezit en de invloed op het landschap in het Land van Waas en Waasmunster* (Erik Thoen)

TEN HAAF, Lene, *Administratieve organisatie en archiefbewustzijn in de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent in de Late Middeleeuwen (einde dertiende-veertiende eeuw). Een studie van het archivalisch geheugen aan de hand van cartularia en originele oorkonden* (Els De Paermentier)

UVIJN, Jens, *De evolutie van de bededruk in het Brugse Vrije (1400-1650)* (Erik Thoen)

VAN BOGAERT, Pauline, *Het Duinendecreet: een historische wandeling doorheen de grote polemiek over het Vlaams klein duintje* (Geert Van Goethem)

VAN POTTENBERGH, K., *Iedereen in Ruisbroek geteld. Een 18de-eeuwse plattelandsgemeenschap gereconstrueerd via parochieregisters en tellingen* (Christa Matthys)

VANDEPITTE, Epifanie, *De sociale achtergrond van bedelaars en vagebonden en het belang ervan bij de vervolging. Een onderzoek naar vrouwelijke bedelaars en vagebonden te Brugge, 1776-1790* (Isabelle Devos)

VELGHE, Valentijn, *De weerspiegeling van de politieke, religieuze en financiële cultuur in gedrukte pamfletten te Gent ten tijde van het Calvinistisch bewind (1577-1584)* (Anne-Laure Van Bruaene)

VENNEKENS, Veronique, *Collocatie op verzoek in Gent, 1700-1750. Een eerste verkenning van dronkaards, waanzinnigen, deugnieten en hun familie* (Steven Vanden Broecke)

VERHAEGHE, Tine, *Ego dei gratia Flandria comitissa: op zoek naar*

de machtsmogelijkheden van de gravinnen van Vlaanderen in de XII-eeuw. Een genderstudie aan de hand van de diplomatische discoursanalyse (Filip Van Tricht)

2014-2015

AUGUSTYN, Simon, *We zijn hier Heeren'. Een studie over de sociale achtergrond en motivaties van Oostfronters uit Groot-Kortrijk* (Koen Aerts)

BELAEN, Johan, *'Tam in spiritualibus quam in temporalibus deformata?' De receptie van de pauselijke kloosterhervormingen in de Zuid-Nederlandse benedictijnenhuizen (1215-1274)* (Steven Vanderputten)

BERVOETS, Leen, *Een wereld in verandering: de sociale structuur van de stedelijke maatschappij te Brugge in de 12de en 13de eeuw. Een prosopografische studie van de Bruggelingen tot 1280* (Jan Dumolyn)

BRUNEEL, Dieter, *Zyt dan al eigenaer om van iedereen geplunderd te worden! Conflict en sociale verandering op het 19de-eeuwse platteland: sociaalhistorische conflictanalyse aan de hand van rurale eigendomsmisdrijven in het gerechtelijke arrondissement Brugge (1840-1890)* (Antoon Vrints)

CAPPOEN, Tom, *Vestigingspatronen en representatie van de tempeliers en de hospitaalridders in de Zuidelijke Nederlanden. Een vergelijkende studie* (Jeroen Deploige)

DE GROM, Nona, *Het Wonderjaar 1566 in Doornik en het Doornikse. De sociale achtergrond van de veroordeelden door de Raad van Beroerten* (René Vermeir)

DE GROOTE, Dries, *Een geschiedenis van de familie Hembyze (1350-1650)* (Anne-Laure Van Bruaene)

DE ROUS, Robin, *Ramskapelle: een historische geografie. Een analyse van het landschap te Ramskapelle van de 15de tot de 18de eeuw met focus op de eigendomsverhoudingen en bedrijfsstructuren* (Erik Thoen)

DE WOLF, Anshi, *De representativiteit van vrouwen in oorkonden uit de Zuidelijke Nederlanden tot 1250. Een genderanalyse* (Els De Paermentier)

DEPREST, Jan, *Symboliek van de vroegmoderne kasteelarchitectuur in Vlaanderen* (Klaas Van Gelder)

DEVOS, Thomas, *Bestaansstrategieën van weduwnaars in het Brugse Vrije op het einde van de 18de-eeuw-begint 19de-eeuw* (Isabelle Devos)

GERMONPRÉ, Marie, *De sacrale ruimte betwist. Het gevecht om de invulling van de sacrale ruimte in Antwerpen en Gent ten tijde van religieuze troebelen (1565-1573)* (Anne-Laure Van Bruaene)

IDE, Lynn, *Graven in kronieken. Beeldvorming omtrent de graven en gravinnen van Vlaanderen in de 13de- en 14de eeuwse volkstalige kronieken. Een comparatieve studie* (Els De Paermentier)

LESAGE, Jens, 'Processie generale ende solempnele'. *Generale processies in Gent (1556-1598) binnen het kader van de Nederlandse Opstand, de Reformatie en de Contrareformatie. Een contextueel overzicht en kwantitatieve analyse* (Anne-Laure Van Bruaene)

MAHIEU, Ole, *De bezetting van het Lappersfortbos: een studie naar het repertoire van de milieubeweging binnen een transnationaal perspectief* (Geert Van Goethem)

SAELENS Wout, 'tQuaedie van Ghent'. *Een sociaal-politieke studie van de Gentse wevers in een eeuw tussen oud en nieuw (1302-1385)* (Jan Dumolyn)

STRUBBE, Martijn, *De Heilig-Bloedprocessie en stedelijke religie te Brugge (1748-1800)* (Anne-Laure Van Bruaene)

STRYMES, Nicolas, *De betovering onttoverd. Een onderzoek naar onttoverpraktijken van leken en clerici in het bisdom Gent na 1660* (Steven Vanden Broecke)

VAN CROMBRUGGE, Vincent, *De vrinden alhier. Commerciële agents in Vroegmoderne stedelijke netwerken* (Michael Limberger)

VAN DER SYPT, Lara, *A tous chiaus qui ces lettres verront et oront. Margareta van Constantinopel, gravin van de personele unie van Vlaanderen-Henegouwen 1244-1278. Een diplomatische verkenning naar de taalovergang en het dictaat in haar oorkonden* (Els De Paermentier)

VAN RIET, Brent, *Geen bedelaars onder Christenen. Stad, vorst en sociale politiek in de Spaanse Nederlanden, 1500-1650* (prom. René Vermeir)

VANDEN HOUWE, Amaury, *Een politieke geschiedenis van Douai tussen 1250 en 1350. En de veranderingen aangebracht door het revolutionair époque (1280-1311)* (prom. Jan Dumolyn)

VERBRUGGHE, Stéphanie, *Biddende voor den Paus ende Christelyke Princen. Religie en politiek in de Broederschap van de heilige Jozef te Gent onder de Aartshertogen (1604-1621)* (Anne-Laure Van Bruaene)

VERMEERSCH, Joren, *De Zwarte Dood in Vlaanderen en Europa. Economische impact en politieke reactie* (Jan Dumolyn)

VERMEULEN, Charlotte, *Profiel van economische collaboratie in de gerechtelijke arrondissementen West-Vlaanderen en Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog: misdad en bestraffing in de Assisenhoven* (Antoon Vrints)

2015–2016

BAETSLE, Pierre, *Een specerij voor de lakenindustrie. De importen het gebruik van aluin in de Vlaamse textielnijverheid (dertiende en veertiende eeuw)* (Jan Dumolyn)

BOUDRY, Jasper, *De kustverdediging in Bourgondisch Vlaanderen. Met de nadruk op Nieuwpoort, Oostende en Blankenberge in de 15e-eeuw* (Jan Dumolyn)

DE BOCK, Celine, *De pijlen op de boog van Sint-Sebastiaan. De betekenis en positie van het Assenedse schuttersgilde in de 18de-eeuw* (Gerrit Verhoeven)

DE MAESSCHALCK, Anezka, *De scheepstypes en het uiterlijk voorkomen van de schepen uit de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 16e- en 17e-eeuw* (Michael Limberger)

DE VRIES, Sandrien, *Meervoudig lidmaatschap van broederschappen, rederijers-kamers en schuttersgilden in laatmiddeleeuws Brugge (ca. 1460-1530). De opbouw van sociaal kapitaal als de sleutel tot maatschappelijk succes?* (Anne-Laure Van Bruaene)

DEBOUCK, Yelmer, *Land of geloof? Ierse katholieke soldaten in de Spaanse Nederlanden, 1587-1641* (René Vermeir)

ESPEEL, Stef, *De Brugse stadsmagistraat in de late 14e-eeuw. Een topografische studie van de periode 1359-1375* (Jan Dumolyn)

GEVAERT, Clara, *De genezingspraktijk van chirurgijns aan het hof van Karel van Lotharingen* (Steven Vanden Broecke)

LAMBRECHTS, Morgane, *Un pays qui est célèbre par son agriculture doit posséder beaucoup de bêtes (à cornes). Kwantitatieve en kwalitatieve analyse van de veeteelt in 18de- en 19de-eeuws Vlaanderen* (Erik Thoen)

LAUWAERTS, Fien, *Het slagveld van Europa. De rol van de Spaanse Nederlanden in de internationale politiek van Engeland (1665-1668)* (René Vermeir)

LINSINGH, Alexander, *Het Geschilderd Plan van Brugge in perspectief: een historisch-cartografische analyse en contextualisering* (Jan Dumolyn)

MATTHYS, Thibaut, *Toogh ende winckel houden. De rol van de Gentse meerseniers in het consumptiedebat in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Gerrit Verhoeven)

MORTIER, Renée, *Wat eten we vandaag? Een analyse van de laatmiddeleeuwse voedingsgeschiedenis van de stedelijke burgerij en de stedelijke abdijen op basis van kookboeken en rekeningen* (Erik Thoen)

PANNIER, Stan, *Het Sint-Janshospitaal van Brugge in de 16de- en 17de-eeuw: caritas in tijden van conflict en contrareformatie* (Gerrit Verhoeven & Lies Vervaeet)

SERVAYGE, Sylke, *De laatmiddeleeuwse ondernemster: bevrijd of onderdrukt? Over genderverhoudingen in de laatmiddeleeuwse Brugse ambachten* (Jan Dumolyn)

SPEECKE, Mathijs, *De politieke orde van Brugge, 1302-1329. Een prosopografische studie van de stadsmagistraat* (Jan Dumolyn)

STANDAERT, Jasper, *Mude en de smalle steden van het Zwin. Een casestudy naar het micro-netwerk van havens in het Zwingebied van de vijftiende eeuw* (Jan Dumolyn)

VAN CANNEYT, Iris, *Moment van verlossing: dagboek van Joanna Mestdagh, vroedvrouw te Dudzele (1830-1892). Fertiliteit en bevallingspraktijk in een plattelandsgemeente* (Christa Matthys)

VAN DEN MAAGDEBERG, Joannes, *De culturele elite van de Brugse Sint-Jacobskerk (1456-1556). Een prosopografische studie op basis van de kunstwerken* (Jan Dumolyn)

VAN HOOFF, Wout, *Over Vuyl Ravodt in het vroegmoderne Gent. Een onderzoek naar de motieven van de Gentse gerechtsdienaars bij de juridische vervolging van prostitutiemisdrijven in de zeventiende eeuw* (Gerrit Verhoeven)

VAN OOTEGHEM, Laurens, *Douai: een bevoorrechte positie? Douai en haar opstanden onder het Franse gezag, 1305-1369* (Jan Dumolyn)

VAN VAERENBERGH, Ward, *Politieke netwerken in het graafschap Vlaanderen na het Verdrag van Athis-sur-Orge. Een toepassing van de Centrale-Plaatsentheorie op de stad en kasselrij van Oudenaarde, 1285-1400* (Jan Dumolyn)

VRANKEN, Josie, *De bureu van het Sint-Veerleplein. Een microstudie naar de organisatie, participatie en interactie van een Gentse gebuurte tussen 1624 en 1786* (Gerrit Verhoeven)

Vrije Universiteit Brussel

2014-2015

STALPAERT, Stephen, *De motieven bij het kiezen van peetouders door stedelijke elite in de Zuidelijke Nederlanden in de vroegmoderne periode* (Frederik Buylaert)

2015-2016

TEMMERMAN, Els, *Giften in de politieke cultuur van Gent (1557-1566)* (Frederik Buylaert)

VLIEXS, Jacob, *De adellijke familie Van Maldeghe* (Frederik Buylaert)

Auteurs

Robert Barbry (°1935) is ere-onderwijsinspecteur over het lager onderwijs. Hij publiceerde over de geschiedenis van het volksonderwijs (o.a. over zondagsscholen en vrouwelijke handwerken) en was, vanaf de oprichting, in 1990, tot op heden, bezieler van het Stedelijk Onderwijsmuseum te Ieper.

Contactgegevens: robert.barbry@skynet.be

Marc Depaepe (°1953) is gewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven en sinds het academiejaar 2013-2014 vice-rector van de KU.Leuven en rector van de campus Kortrijk. Zijn bijdragen tot de pedagogische historiografie situeren zich vooral op het vlak van theorie en methodologie, de wetenschapsgeschiedenis van de pedagogiek, en de onderwijsgeschiedenis in België en Congo.

Contactgegevens: marc.depaepe@kuleuven.be

Jan D'hondt (°1962) is licentiaat geschiedenis van de UGent (1984). Zijn thesis ging over het socialisme in het arrondissement Brugge in het interbellum. Daarnaast behaalde hij een licentiaat Bijzondere Licentie Technologie: Archiveringstechnieken aan de VU Brussel (1990). Na een stage bij het Brugse Stadsarchief (1984-1985) werd hij er wetenschappelijk medewerker (1987) en archivaris (2009). Hij staat er in voor de informatisering en digitalisering (zie www.archiefbankbrugge.be) en leidt het historisch huizenonderzoek (zie www.kaartenhuisbrugge.be). Hij is tevens samensteller van tentoonstellingen, coördinator van de vrijwilligerswerking, en medeverantwoordelijk voor de nieuwsbrief Archiefleven en andere archiefpublicaties. Hij is ook bestuurslid van het Genootschap voor Geschiedenis.

Contactgegevens: jan.d'hondt@brugge.be

Nadine Mai (°1983) studeerde kunstgeschiedenis en Italiaans aan de universiteiten van Leipzig, Pisa en Hamburg en behaalde in 2008 haar masterdiploma. In 2016 voltooide zij aan de universiteit van Hamburg een dissertatie over de receptie van de Heilige Plaatsen in de late middeleeuwen, toegespitst op de Brugse Jeruzalemkapel. Zij publiceerde daarover al verscheidene artikelen. Tussen 2013 en 2015 was ze verbonden aan het internationaal project *Spectrum: visual translations of Jerusalem*. Momenteel organiseert ze een interdisciplinair onderzoeksproject

'Making (in)visible' - cultural perspectives on covering and revealing aan de Stichting Isa Lohmann-Siems in Hamburg.

Contactgegevens: nadine.mai@uni-hamburg.de

Jean Luc Meulemeester (°1955) is kunsthistoricus en werkzaam als diensthoofd cultuur en conservator in Oudenburg. Hij geeft tevens les aan de gidsenopleiding Brugge en aan het Grootseminarie in Brugge. Verder is hij voorzitter van de vzw Kunsttijdschrift Vlaanderen en lid van de Koninklijke Academie voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis van België. Hij schreef enkele boeken en diverse artikels in diverse tijdschriften.

Contactgegevens: jean-luc.meulemeester@oudenburg.be

Jos Monballyu (°1948) studeerde rechten (1971) en geschiedenis (1972) aan de KU-Leuven en maakte een doctoraatsproefschrift over de rechterlijke organisatie in het graafschap Vlaanderen in de 16de-17de eeuw (1976). Hij is sinds oktober 2013 professor emeritus aan de KU.Leuven, KULAK en H.U.Brussel, waar hij de vakken Inleiding tot het recht, Rechtsgeschiedenis, Geschiedenis van het privaatrecht en Geschiedenis van het strafrecht doceerde. Verder was hij o.a. advocaat aan de balie van Leuven en Kortrijk (1973-1983) en provincieraadslid voor West-Vlaanderen (1991-2006). Hij is redactielid en erevoorzitter van *The Legal History Review*, erelid van de Koninklijke commissie voor de Oude wetten en verordeningen van België en erevoorzitter van het Comité Rechtsgeschiedenis van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Letteren en Schone kunsten. Hij publiceerde vooral over rechtsgeschiedenis en de laatste jaren legt hij zich toe op de studie van de hekserij in de Nederlanden (o.a. *De heksen en hun burenen. Heksenprocessen in de Lage landen 1598-1652*, Leuven, 2015) en de repressie van het incivisme tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Contactgegevens: jos.monballyu@skynet.be

Frank Simon (°1944) is ereprofessor aan de Universiteit Gent en doet historisch onderzoek over opvoeding en onderwijs, meer specifiek over het basisonderwijs in België, de onderwijspolitiek, het alledaagse schoolleven en de Nieuwe Schoolbeweging (Ovide Decroly).

Contactgegevens: frank.simon@ugent.be

Timo Van Havere (°1990) is aspirant van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek- Vlaanderen. Hij studeerde geschiedenis (2012) aan de K.U. Leuven en schreef een masterproef over de Belgische stadsarchieven

en hun archivarissen in de 19de eeuw. Daarnaast volgde hij archivistiek (2013) aan de V.U. Brussel. De verhandeling die hij tijdens deze opleiding schreef werd bekroond met de BVD-Prijs 2014. Ze werd gepubliceerd als *De droom van een archivaris. De uitbouw van het Gentse stadsarchief en zijn collectie (1800-1930)* (Gent, 2015). Momenteel is hij onderzoeker naar de cultuur van het archief in België tussen ca. 1750 en 1914, met de nadruk op de organisatie, het gebruik, de beleving en de representatie van archieven.

Contactgegevens: timo.vanhavere@kuleuven.be

Michel Vanluchene (°1992) behaalde in 2015 een master in de geschiedenis aan de K.U. Leuven, waar hij zich vooral specialiseerde in de cultuurgeschiedenis na 1750. Zijn masterproef handelde over de Belgische archieven in het *Sperrgebiet* tijdens de Eerste Wereldoorlog. De studie verkent de diverse uitdagingen, maar af en toe ook kansen, waarmee de Belgische archiefsector te maken kreeg. Centraal staan de archivarissen en hun ervaringen.

Contactgegevens: michel_vanluchene@hotmail.com

Inhoud

JG. 153 – 2016

ARTIKELS

Els BOURGEOIS
Gewenste en ongewenste immigratie te Brugge tussen 1830 en 1860 3

Manon MOERMAN
Het episcopaat van Servaas de Quinckere, zevende bisschop van Brugge (1630-1639) 47

Frederic THOMAES & Andries VAN DEN ABBELE
Paul-Louis Cyfflé (1724-1806), een Bruggeling in Lotharingen 81

Gilbert TOURNOY & Paul THOEN
De Romeinse Lucretia en haar Poolse tegenhangster: een poëtisch dispuut te Brugge tussen de Vlaamse humanist Stefaan de Grave en de Poolse diplomaat Johannes Dantiscus 137

Jos MONBALLYU
Heksenvervolgingen in Poperinge (1650-1677) 217

Nadine MAI
Creation of the Sacred. Notes on the Jerusalem Chapel in Bruges and its relic of the True Cross 267

Jan D'HONDT & Jean Luc MEULMEMEESTER
Van Oost en Huyssens, Janssens, Rubens en Schut: enkele aanvullende gegevens over de Brugse wandtapijtenreeks De Zeven Vrije Kunsten 287

Michel VANLUCHENE & Timo VANHAVERE
De grote ontreddering. Het archiefwezen in Oost- en West-Vlaanderen tijdens de Eerste Wereldoorlog 303

Frank SIMON, Robert BARBRY & Marc DEPAEPE
“Même absent il était présent”: inspecteur lager onderwijs en leerboekauteur Hilaire Delobel (1889-1958) 341

KLEINE BIJDRAGEN

Jos MONBALLYU
De terechtstelling van een duivelse moordenaar op 23 februari 1673 in Poperinge 177

Jan VAN ACKER
De eerste oorkonde van Filips van de Elzas te Atrecht (1167) 185

BOEKBESPREKINGEN

Juan Luis Vives en een veranderende houding tegenover armoede en jongerencriminaliteit (Hannelore Franck) 189

Ondergrondse drukkers en anonieme drukken in de zestiende eeuw (Ludo Vandamme) 192

Bolwerk Brugge, Bezette Stad in 14-18 (Jan Van der Fraenen) 197

Boogschieten en schuttersgilden in middeleeuws Vlaanderen, 1300-1500 (Marc Lemahieu) 371

Sint-Sebastiaan binnen Brugge (Jan D'hondt) 375

Een vierdejaarboek van het *In Flanders Fields Museum* (Ludo Valcke) 379

LITERATUURSIGNALEMENTEN 2015-2016 383

KRONIEK 201, 413

AUTEURS 213, 426

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Website: www.genootschapvoorgeschiedenis.be

Adres zetel: Ter Zwanekerke 60, 8200 Brugge

Redactieadres: Kurt Priem, Archief Grootseminarie, Potterierei 72, 8000 Brugge

(kurt.priem@bisdombrugge.be)

IBAN: BE05/0000/1079/3975 - BIC: BPOT BEBI

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van:

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale: I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: LXXVII (1934) - CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: CXVI (1979) - CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 25. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

A. Vandewalle (voorzitter & coördinator kroniek & website), J. Vannieuwenhuysse (ondervoorzitter), L. Valcke (secretaris-penningmeester), M. Ryckaert (adjunct-secretaris & coördinator afzonderlijke uitgaven), J. Bossier (coördinator verzendingen), K. Priem (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), N. Geirnaert (lokaalhouder), H. Deneweth, L. Devliegheer (ere-voorzitter), J. Dumolyn, L. Janssens, D. Marechal, F. Mertens, M. Nuytens, R. Opsommer, P. Trio, A. Van den Abeele, M. Vandermaesen, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en D. Vanysacker

Met de steun van

Colofon

De handelingen zijn gezet in de Documenta van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitraen, Brugge.

Druk: De windroos nv, Beernem

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken: 1931, 1933, 1934, 1939, 1962-1966, 1972-1977) per jaargang 25,00 €
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *IJueren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*, Brugge, 1989, 182 blz. 21,00 €
- A. Schouteet, *Honderdvijftig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 17,35 €
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 16,20 €
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill (VHS 6) 23,55 €
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS7) 21,00 €
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18 de eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS8) 23,55 €
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS9) 23,55 €
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 9,90 €
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieveneditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 9,90 €
- M. Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van de Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*. Brussel, 1999, 3 dln (591, 542 en 244 blz.) 37,00 €
- A. Serlet en R. Van Eenoo, *Auguste de Maere: vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent*, Brugge, 2000, 158 blz., ill. (VHS 11) 23,55 €
- J. Mertens en P. Vandewalle, *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz. 10,00 €
- D. Vanysacker, *Van FC Brugeois tot Club Brugge KV (1891-2010). De maatschappelijke inbedding van een Brugse, Vlaamse, Belgische en Europese voetbalploeg*, Brugge, 2011, 304 blz., ill. (VHS 13) 24,00 €
- A. Vandewalle en M. Ryckaert, *Uit de korf van de Emulatie. Baanbrekende historische bijdragen gepubliceerd in 175 jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, Brugge, 2014, 126 blz. 15,00 €

